

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bács Tamás
Bencze Ágnes
Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Grüll Tibor
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Beszkid Judit
Dobos Barna
Tamás Ábel
Vér Ádám

veradam@gmail.com
okorportal.hu

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527

MEGRENDÉLÉS:

veradam@gmail.com
Tel.: +36 30 826 6148

Egy szám ára 2000 Ft,
az éves előfizetés ára
2023-ban 5000 Ft

Kiadja a Gondolat Kiadó
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkiado.hu
gondolatkiado.hu
Tördelő Lipót Éva

ISSN 1589-2700

A lapszám megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia,
és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta.

nka

Tartalom

ÁLLATOK EGYIPTOMBAN

Tanulmányok

- Jasper Kata Ha és Min a Hórusz-táblák A-szövegében 3
Variációk veszélyes állatok elleni mondásokra
a Puskin Múzeum I. 1. a. 4474 [1895] számú
sztéléje tükrében
- Bartos Zoltán A Széth-állat kérdéséhez 15
- Varga Dániel „Égbe emelkedett e nemes isten *ba*-lelke” 22
Adalékok a 13-as számú Bucheum-sztéléhez és
a Kr. e. 1. – Kr. u. 1. századi Buhisz-kultuszhoz
- Kóthay Katalin Anna A szfinx, avagy „az egyiptomi állat” útja 32
Magyarországra
- Galambos Éva –
Liptay Éva Festett fa madárszobrok az Egyiptomi 43
Gyűjteményben

Okuláré

- Liptay Éva Varga Edith (1931–2020) 49
magángyűjteménye

Textus

- Diodóros és a harmadik szent háború II. (Diod. XVI. 56–64). 53
Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Illés Imre Áron
- A Fekete-tenger és környéke. Plinius: *Naturalis Historia* VI. 1–32. 61
Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely Melinda

Könyvek

- Schreiber Gábor: *Honszu szent páviánjai:
Egy thébai kultusz története / The sacred baboons of Khonsu:
History of a Theban cult* (Varga Dániel) 73

A JELEN TEMATIKUS SZÁMOT SZERKESZTETTE
KÓTHAY KATALIN ANNA

A címlapon:

Hórusz-tábla (ún. Metternich-sztélé); Kr. e. 360–343
The Metropolitan Museum of Art, New York (ltsz. 50.85)
© The Metropolitan Museum of Art

A címlap belső oldalán:

Festett madár; modern hamisítvány, valószínűleg 19. század
Szépművészeti Múzeum, Budapest (ltsz. 84.162-E),
© Szépművészeti Múzeum (fotó: Galambos Éva)

A hátsó borító belső oldalán:

Széth istent ábrázoló amulett
British Museum, London (ltsz. EA30460)
© The Trustees of the British Museum

A hátsó borítón:

Elefántcsont fésű állatalakkal; Kr. e. 3200–3100
The Metropolitan Museum of Art, New York (ltsz. 50.85)
© The Metropolitan Museum of Art

Állatok Egyiptomban

Utoljára 2014-ben jelentetett meg az *Ókor* tematikus számot az állatokról (2014/3). Az akkor közölt tanulmányok különféle ókori civilizációk állattartását és az állatokról alkotott elképzeléseit vizsgálták és ismertették; az összeállítást Liptay Éva egyiptológiai tárgyú írása nyitotta meg. Az idei első szám szintén állatokkal foglalkozik, de ezúttal erre az egy civilizációra összpontosítva: az ókori Egyiptomban tisztelt és az ókori egyiptomi művészetből az európai műveltségbe is átkerült állatokkal és keveréklényekkel. A tanulmányok a 2022. szeptember 22-én a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye által rendezett *Ókori egyiptomi állatok régen és ma* című konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai.

A modern ember – akárcsak a nem egyiptomi ókoriak – az állatok egyiptomi civilizációban betöltött szerepét elsősorban művészi ábrázolásokból és vallási elképzelésekből ismeri, így számára az egyiptomi állatok gyakran vallási-rituális szerepükben érdekesek. A figyelem leginkább az állat formában tisztelt és állatalakban vagy állatfejjel ábrázolt istenségek, illetve a kultuszokban jelen lévő állatok felé fordul. Az itt közölt tanulmányok ugyancsak ezt a kérdést járják körül különféle szempontok szerint. Az isteneket megjelenítő állatok, az istenek számára szentelt állatok és a kiválasztott állati egyedekben manifesztálódó istenségek mellett foglalkoznak az áldozati állatokkal, a veszélyes állatok elleni mágikus védelemmel, félig állatalakban ábrázolt lényekkel, illetve egyiptomi állatábrázolások modern utánpótlásával.

Az *Ókor* jelen számának szomorú aktualitása is van. Az elmúlt kevesebb mint három évben a magyar egyiptológia több fontos képviselőjét is elveszítette. Ezzel a számmal róluk is emlékezünk. Más-más módon, de valamennyien kapcsolódnak ehhez a folyóiratszámhoz. Már a 2022-es konferenciát két, nem régen elhunyt kolléga emlékének ajánlottuk. Liptay Éva, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének akkori vezetője egy rövidebb előadással emlékezett meg Varga Edithről (1931–2020), a Gyűjtemény egykori vezetőjéről. Az előadás Varga Edith magángyűjteményének egyiptomi darabjait mutatta be. Varga Dániel Schreiber Gáborra (1974–2020), az ELTE Egyiptológiai Tanszékének docensére emlékezett Gábor monográfiájának ismertetésével. A kétnyelvű kötet, amely kollégánk váratlan halála előtt jelent meg, a konferencia témájához is kapcsolódott, hiszen a thébai Honszu isten szent állatairól, a páviánokról szól. Néhány nappal a konferenciát követően Liptay Éva (1966–2022) is elment, szintén váratlanul. Rá a konferencián elhangzott másik előadásának szerkesztett változatával is emlékezünk, amelyben az Egyiptomi Gyűjteményben található madárábrázolásokat és azok eredetiségét vizsgálta. Ugyancsak váratlanul hagyott itt minket idén tavasszal Gaboda Péter (1963–2023), az Egyiptomi Gyűjtemény főmuzeológusa. Ő már nem tudta megírni a méhekről szóló tanulmányát.

Az *Ókor* jelen számát elhunyt kollégáink emlékének ajánljuk. Bölcsek voltak, saját magukat tanították a tudásra (Szenet fia Antef sztéléje nyomán, 12. dinasztia).

Kóthay Katalin Anna

Jasper Kata (1983) egyiptológus, az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszékének oktatója. Kutatási területe az óegyiptomi vallástörténet és filológia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Piramisszövegek* (2020/3).

Ha és Min a Hórusz-táblák A-szövegében

Variációk veszélyes állatok elleni mondásokra a Puskin Múzeum I. 1. a. 4474 [1895] számú sztéléje tükrében

Jasper Kata

Bevezetés

Univerzális tapasztalatunk, hogy a természet rejtette veszélyforrások felett nincs feltétlen hatalmunk. Ez az élmény a különböző kultúrák tagjait arra sarkallta, hogy valamilyen módon mégis befolyásuk alá vonják az életüket fenyegető erőket, amit jellemzően a varázslás, a mágikus tudás révén kívántak elérni.¹ Az ókori egyiptomi embert például a következő természeti jelenségek fenyegethették: a szélsőséges időjárás, a napközbeni tikkasztó hőség, az éjszaka és a nappalok közötti hatalmas hőmérsékletkülönbség, vagy akár a sivatagi szélviharok. Sokan lelték halálukat a földet termékennyé tevő és az embereket tápláló folyóban is a Nílus gyakran kiszámíthatatlan sodrása miatt. Emellett számos olyan állat élt a folyó közelében vagy a Nílus-völgyet és a deltavidéket övező sivatagban, amelyek támadása halálos fenyegetést jelenthetett. Ez olyannyira alapvető tapasztalat volt, és a veszélyes állatok elleni védekezés éppen ezért olyan mértékben képezte a vallásos képzetek elemi részét, hogy az ún. *Kígyó-mondások* már a legkorábbi összefüggő vallásos szövegcsoporthoz, a *Piramisszövegek*hez is fontos helyet foglaltak el.² Ez a szövegcsoporthoz leginkább kígyók elleni mondásokat tartalmaz, de helyenként oroszlánokat is említ hasonló kontextusban.³ A szövegek fontosságát mutatja, hogy a téma ezt követően is az *apotropaia* műfajának része maradt.⁴ Tekintve, hogy ezekhez az állatokhoz veszedelmes természetükből fakadóan nemcsak a pusztítás, de a védelem képzete is társult,⁵ hasonlóan korán megjelentek az utóbbi tulajdonsághoz köthető motívumok is a művészetben: egy Dzsószer fáraó (3. dinasztia 2. uralkodója, kb. Kr. e. 2667–2648) temetkezési komplexumának részeként előkerült mészkőtöredéken kígyó-, oroszlán- és sakálalakok láthatók, amelyek valamilyen épületrész bejáratát védelmezheték.⁶

A jelen írásban a veszedelmes állatok védelmező funkciójáról kevésbé lesz szó, sokkal inkább a kígyók, skorpiók, krokodilok, oroszlánok és gazellák elleni mágikus védelemről, annak is egy olyan formájáról, amely a profilaktikus Hórusz-táblákban és a tulajdonost Hórusz-táblával a kezében ábrázoló ún. gyógyító szobrokban nyilvánult meg.⁷ Ezek legkorábbi példáját az Újbírodalomból, a Ramesszida-korból ismerjük,⁸ a műfaj kereszténységbeli utóélete ugyanakkor a fáraonikus kor után is tetten érhető.⁹ Ez a vallásokon és kultúrákon átívelő jelleg jól tükrözi azt, hogy a vadállatok elleni védettség mennyire meghatározó igény és szükséglet az emberiség számára.

A Hórusz-táblák központi ikonográfiai eleme a gyermek Hórusz (*Hor-pa-hered*, vagy ahogy a görögök nevezték, Harpokratés), aki már a *Piramisszövegek Kígyó-mondásaiban* is megjelenik bajelhárító figuraként.¹⁰ Az ő plasztikus, magas domborműként ábrázolt alakja a sztélé elülső oldalán jellemzően krokodilokon tapos, kezében gazellát, oroszlánt, kígyót és skorpiót tart (1. kép). A táblák hátoldalán gyakran szerepeltek kígyó-, skorpió-, krokodil- és oroszlánmarás elleni mondások. Mindennek mitológiai előzményei, amint arra a Hórusz-táblákon található szövegek legteljesebb antológiáját bemutató 30. dinasztia végi (Kr. e. 4. század, II. Nektanebos uralkodása) Metternich-sztélé (New York, Metropolitan Museum of Art, 50.85) több szövege is utal,¹¹ természetesen a vonatkozó isten Nílus-delta mocsárvidékén töltött gyermekkorához kötőnek.¹² A gyermek Hórusz ugyanis, akit Ízisz istennő a delta lápvidékén rejtetett apja, Ozirisz gyilkosa, Széth elől, többféle kígyó- és skorpiómarásból is meg-

1. kép. Metternich-sztélé (Neszatum Hórusz-cippusa), Kr. e. 360–343 (New York, The Metropolitan Museum of Art, 50.85).
© The Metropolitan Museum of Art, New York, Public Domain.

gyógyult Thot isten segítségével.¹³ Mindez a szimpatetikus mágia¹⁴ alapján a gyógyulni vágyó számára is hasonló védelem és gyógyulás ígértét hordozta, amennyiben a gyermekistent ábrázoló és a vonatkozó mondásokat tartalmazó sztélére vagy szoborra öntött vizet ivóedénybe gyűjtötték és elfogyasztották.

A Hórusz-táblákkal azonos funkciót töltötték be a gyógyító szobrok is. Ezeken a szobor tulajdonosát láthatjuk ülő vagy guggoló pózban, kezében egy Hórusz-táblát tartva. Mindegyik tárgytípuson láthatunk a „föhös” gyermekisten mellett további apotropaikus tulajdonságokkal rendelkező istenábrázolásokat is a veszélyes állatok marása elleni és azoktól gyógyulást ígérő mágikus szövegek mellett. Ezek a szövegek leginkább a sztélé hátoldalán fordulnak elő, gyógyító szobrok esetében ugyanakkor nemritkán annak teljes felületét is boríthatják.¹⁵ A szövegek legteljesebb gyűjteménye a már említett Metternich-sztélén található, amely mindösszesen 14 varázsmondást tartalmaz.¹⁶ Közülük is a cippusokon leggyakrabban előforduló felirat az a szöveg, amelyet Georges Daressy óta *A-szöveg*nek nevez a tudomány. Daressy a *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire* c. sorozat 1903-ban megjelent *Textes et dessins magiques* c. kötetében használta először a kifejezést, amely a Kairói Egyiptomi Múzeum 9401–9449 számú, vonatkozó tárgyait mutatta be.

A teljes *A-szöveg*, amely a Metternich-sztélé jobb oldalán található, Kákósy László fordításában a következőképpen hangzik:

Így szól Thoth, ennek az istennek a megmentője: „Üdvözlégy isten, isten fia! Üdvözlégy örökös, fia az örökösnek! Üdvözlégy bika, bika fia, akit az isteni tehén szült. Üdvöz-

légy Hórusz, aki Ozirisztól származik és akit Ízisz, az istennő szült. Olvastam varázslataidat, beszéltem varázsigéidet, ígéztem szavaiddal, melyeket szíved alkotott. Mindazon bűvölések ezek, melyek szádból kijöttek, melyeket atyád, Geb hagyott rád, melyeket anyád, Nut adott neked, melyre testvéred, Letopolisz előjárója (Haroérisz) tanított oltalmazd, hogy védelmed megújulhasson, s hogy minden égben, földön és vízben lévő férgek száját lepecsételjék, az embereket éltesék, az isteneket kiengeszteljék és hogy Rét a te magasztalásaiddal megdicsőítsék. Jöjj hozzám, gyorsan-gyorsan, ezen a napon, ahogyan teszi azt tenéked, aki kormányoz az isten bárkájában. Tarts távol tőlem minden oroszlánt a pusztaságban, minden krokodilust a folyóban, minden harapós kígyót lyukaikban. Tedd olyanra őket nekem, mint kavicsokat a sivatagban, mint az edénycserepeket az utcán. Olvass rá nekem a méregre, amely buzog, s mely benne van a beteg minden tagjában. Vigyázz, nehogy semmibe vegyék erről való szavaidat. Íme, szólítják a te nevedet ezen a napon. Tereptsd meg tekintélyed, emeld fel tenmagadnak, varázserőd által. Éltesd számodra azt, akinek a torka összeszorult, s a nép majd dicsér téged, magasztalják a két Igazságot a te alakodban, és magasztaljanak minden istent, hozzád hasonlóan. Íme, szólítják a neved ezen a napon. Én vagyok Hórusz megmentője.”¹⁷

Ugyan az *A-szöveg* legteljesebb változata a Metternich-sztéléről ismert,¹⁸ többé-kevésbé csonka formában számos cippuson előfordul.¹⁹ Tekintve, hogy az itt vizsgált sztélé az *A-szöveget* több szempontból is sajátos módon mutatja be, a tanulmány ehhez kíván új megjegyzéseket fűzni filológiai és teológiai

szempontból egyaránt. A szöveg teljes filológiai elemzése rámutat az új szöveg létrejöttét kísérő „mechanikus hibákra és fogalmi variánsokra”,²⁰ amelynek számos érdekes példájával találkozhatunk. Ezek részletes bemutatása a jövőben egy külön tanulmány témáját képezi, míg a jelen írás elsősorban a veszélyes állatokat említő szövegrészekre koncentrálna. A szövegben megfigyelhető eltérések egy része ugyanis épp veszélyes állatokat említő szöveghelyeken található. A sztélé szöveges programja mindemellett tovább árnyalja a Ha²¹ istenről szóló tudásunkat egy új tárgytípussal gazdagítva az istent említő források körét, akinek alakja a szövegben szintén megjelenő Min²² istennel válik igazán értelmezhetővé. A szöveghordozó képi és szöveges programjának bemutatását követően éppen ezért a vizsgált szövegek szerkesztéséhez fogok megjegyzéseket fűzni, valamint értelmezni azt a jelenséget, hogy Ha és Min istenek egy olyan szöveges program részeként jelennek meg, amelynek minden további párhuzama csak Hóruszt említi.

A sztélé ismertetése

A szóban forgó szöveghordozó egy Ptolemaios-kori Hórusz-tábla, amelyet a moszkvai Puskin Múzeumban őriznek I. 1. a. 4474 [1895] leltári szám alatt.²³ A tárgyat angolul először Svetlana Hodjash és Oleg Berlev publikálta 1982-ben a *The Egyptian Reliefs and Stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow* c. kötetben.²⁴ A tárgy rövid leírásán túl közölték szövegeinek hieroglif átíratát, fordítását és filológiai kommentárját is. A sztélé rövid leírása szövegeinek orosz és angol nyelvű fordításával együtt megjelent továbbá Hodjash 2004-es *God Bes's Images in the Ancient Egyptian Art in the Collection of the Pushkin State Museum of Fine Arts* c. katalógusában is.

A tárgy 14 cm magas, szélessége 8,1 cm, vastagsága pedig 2,1 cm.²⁵ Tulajdonosa nevére a rajta található szövegek nem utalnak, származási helye pedig nem dokumentált. Paleográfiai alapon Berlev és Hodjash a sztélé korát a Ptolemaios-kor középre helyezte.²⁶

Ikonográfia

A sztélé a Hórusz-táblák számos olyan ikonográfiai elemét is felvonultatja, amely a védelmező funkción kívül újjászületést és regenerációt biztosító szoláris karakterrel is bír.²⁷ A sztélé lekerekített tetejét egy Bész-maszk koronázza, amely az apotropaikus karakter mellett hozzájárul a sztélé szoláris szimbolikájához is (2. kép).²⁸ Közvetlenül alatta látható a Bészhez hasonlóan szintén frontálisan ábrázolt, meztelen gyermek Hórusz ifjúságfürttel a fején, homlokán egy nyársas antilopfejjel, két krokodiluson taposva, kezében két-két kígyót és egy skorpiót, valamint jobb kezében egy gazellát, bal kezében pedig egy oroszlánt tartva. Tőle jobbra egy kinyílt papiruszszáron egy kettős tollkoronával és kosszarvakkal ábrázolt sólyom jelenik meg, akit a mögötte lévő felirat a „behdeti (vagyis edfui, ti. Hórusz), a nagy isten”-ként azonosít (*Bhd.tj ntr ʿ3*).²⁹ Bal oldalán a tollal koronázott lótuuszvirág formájában manifestálódott

Nefertem isten áll két rajta függő *menattal* , akit szintén

2. kép. A Hórusz istent krokodilokon ábrázoló, Kr. e. 1. évezredből származó sztélé (Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, I. 1. a. 4474 [1895]) elülső oldala.
© Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023.

felirat azonosít.³⁰ A sztélé eddig ismertetett emelt és magas reliefes ábrázolásai mellett a lunettában a következő istenalakok kisméretű, vésett reliefes alakja látható a központi alak felé fordulva:³¹ az istentől jobbra Min³² és Ízisz,³³ bal oldala felől pedig Ré,³⁴ Nephthys,³⁵ egy sólyomfejű (?) isten kezében *uasz*-jogarral $\uparrow$ (S40)³⁶ és vízszintesen tartott *nehaha*-flagellummal $\nearrow$ (S45), végül egy kígyó látszik. Az alatta lévő regiszterben a gyermek Hórusz jobb oldalán egy szintén nehezen azonosítható férfi istenalak látható, amint kezében két kígyót tart keresztben a mellkasánál. Ez elsősorban Heka³⁷ ábrázolási konvencióit követi, de az isten fején semmiféle jel sem segíti az azonosítást. Mögötte a múmia formájú és szkarabeuszfejű Hepri³⁸ áll. A regiszter túloldalán a sztélé központi alakját azonosító hieroglif jelek láthatók. Eszerint ő „Hórusz, a megmentő” (*Hr šdj*).³⁹ A központi alak testétől jobbra és balra még négy-négy regiszterben láthatók istenalakok, akiket helyenként felirat is azonosít. Az ötödik regiszter az isten kezében lévő veszélyes állatok alatt és a Harpokratés lábai alatt lévő krokodilok fölött található. A központi alak jobbánál lévő istenek fentről lefelé a következők: 1) „Szelket, az élet úrnője” (*Srk.t nb<t> ʿnh*);⁴⁰ 2) „Su” (*šw*);⁴¹ 3) „Tefnut” (*Tfnw.t*);⁴² 4) egy keselyű (?) formájú alak; 5) a napkoronggal a fején, krokodil formában ábrázolt „Szobek-Ré, a Senutban lévő Hórusz” (*Sbk-R ʿHr <jm.j> šnw.t*).⁴³ Balra az alábbi istenek láthatók: 1) egy Nefer-

tem emblémával a fején ábrázolt ülő állatként jelenik meg Horhekenu Nefertemmel alkotott szinkretisztikus alakja,⁴⁴ „Nefer-tem-Horhekenu” (*Nfr-tm<-Hr>-h<k>nw*); 2) sólyom alakban, kosszarvas-kéttollas koronával (S62) ábrázolt „Hórusz, a földkerekség ura” (*Hr nb šn*);⁴⁵ 3) az előzőhöz hasonló formában megjelenő „arany Hórusz-Sen” (*Hr-šn nbw*); 4) egy *udzsat*-szem (D10); 5) egy bika hátán ülő pávián szöveges azonosítás nélkül, aki a Pszammetik-szeneb gyógyító szobrán (Firenze, 8708) található felirat szerint „Thot, a bika Abetben” (*Dhwtj k3 m jb.t*).⁴⁶

További figurális ábrázolások találhatók a sztélé hátoldalán (3. kép), a lunettában és az alatta lévő regiszterben. A lunetta közepén a felkelő nap szerepel, amint egy *ka*-karpáron (D28) napkorong formájában kiemelkedik az ösvízből, amely egy csatornát ábrázoló jel (N36) jelenít meg. A korongban guggoló napgyermeknek négy kosfeje van, fején egy *hemhem*-korona (S61A) látható, kezében *nehaha*-flagellumot és *heqa*-jogart (S38) tart. A felkelő napnak két oldalról négy-négy pávián adorál, amint azt a felettük olvasható szöveg *dw3 R^c* „Ré dicsőítése” is jelzi. Az alatta található regiszterben öt istenalak sorakozik, akik azonosítását szöveg is segíti.

Ők jobbról balra a következők: 1) kettős koronával (S5) a fején, egy gazella hátán ábrázolt Hórusz-sólyom, vagyis a „Hebenuban (északkelet-deltában fekvő város) lévő Hórusz” (*Hr hr.j-jb-1b(nw)*); 2) az *atef*-koronával (S8) a fején megjelenő ibiszfejű Thot, „Hermopolis ura, a szent iratok ura” (*nb Hmnw nb mdw-ntr*) írnokepalettát tartva; 3) a szintén *atef*-koronában ábrázolt, Héraklopolis Magnához kötődő, kosfejű „Herisef” (*Hr.j-š=f* 'aki az ő tava felett van') egyik kezében *uas*-jogart, a másikban *nehaha*-flagellumot tart.⁴⁷ 4) Mögötte Neith istennő áll alsó-egyiptomi koronában, kezében egy-egy íjat tart.⁴⁸ A vonatkozó szöveg „Neith, Szaisz úrnője”-ként azonosítja őt (*Nj.t nb<t> Z3w*). 5) Az utolsó istenalak Harendotés (*Hr-nd-jt=f*, „az apját védelmező Hórusz”), aki lándzsával a kezében jelenik meg.⁴⁹

Szöveges program – általános megjegyzések

A moszkvai sztélé feliratos programját két szöveg alkotja, ami összhangban van Berlev és Hodjash azon megállapításával, miszerint a Hórusz-táblákon gyakran jelenik meg két szöveg: egyik az elülső oldalán, a másik a hátoldalán; mindamelllett az esetek nagy többségében csak a hátoldalon szerepelt felirat.⁵⁰ A két szöveg általában a már említett *A*-szöveg, valamint az ún. *B*-szöveg, amely így kezdődik: „Ó, idős, aki megfiatalodik az ő idejében”. Az itt vizsgált sztélé érdekessége éppen ezért az, hogy a két felirat ugyanannak a szövegnek – ti. az *A*-szövegnek – két variánsa, ráadásul folytatólagosan: ahol az egyik befejeződik, nagyjából onnan folytatódik a másik. A két variáns hieroglif átírata, fordítása és tartalmát érintő gazdag filológiai kommentárja megtalálható Hodjash és Berlev 1982-es katalógusában. Ebben az írásban a vizsgált szövegeknek azokra a vonásaira mutatok rá, amelyekre a sztélé gondosan publikáló két szerző nem tért ki. Azon belül is elsősorban azokat az ismétléses másolási hibákat és azok javítását mutatom be, amelyek ve-

3. kép. A Hórusz istent krokodilokon ábrázoló, Kr. e. 1. évezredből származó sztélé (Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, I. 1. a. 4474 [1895]) hátulso oldala. © Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023.

szélyes állatok említésekor fordulnak elő – ezzel valamelyest rekonstruálhatóvá válik az új szövegvariáns megalkotásának folyamata is. Végezetül Ha és Min istenek említéséhez fűzők megjegyzéseket. Mindehhez közlöm a sztéléken előforduló szövegek JSesh hieroglif szövegszerkesztővel létrehozott változatát, átírását és fordítását.

A sztélé szöveges programjáról összességében elmondható, hogy mindkét szövegében megfigyelhetők azok az eltérések, amelyek egy hagyománnyal – adott esetben egy meglehetősen gazdag hagyománnyal – rendelkező szöveg esetében jelen lehetnek.⁵¹ Ezek egy része mechanikus másolás során keletkezett grafikai vagy fonetikai zavarból eredő hiba vagy pedig lexikai, illetve grammatikai hiba, ami első ránézésre értelmetlenné teszi a szöveget. Az eltérések egy másik része a szöveg tartalmát szinonim kifejezésekkel adja vissza; megfigyelhetők benne a tartalmat alapvetően nem megváltoztató elhagyások, illetve hozzáadások, valamint a szöveg tartalmát más szavakkal, szó szerkezetekkel kifejező elemek is. A fogalmi variánsok mellett szerepelnek továbbá ismétléses másolási hibák is. Az utóbbiak kivétel nélkül veszélyes állatok említése kapcsán fordulnak elő

különböző okokból. Mindkét szövegről elmondható, hogy saját korszakának terméke, amennyiben számos, a késői egyiptomi szövegekre jellemző vonást mutat.⁵²

Az A-szövegnek a sztélé hátoldalán található variánsa

A Puskin Múzeum sztéléjén szereplő két A-szöveg közül a sztélé hátoldalán (17–31. sor) találjuk azt a variáns (4. kép), amely közelebb áll a többi Hórusz-tábláról és gyógyító szoborról ismert szöveghez. A kutatásban bevett hagyományoknak megfelelően a Metternich-sztélé alapján azonosítom az itt vizsgált 15 horizontális sorba írt szöveget, amely a Metternich-sztélén található A-szövegnek körülbelül a felét (sMetternich 103–117) mutatja be. Mivel a moszkvai sztélé többi felületét borító másik A-szöveg ezután követő szakaszokat is felvonultat, a szövegek ismertetését a hátoldalon található felirattal kezdem, amely a következő:

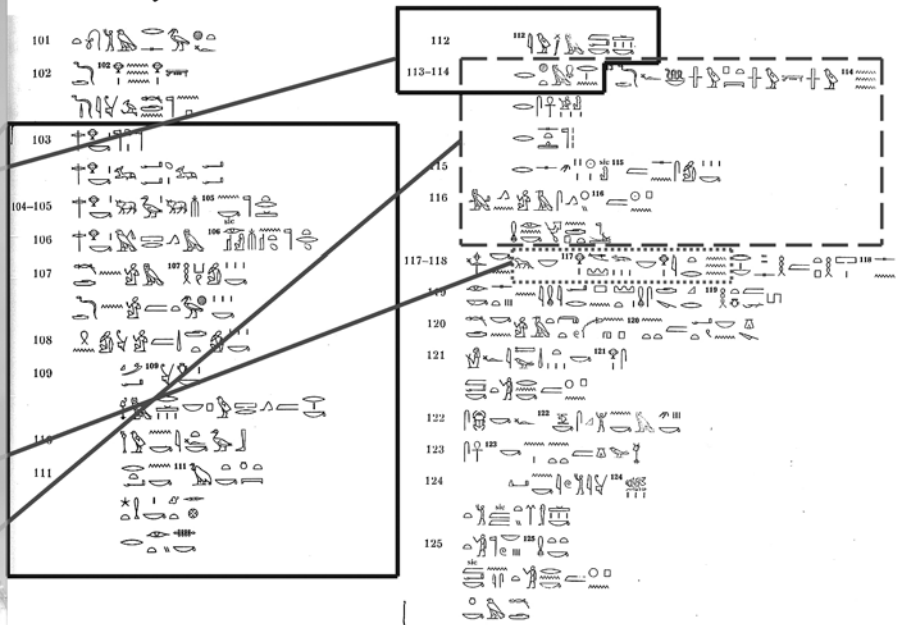
[17]j.nd hr=k ntr s3 ntr j.nd hr=k jw^c s3 jw^{[18]c} j.nd hr=k k3 s3 k3 msj<.n> ntr.t j.nd hr=k [19] bjk prj <m> Wsjr msj<.n> 3s.t wr.t ntr.t dd.n=j m r^[20]n=k šdj.n=j m hk3w=k dd.n=j [21]m 3hw=k šdj.n=j m mdw=k km3(w)^[22]=k hmw(.t)=k pw jm.jw r=k wd.t{w}<.n> jt^[23]=k Gbb rdj.t n=k mw.t=k Nw.t sb3^[24]{=k} hm=k Hnt.j-hm r jrj.t [25]s3=k r whm mk(.t)=k r htm r n(j) [26]m3j.w nb(.w) hr mrw msh.w [27]nb(.w) hr jtrw r htm <r n(j)> [28] ddf.w nb(.w) jm.jw p.t jm.jw t3 jm.j^[29]w mw r s^cnh rmt r shtp ntr.w [30]r s3h R^c [...] m sns.^[31]w=k mj {n} n=j 3s [...] pn mj jrj n[=k]

[17]Üdv néked, isten, isten fia! Üdv néked, örökös, örökös fia! [18]Üdv néked, bika, bika fia, az istennő szülöttje! Üdv néked, [19]sólyom, aki Ozirisz(ból) jött ki, a nagy Ízisz, az istennő szülöttje. Kimondtam [20]nevedet, olvastam varázsmondásaidat, elmondtam [21]mágikus mondásaidat, olvastam szavaidat, amelyeket létrehoz^[22]tál. A szádban lévő minden tudomány az, amelyet atyá^[23]d, Geb parancsolt, (és) amit anyád, Nut adott neked, amelyet tanított [24]felséged, a Létopolis élén lévő azért, hogy kialakítsák [25]sza-védemed, hogy megújítsák meket-védemed, hogy lezárják [26]minden oroslán száját a sivatagban, minden [27]krokodilét a folyóban, azért, hogy lezárják [28]minden égben, földön és vízben [29]lévő kígyó (száját) azért, hogy az embereket éltessek, az isteneket elégedetté tegyék, és hogy [30]megdicsőítsék Rét (...) a te magasztas^[31]lásaiddal. Gyere hozzám! Siess ezen a (napon – párhuzamos szöveg alapján), miként cselekedte (számodra).

E szöveg úgy mutatja be a Metternich-sztélé említett helyéről ismert szakaszt, hogy a 25. sort követően egysége megtörik, és egy, a Metternich-sztélén csak néhány sorral lejjebb következő szövegrész ékelődik be a 26. sorba és a 27. sor első felébe. Majd a fennmaradó négy és fél sorban a szöveg az eredeti módon folytatódik (4. kép). A szerkesztés érdekessége, hogy az új variáns is tartalmilag összefüggő marad, és logikai íve sem törik meg. Annál a résznél ugyanis, hogy „azért, hogy lezárják minden égben, földön és vízben lévő kígyó száját”, a moszkvai sztélén az r htm r n(j) „azért, hogy lezárják XY száját” kezdetű szakasz után nem különböző kígyókról olvasunk, hanem az eredeti szövegben csak később sorra kerülő vadállatokról a kö-

A Metternich-sztélé (MMA 50.85) A-szövege Sander-Hansen, C. E. 1956. *Die Texte der Metternichstele*. *Analecta Aegyptiaca* 7, 51–52 nyomán.

4. kép. A Moszkvai Puskin Állami Szépművészeti Múzeum sztéléjének (I. 1. a. 4474 [1895]) hátoldalán található szöveg összevetése a Metternich-sztélé (New York, MMA 50.85) vonatkozó feliratával.

© Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023. (Illusztráció: Jasper K.)

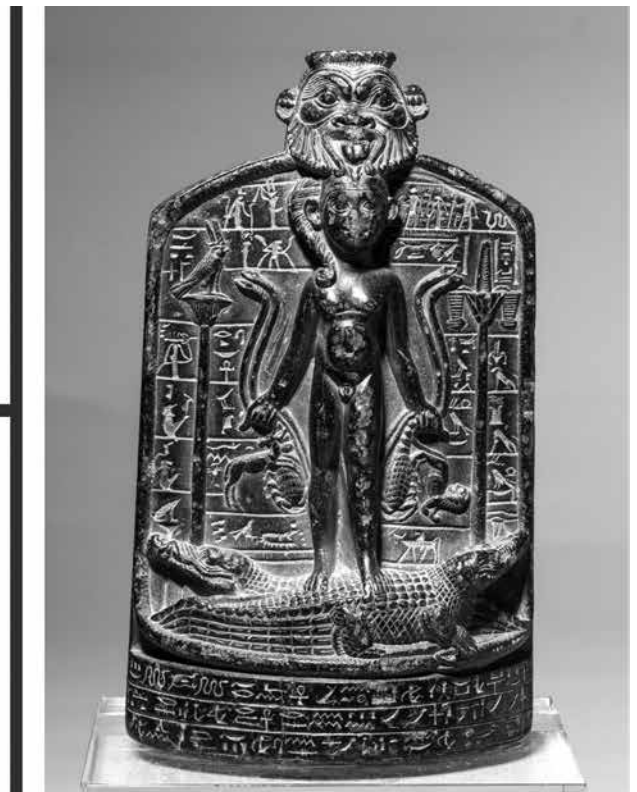
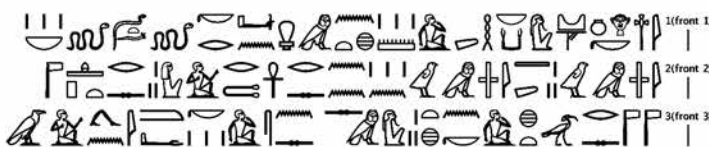
vetkezőképpen: „minden oroszlán száját a sivatagban, minden krokodilét a folyóban”. Csak ezután következik az „eredeti” rész: „azért, hogy lezárják minden égben, földön és vizekben lévő kígyó (száját)”, és folytatódik tovább a megszokott módon. Mindez arra utal, hogy a másoló értette a szöveget, hiszen tudta, hogy veszélyes állatok sorolásának kell következnie, még ha nem is a megfelelő helyen és a megfelelő állatfajta említésével folytatta is a másolást. Emellett arra is rájött, hogy hibát vétett, és visszatért az eredeti szöveghelyre. A legtöbb egyiptomi sztélészöveghez hasonlóan ez is a mondat közepén ér véget a 31. sor végén, ahol elfogyott a további hely.

Az A-szövegnek a sztélé elején, oldalán és alján található változata

A sztélé hátoldalán található szöveghez képest több változatosságot mutat a sztélé fennmaradó felületeit borító szövegvariáns. Ez a sztélé elején látható relief alatti három sorban kezdődik (1–3. sor; 5. kép), ezt követően 3–3 kolumnában folytatódik (6. kép) a sztélé falának bal (4–6. sor), majd a jobb oldalán (7–9. sor), végül a sztélé bázisán fejeződik be 7 sorba írva (10–16. sor; 7. kép). A szöveg érdekessége, hogy az A-szöveg sivatagi és egyéb veszélyes állatok elleni szakaszait integrálja egy Ha és Min istenekhez kapcsolódó himnikus szövegbe oly módon, hogy ismétléses másolási hibák és azok javítási kísérlete mellett kiadja a Metternich-sztélé 112–121. soraiban található szöveget (8. kép). Ezzel részben megismétli, részben tovább folytatja az A-szövegnek a sztélé hátoldalán megkezdett bemutatását. A szöveg a következőképpen szól:

[1] *nd hr=k H3 nb hk3w mnh m htm n=k r ddf.w(t) nb(.wt)*
 [2] *jm.jw(t) t3 jm.jw(t) mw r s'nh rmt r shtp ntr.* [3] *w r s3h n=k R' m sns.w=k mj n=j* [4] *s m hrw pn mj jrj n=k hmw m dp.t-ntr hsf=k n=j m3j.w nb(.w) hr mrw* [5] *mhs.w nb(.w) hr mw r n(j) ddf.w(t) nb(.wt) <jm.j> w(t) p.t jm.jw(t) t3 jm.jw(t) mw r* [6] *s'nh rmt r shtp ntr.w r s3h R' m sns.w=k mj n=j* [7] *3s zp-2 m hrw pn htm=k n=j r ddf.w(t) nb(.wt) pzh(.wt) {nn} <m tp> h.t=sn jrj=k <s> t n=j mj* [8] *r n(j) h3s.t mj sd-krh.t m-ht mr.t šdj=k n=j t3 mtw.t nhp.t m* [9] *ntr t3 <n> tj m 'wt nb(.wt) n(j).w hr.j-dm.t nb Mnw* [10] *hr.j-jb b3.t ntr* [11] *r shr sbj* [12] *w n(j).w jt=f R'-Hr[-3h.tj] hsf=k {n} n^[11]=j m3j.w nb(.w) hr mrw [m]hs.w* [13] *hr jtrw r ddf(.t) pzh(.t) m tph.t=sn* [14] *jrj=k st n=j mj 'r n(j) h3s.t mj sd-k^[14]rh.t m-ht mr.t šdj {t3}=k n^[15]=j t3 mtw.t nhp.t ntj m 'wt* [16] *n(j).w <hr.j-> dm.t nb {f} s3w=f*

[1] Üdv néked, Ha, a varázslat ura, aki/amely hatékony abban, hogy lezárja számodra minden [2] földben és vízben lévő kígyó száját azért, hogy az embereket éltesse, az isteneket elégedetté tegye, [3] hogy megdicsőítse számodra Rét a te magasztalásaiddal. Gyere hozzám, si^[4]ess e napon, amint cselekedte számodra a kormányos az istenbárkában! Háríts el számomra minden oroszlánt a sivatagban, [5] minden krokodilt a vízben, hárítsd el minden égben, földön és vízben lévő kígyó száját, hogy [6] az embereket éltesse, az isteneket elégedetté tegye, (és) azért, hogy Rét megdicsőítse a te magasztalásaiddal. Gyere hozzám, [7] sebesen, sebesen e napon, (hogy) lezárd számomra minden maró kígyó száját az ő barlangjukban, (hogy) tedd azokat számomra olyanná, mint [8] a sivatag kavicsa (és) mint az összetört cserépedények az

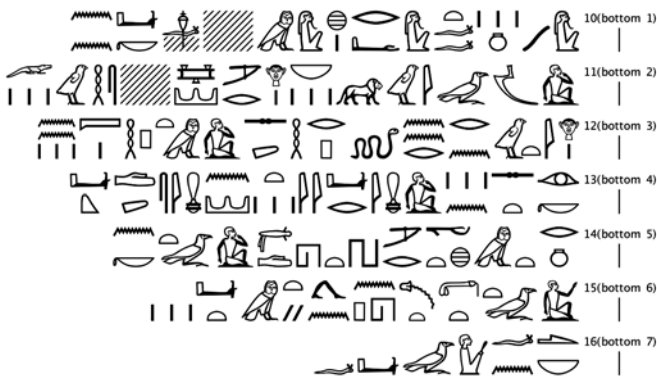
5. kép. A Hórusz istent krokodilokon ábrázoló, Kr. e. 1. évezredből származó sztélé (Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, I. I. a. 4474 [1895]) elülső oldalán található szöveg. © Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023. (Hieroglif átírat: Jasper K.)

úton. Távolítsd el tőlem/Igézsd meg számomra a mérget, amely^[9] az istenben lüktet, azt, amely minden beteg (szó szerint: kés alatt lévő) valamennyi tagjában van! (Ó) Min, a nagy, aki a bozótban van, a nagy isten, aki le fogja verni^[10] atyja, Ré-Har(ahti) ellen lázadókat, háríts el számom^[11] ra minden oroszlánt a sivatagban, minden krokodilt^[12] a folyóban, (és) minden maró kígyó száját az ő barlangjukban!^[13] Tedd azokat számomra olyanná, mint a sivatag kavicsa (és) mint az összetört cserép^[14] edények az úton, (és) vedd el tő^[15] lem a lüktető mérget, amely valamennyi beteg tagjában van – hogy ő őrizzen.”

A Puskin Múzeum sztéléjének elején, oldalán és alján található A-szöveg-variáns egy nyitott transzmisszió eredménye, amely megtartja a szöveg eredeti struktúráját: a megszólított istent, jelen esetben isteneket – Ha és Min – az *j.nd-hr=k* „üdv néked” formulával vezeti be, amelyet az istenek epithetonja(i) követ(nek). Mivel szerkezetileg ezután nem az A-szövegben megszokott rész következik, hanem az A-szöveg elsősorban a veszélyes állatok elleni mondásai, a szöveg szerkesztője az „üdv néked” formulához egy hozzáadott participium segítségével kötötte azokat. Vagyis a „klasszikus” A-szöveg *r*+infinitivusos célhatározói alárendeléssel kifejezett szerkezetét

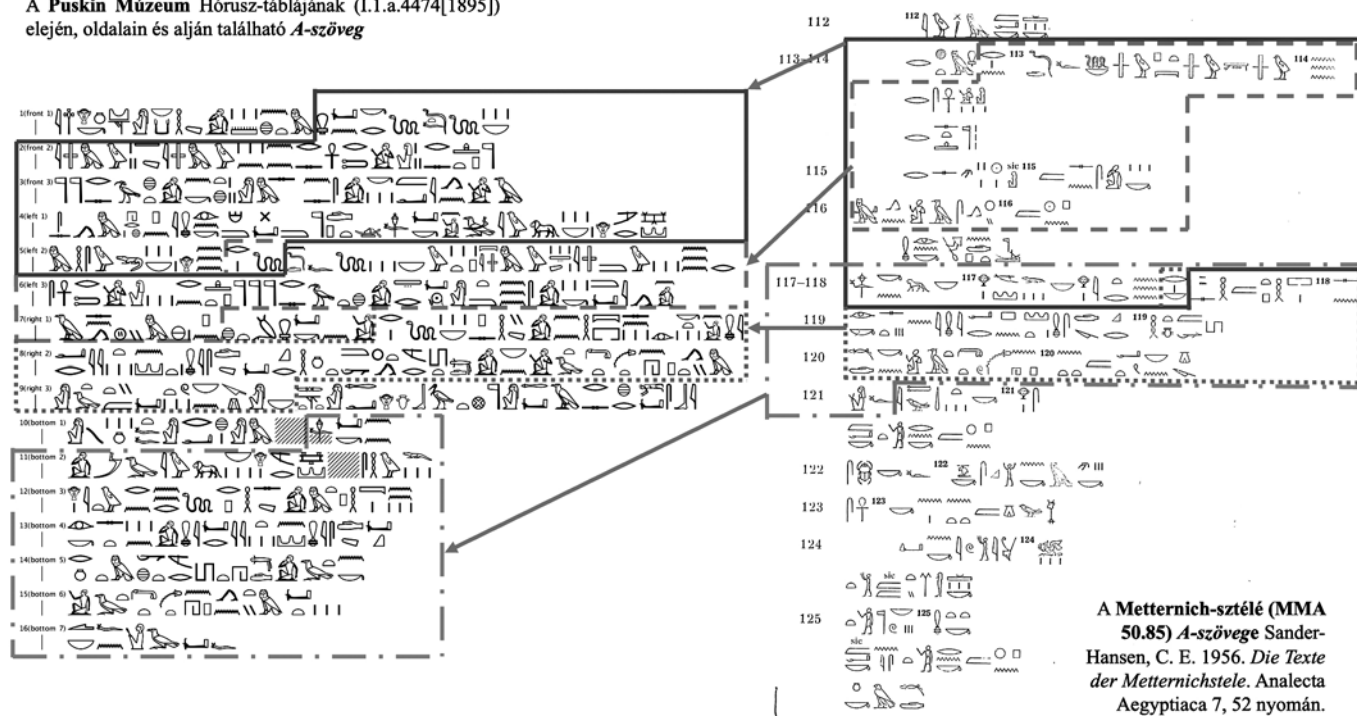

6. kép. A Hórusz istent krokodilokon ábrázoló, Kr. e. 1. évezredből származó sztélé (Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, I. 1. a. 4474 [1895]) oldalán található szöveg. © Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023. (Hieroglif átírat: Jasper K.)

7. kép. A Hórusz istent krokodilokon ábrázoló, Kr. e. 1. évezredből származó sztélé (Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, I. 1. a. 4474 [1895]) alján található szöveg. © Puskin Állami Szépművészeti Múzeum, Moszkva, 2023. (Hieroglif átírat: Jasper K.)

A Puskin Múzeum Hórusz-táblájának (I.1.a.4474[1895]) elején, oldalain és alján található *A*-szöveg

8. kép. A Moszkvai Puskin Állami Szépművészeti Múzeum sztéléjének (I. 1. a. 4474 [1895]) elején, oldalán és alján található szöveg összevetése a Metternich-sztélé (New York, MMA 50.85) vonatkozó feliratával. (Hieroglif átírat és illusztráció: Jasper K.)

„azért, hogy lezárják minden égben, földön és vízben lévő kígyó száját” a Puskin Múzeum sztéléjén Ha isten epithetonjába ékelődve a következőképpen találjuk: „Üdv néked, Ha, a varázslat ura, aki/amely hatékony abban, hogy lezárja számodra minden ^[2] földben és vízben lévő kígyó száját”.

A Ha istenhez kapcsolódó szöveget a különféle másolási hibák, kihagyások és hozzáadások, szinonimák alkalmazása mellett (amelyek bemutatására itt nem térek ki) elsősorban egy ismétléses másolási hiba és annak korrigálása jellemzi (8. kép) a sztélé bal oldalán található középső kolumna közepétől kezdődően. Az írnok ott ugyanis egy adott szakaszról visszaugrott a szövegben ugyanazon szó egy korábbi előfordulásához, és onnan folytatta a másolást, azt a szöveget így kétszer is megjelenítve. Vagyis a „Háríts el számomra minden oroszlánt a sivatagban, minden krokodilt a folyóban, (és) minden maró kígyó száját az ő barlangjukban!” mondatban az *r* 'száj' szó után egészen a 7. sor elejéig egy olyan szakasszal folytatta a másolást, amelyet az 1. sor végétől a 4. elejéig egyszer már megjelenített: „minden égben, földön és vízben lévő kígyó száját, hogy az embereket éltesse, az isteneket elégedetté tegye, (és) azért, hogy Ré megdicsőítse a te magasztalásaiddal. Gyere hozzám, sebesen, sebesen e napon!” Az írnok a 7. sorban ráeszmélhetett az elkövetett hibára, mert igyekezett visszatérni a kihagyott szövegrészhez olyan módon, hogy a kimaradt „minden maró kígyó száját az ő barlangjukban” szövegrészt bevezette ugyanazzal a subjunctivusi *sdm=f*-ből + dativusból álló szerkezettel, amely eredetileg a fent ismertetett szakasz elején állt: *hsf=k n=j*, „háríts el számomra”. Az 'elhárítani' ige helyett viszont azt az igét használta, amely az *A*-szövegben kígyók szája kapcsán fordul elő: *hṯm*, 'lezárni'. Azaz: „(hogy) lezárj számomra minden maró kígyó száját az ő barlangjuk-

ban”. Az ezt követő, Minhez kapcsolódó szakasz a korszakra jellemző jelkészletbeli eltérésektől és egyéb, apró mechanikus másolási hibáktól eltekintve különösebb eltérést nem mutat az *A*-szöveg vonatkozó részéhez képest, amely szintén veszélyes állatokra vonatkozik: „háríts el számomra minden oroszlánt a sivatagban, minden krokodilt a folyóban, (és) minden maró kígyó száját az ő barlangjukban, tedd azokat számomra olyan-ná, mint a sivatag kavicsa (és) mint az összetört cserépedények az úton, (és) vedd el tőlem a liktető mérget, amely valamennyi beteg tagjában van – hogy őrizzen.”

A szöveg tartalmához fűzött egyéb megjegyzések

A szöveg tartalmát tekintve feltűnik, hogy az *j.nd-hr=k* formulában Hórusz helyett Ha és Min névvel és epithetonjaival találkozunk. Ha istent illetően megállapíthatjuk, hogy *nb hk3w* „varázslat/mágia ura” epithetonja az isten leggyakoribb epithetonjától – „Nyugat ura” (*nb jmn.t*) – különbözik, és más forrásból nem ismert, legalábbis Ha isten kapcsán.⁵³ Heka, Hórusz és több más isten esetében ugyanakkor természetesen előfordul.⁵⁴

Min istent illetően is megállapíthatjuk, hogy a sztélén szereplő epithetonok kevésbé rá, mint inkább Hóruszra vonatkoznak: egyrészt a gyermek Hórusz delta mocsárvidékén való rejtegetésére („aki a bozótban van”), másrészt családi kapcsolataira és atyja ellenségeinek legyőzésére („aki le fogja verni az atyja, Ré-Har(ahti) ellen lázadókat”). Utóbbi epitheton Hórusz kapcsán is ismert az alábbi formában: *shṛ sbj.w hr jt=f*, „aki leveri atyja ellenségeit”.⁵⁵ Jelen esetben ugyan az isten atyjaként nem Oziriszt, hanem Ré-Harahtit nevezik meg, több

bizonyítékunk van ugyanakkor arra, hogy Ré is gyakran megjelenik az epithetonokban Hórusz atyjaként.⁵⁶

Ahogy Berlev és Hodjash is megjegyezték, Min és Hórusz a Középbírodalom óta szinkretisztikus kapcsolatban állt egymással.⁵⁷ Ami Ha istent illeti, az ő sólyom-természetére a *Piramisszövegek* óta van bizonyítékunk.⁵⁸ Annak ellenére, hogy Ha isten „a mágia uraként” nem jelent meg más forrásban, a *Koporsószövegek*ből ismerünk egy rejtett dolgok tudására vonatkozó szakaszt, amely alakjához kapcsolódik: a halott ismeri azt a két mondást, amelyet Ha mondott Imiiaunak.⁵⁹ Mindez igazolhatja a két isten A-szövegbe integrálását.

A két isten együttes megjelenését az A-szövegben ugyanakkor nemcsak Hórusz-aspektusuk indokolja, hanem egymáshoz fűződő kapcsolatukkal is magyarázható. Ha és Min ugyanis a *Piramisszövegek* és a *Koporsószövegek* óta megjelennek azonos kontextusban.⁶⁰ Ez a hasonlóság alapulhat regenerációban betöltött szerepükön, amely Min kapcsán termékenységszimbólumként is megjelenhet, amely Min kapcsán termékenységszimbólumként is megjelenhet, amely Min kapcsán termékenységszimbólumként is megjelenhet.⁶¹ míg Ha vonatkozásában a halott élelmézésében és az e világból a túlvilágba való átjutásban játszott szerepében jelent meg.⁶² Ennél is konkrétabb közös vonás viszont a két isten sivatagos területekhez fűződő viszonya, amennyiben Minre a Keleti-sivatagból származó istenként tekinthetünk, akinek számos szentélye és említése ismert e területről.⁶³ Ami Ha istent illeti, vele kapcsolatban is felmerült a nyugati-sivatagi eredet,⁶⁴ noha az ő említése ennek ellenére nem ismert a Nyugati-sivatagból, és a Nyugati-sivatag oázisaiban is csak a 26., szaiszi dinasztia korától jelent meg.⁶⁵

Összegzés

Szerkezetét tekintve a Puskin Múzeum sztéléjének két A-szövege az A-szöveg egyetlen összefüggő, hosszabb szakaszát mutatja be két részletben, ismétlésekkel. A Metternich-sztélé 101–125. soraiban olvasható A-szövegből a moszkvai sztélé hátoldalán a 103–117. soroknak megfelelő szakasz jelenik meg kihagyással és annak korrigálásával. A sztélé többi oldalán megjelenő A-szöveg-variáns pedig a Metternich-sztélé 113–121. sorait fedi le úgy, hogy Ha istenhez kapcsolódóan a 113–120. soroknak megfelelő rész jelenik meg ismétléses másolási hibával és annak javításával, Min említéséhez pedig a 116–121. soroknak megfelelő szakasz tartozik.

Mindez már önmagában jelzi, hogy a szövegek tudatos és végiggondolt szerkesztői munka eredményei, amelyek a bennük található másolási hibák ellenére új, megváltozott formájukban is összefüggő és értelmes egységet alkotnak. Ez arra is utal, hogy a szöveg szerkesztője tisztában volt az általa másolt szöveg tartalmával, észlelte elkövetett hibáit – amelyek közül a legtöbb ismétléses másolási hibát veszélyes állatok említésekor vétette –, és logikusan, tartalmát tekintve helyénvalóan igyekezett korrigálni azokat. Felmerülhet a kérdés, hogy a hibák észlelése után miért nem kezdte újra a szöveg másolását, és miért választotta a szövegen belüli javítás lehetőségét. Az ugyanis nehezebben elképzelhető, hogy a sztélére szöveget felvő művész kreatív szövegjavítási kísérleteinek lennének tanúi. Az eredmény mindenesetre érthető, logikus és számos tekintetben jól átgondolt.

Tudatos megfontolás eredménye a szövegek szöveghordozón való elhelyezése is. Az A-szövegben korábban előforduló szakaszokat a sztélé hátoldalán található szöveg mutatja be, míg az ezután következő szövegrészek a sztélé elején kezdődnek. Mindez első ránézésre nem logikus. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a sztélé elejét, oldalát és alját borító szöveg fő fókusza a veszélyes állatok elleni mondasokon van, amelyek figurálisan is megjelennek a sztélé *rectóján*, és jól látszanak oldalnézetből is, magyarázatot kaphatunk az említett sorrendbeli váltásra. Mindemellett az A-szöveg „klasszikus” változatához közelebb álló variáns elhelyezését is indokolhatja a sztélé hátoldalán az a tény, hogy számos cippus esetében ott található az A-szöveg.

A sztélé elejét, oldalát és alját borító szöveg sok tekintetben egyedivé teszi a Puskin Múzeum itt vizsgált darabját. Egyedi abból a szempontból, hogy jelenleg további párhuzam nélkül integrálja Ha és Min nevét az A-szövegbe, de egyedi abban a tekintetben is, hogy olyan módon nyúl hozzá a szöveg tartalmához, hogy abban Hóruszon kívül más isten neve is meg tud jelenni, amire szintén nincs további példa. A szöveg átgondolt megszerkesztését jelzi az is, hogy a két új isten megjelenése tökéletesen illeszkedik a kontextusba, amiből olyan módon marad ki Hórusz neve és A-szövegben bevett epithetonjai, hogy a megjelenő új epithetonokban mégis összegződik a Hórusz-táblák tematikájának egy-egy aspektusa: a mágia; Hórusz delta mocsárvidéken töltött gyermekkor; és apja ellenségeinek leverőjeként való megjelenése is. Hórusz maga itt nem önmagában, hanem olyan istenek alakjában jelenik meg, akiknek volt Hórusz-aspektusa. Ha és Min szövegbe integrálásával ráadásul még kézzelfoghatóbban megjelent a veszélyes állatok jó részének élőhelyét adó sivatag is.

A sztélé szöveges programja esetében tehát egy olyan, egyelőre további párhuzam nélküli szerkesztői megoldásnak lehetünk tanúi, amely kapcsán a tudatosság nemcsak az elkövetett hibák logikus korrigálásában és a két szöveg tartalmának ismétléses folytatólágosságában figyelhető meg, hanem a két újonnan kiválasztott isten személyében is. Úgy tűnik tehát, hogy a sztélé szöveges programjának szerkesztője rendelkezett a megfelelő írnoki és teológiai ismeretekkel egy innovatív szövegvariáns létrehozásához, amely minden tekintetben illeszkedik a cippusok profilaktikus szövegeinek tematikájába.

Az így létrejött mű az óegyiptomi politeista világszemléletnek és annak a kulturális miliőnek egy egyedi terméke, amely lehetővé tette a szövegek nyitott transzmisszióját, valamint az emlékezetből másolás révén létrejött szövegalkotást is.⁶⁶ Ahogy ez a világszemlélet megengedte, hogy egy szerepet több isten is betölthessen, lehetőséget adott arra is, hogy ugyanaz a tartalom többféleképpen is kifejezésre juthasson a lényegi mondanivaló sérülése nélkül. Mindez egyébként már az A-szöveg hagyományozódásában is megfigyelhető, amelynek részletes elemzésére itt nem volt mód. Jelen sztélé szöveges programja tehát egy izgalmas és egyedi példája az egyiptomi teológiában és szöveghagyományban rejlő lehetőségek kreatív és alapos kiaknázásának, és egyúttal remek betekintést nyújt az óegyiptomi ember komplex gondolkodásába is.

Jegyzetek

A jelen tanulmányban ismertetett kutatás a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében a Magyar Kormány támogatásával valósult meg az Université Paul Valéry Montpellier III-n és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A kutatás korábbi eredményei a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2022) elhangzott előadásomnak is részét képezték. A kutatást kísérő inspiráló és gazdagító konzultációkért köszönetem fejezem ki Bács Tamásnak (ELTE) és Maczák Ibolyának (PPKE). A szöveg gondos nyelvi lektorálásáért a szám szerkesztői mellett Szabó Rékát (NYTK) illeti köszönet. Minden további hiba és következetlenség az enyém.

- 1 Frazer 2005, 19–20, 21.
- 2 A *Piramisszövegek Kígyó-mondásai* a következők: PT 226–243, 276–299, 314, 375–299, 499–501, ^N502 A–I, *727, *728, ^N729 A–B, *730–*733, 1035–1043. A vonatkozó szakirodalomhoz lásd Mathieu 2018, 13, 37. jegyzet.
- 3 PT 287 § 428b.
- 4 A szaiszi korrall (26. dinasztia, Kr. e. 664–525) bezárólag a témához remek áttekintést nyújt például Hussein 2013. A téma későbbi kifutásához és a kígyók elleni mondasok Széth isten elleni templomi rituális szövegekbe integrálásához lásd például Fiedler 2011, 238, 243 és 836. jegyzet.
- 5 Lásd pl. Leitz 1996, 389–391.
- 6 Hawas 1994.
- 7 A témában született irodalomhoz a teljesség igénye nélkül lásd Seele 1947; Kákósy 1985; Sternberg el-Hotabi 1987; Ritner 1989; Nunn 1996; Kákósy 1999; Sternberg el-Hotabi 1999; Petrik 2013; Hevesi 2016; 2018.
- 8 Hórusz-táblák esetén az legkorábbi ismert tárgy a 19. dinasztia idejéből származik: Kairó, CG 9427 (Daressy 1903, 35, 10. tábla; hivatkozik rá: Seele 1947, 43, 3. jegyzet; Kákósy 2002, 131–132); a legkorábbi ismert gyógyító szobor pedig III. Ramszesz-kori (20. dinasztia): Kairó, JdE 6977 (Drioton 1939; hivatkozik rá Kákósy 1999, 15).
- 9 A Hórusz-táblák ikonográfiai elemeiből merítő keresztény ábrázolásokhoz Egyiptomból és környékéről, valamint Hórusz nevét említő kopt varázsszövegekhez irodalmi hivatkozással lásd Kákósy 1999, 33–34; 1969/2002, 135–141. A kopt mágikus szövegeket illetően a téma magyar nyelvű összefoglalásához legújabban lásd Hevesi 2016, 244–245, 249–250; angol nyelvű említéséhez további szakirodalommal lásd Hevesi 2018, 77–78, 101.
- 10 PT 378 § 663c–664a: hivatkozik rá Kákósy 1999, 11; Mathieu 2013, 14, 12. jegyzet.
- 11 A gyermek Hórusznak a delta mocsárvidékén történt rejtegetéséről és az őt ért skorpiómarásokról a Metternich-sztélé következő mondataiban esik szó (a sztélé sorainak és kolumnáinak számozása Golenischeff 1877 nyomán, a mondasok számozása Sander-Hansen 1956 alapján): 6. mondas (sMetternich 48–71); 7. mondas (sMetternich 71–83), 12. mondas (sMetternich 138–162), 14. mondas (sMetternich 168–251). A sztélé megtekinthető a Metropolitan Museum of Art weboldalán: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037>.
- 12 A gyermek Hórusz deltabéli Ahbitben (Khemmisz) való tartózkodására már a *Piramisszövegek* is utalnak, noha veszélyes állatokkal való találkozásának említése nélkül: PT 519 § 1214b; PT 701 § 2190a (idézi Mathieu 2013, 13).
- 13 A Metternich-sztélé egy másik szövege szerint a Basztet istennővel azonosított macskát Ré gyógyította meg skorpiómarás után: 3. mondas (sMetternich 9–35).
- 14 Frazer 2005^{2R}, 21–52.
- 15 Lásd például Dzsedhór gyógyító szobrát (Kairó, JdE 46341): Jelínková-Reymond 1956.
- 16 Ismert ugyanakkor olyan cippus is, amely szövege nem szerepel a Metternich-sztélén: pl. a Puskin Múzeum I. I. A. 4492 (1899) sz. szürkegránit sztéléje Thébából, a Hórusz-sztélék produkciójának korai időszakából (Hodjash-Berlev 1982, 266–267, 273–274 [no. 197]).
- 17 Kákósy 2002, 129–131. Sander-Hansen jelölési rendszerében az *A-szöveg* a Metternich-sztélé 10. számú szövege, amely a sztélé jobb oldalán található, a Golenischeff számozása szerinti 101–125. sorban (Golenischeff 1877, 5. tábla; Sander-Hansen 1956, 51–54).
- 18 Rouffet 2012, 676.
- 19 A szöveget – jobban mondva, annak Metternich-sztélén szereplő variánsát – strukturális és szemantikai szempontok alapján vizsgáló Frédéric Rouffet összesen 67 párhuzamot gyűjtött össze (2012).
- 20 Ragazzoli 2017.
- 21 Bonnet 1952, 267; Wildung 1972; 1977; Yoyotte 1991–1992; 1993–1994; Aufrère 1995; LGG V, 10b–11c; Panaite 2016, 305–319; 579–612; Jasper 2019; 2022; Jasper (megj. előtt).
- 22 LGG III, 288a–295c.
- 23 Hodjash-Berlev 1982, 255–260.
- 24 A tárgy korábbi említéseihez lásd: Matié, Миф и сказка древнего Египта как источник для изучения истории семьи. *Вестник Древней Истории*, 167, 29. jegyzet; Malmberg, *Prejudice*, p. 10, 8–9. ábra (hivatkozások Hodajsh-Berlev 1982, 256 alapján közzölve).
- 25 Hodjash-Berlev 1982, 256; Hodjash 2004, 49.
- 26 Hodjash-Berlev 1982, 256.
- 27 Sternberg el-Hotabi 1999a, 8–19, és 1. ábra. Lásd még Kákósy 1999, 17–18.
- 28 Bonnet 1952, 101–109; Altenmüller 1975; Nagy 2007; Bagh-Manniche 2021.
- 29 Bonnet 1952, 88–90; LGG II, 814c–816a.
- 30 Bonnet 1952, 508–510; Beckerath 1982; Schlögl 1982; LGG IV, 221b – 223c.
- 31 Az alakok azonosítása Hodjash-Berlev 1982, 256-ból kiindulva történt, részlegesen korrigálva azt.
- 32 Bonnet 1952, 461–467; LGG III, 288a–290a, az isten kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 290a–295c.
- 33 Bonnet 1952, 326–332; LGG I, 61b–67b; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 67b–79b.
- 34 Bonnet 1952, 626–630; LGG IV, 612b–619b; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 619b–642c.
- 35 Bonnet 1952, 519–521; LGG IV, 95b–98c; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 98c–104a.
- 36 A hieroglifák jelölése Gardiner 1957 és a *JSesh*, hieroglif jelek szerkesztésére létrehozott processzor (Rosmorduc 2014) jelölési rendszerét követik.
- 37 LGG V, 552c–554c; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 554c–556b.
- 38 LGG V, 713c – 716a; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 716a–718b.
- 39 Hórusznak a kis-ázsiai eredetű Sed istennel (LGG VII, 149a–b) alkotott szinkretisztikus alakja, Hórusz-Sed (LGG V, 293a–b) az Újbírodalom óta ismert. Ehhez lásd pl. Kákósy 1999, 12–13; Sternberg el-Hotabi 1999a, 27–38, 57–70; legújabban pl. Pietri 2020.
- 40 Bonnet 1952, 696–697; LGG VI, 437c–440a; kompozit alakjaihoz lásd *ibid.*, 440b–441b.
- 41 Bonnet 1952, 685–689; LGG VII, 40a–b; kompozit alakjaihoz lásd *ibid.*, 40b–42c.
- 42 Bonnet 1952, 770–774; LGG VII, 405c – 408c; kompozit alakjaihoz lásd *ibid.*, 408c–410a.
- 43 A krokodil formájú, Senutban lévő Hóruszhoz lásd Kees 1929, 107–112. Egy nápolyi gyógyító szobor (no. 1065) hátí pillérén

- ugyanakkor nem egyetlen szinkretisztikus alak formájában, hanem egymás mellett jelenik meg a krokodil alakú Szobek-Ré és a krokodil testű, sólyomfejú Senutban lévő Hórusz: Kákósy 1999, 139, 46. tábla.
- 44 Bonnet 1952, 510; Jankuhn 1980; Schlögl 1982, col. 379; *LGG* IV, 224a–b.
- 45 Bonnet 1952, 307–314; *LGG* VIII, 420 (A7).
- 46 Szobor bal oldala, 3. regiszter, 2. alak: Kákósy 1999, 64–65, 19. ábra, 3. tábla. Thothoz lásd: Bonnet 1952, 805–812; *LGG* VII, 639c – 645a; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 645a–650c. Jelen alakja nincs a felsoroltak között.
- 47 Bonnet 1952, 287–289; *LGG* V, 381b–383b; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 383b–c.
- 48 Bonnet 1952, 512–517; *LGG* III, 510b–513b; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 513b–516b.
- 49 Bonnet 1952, 269; *LGG* V, 268a–269b; kompozit alakjaihoz lásd *uo.*, 269b–270c.
- 50 Hodjash–Berlev 2004, 329.
- 51 Vö. pl. Ragazzoli 2017.
- 52 Vö. Jansen-Winkeln 1996.
- 53 Vö. *LGG* V, 10b–11c, ahol Ha forrásai között egyáltalán nem említik az itt tárgyalt szételét. A „varázslat/mágia ura” epitheton Ha isten kapcsán tudtommal más forrásból nem ismert. A *Lexikon der Götter und Götterbezeichnungen* 8. kötetében ugyan szerepel Ha epithetonjai között (*LGG* VIII, 342 [G1]), de forrásmegjelölés nélkül.
- 54 Hórusz kapcsán lásd: *LGG* VIII, 425 (G1).
- 55 *LGG* VIII, 432 (P1).
- 56 Lásd például: *LGG* VIII, 432 (P1): *šhm n(j) jt=f R^c* „atyja, Ré képmása”; *km3.n R^c* „akit Ré alkotott”; Min-Hórusz kapcsán: *LGG* VIII, 237 (P1): *jw^c n(j) jt=f R^c* „atyja, Ré örököse”.
- 57 Hodjash–Berlev 1982, 258, v jegyzet; *LÄ* VII, 318; *LGG* III, 293 sk.
- 58 *PT* 483 §§ 1013a–d: P/A/W 48–49; M/A/W 14–15; N/A/W sup 29–30; ugyanerről összefoglaló jelleggel és további hivatkozásokkal lásd Jasper 2019, 273–274.
- 59 *CT* I, 139c–140a [spell 36] (B3Bo; B4L; B12C; B13C; B16C; L2Li): Jasper 2019, 538–563.
- 60 *PT* 610 §§ 1712a–c (M/V/S 2); *CT* V 125a–b [spell 398] (G1T; A1C).
- 61 Gundlach 1982.
- 62 Jasper 2019; Jasper 2023.
- 63 Aufrère 1991, 137–139; Diego Espinel 2012, 94–98.
- 64 Zivie-Coche 2011, 2.
- 65 Jasper 2016; Jasper 2023, 161–162, 169–170 (Ex. 8), 176.
- 66 Az óegyiptomi politeista világszemlélethez lásd pl. Hornung 2009; a (re)produktív szövegahagyományhoz pl. Gillen 2017 számos cikkét.

Bibliográfia

- Altenmüller, H. 1975. „Bes”: W. Helck – E. Otto. (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* I. A – Ernte. Wiesbaden, 720–724. kolumna.
- Aufrère, S. 1991. *L’univers minéral dans la pensée égyptienne*, I–II. Bibliothèque d’étude 105. Le Caire.
- Aufrère, S. 1995. „Dieux du désert égyptien. Ha et la défense mythique des déserts de l’ouest”: *L’Archéologue. Archéologie nouvelle* 11/5, 35–40.
- Bagh, T. – Manniche, L. (szerk.) 2021. *Bes: demon god, protector of Egypt*. Jørgen Podemann Sørensen, Lise Manniche, Christian E. Loeben, Olaf E. Kaper, Pavel Onderka. [Kopenhagen].
- Beckerath, J. v. 1982. „Menit”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* IV, Megiddo – Pyramiden. Wiesbaden, 52–54. kolumna.
- Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin.
- CT* I–VII = Buck, A. de. 1935–1961. *The Egyptian Coffin Texts*, 7 kötet. Oriental Institute Publications 34; 49; 64; 67; 73; 81; 87. Chicago.
- Daressy, G. 1903. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos 9401-9449: textes et dessins magiques*. Le Caire.
- Diego Espinel, A. 2012. „Gods in the Red Land. Development of Cults and Religious Activities in the Eastern Desert”: H. Barnard, – K. Duistermaat (szerk.): *The History of Peoples of the Eastern Desert*. Monograph 73. Los Angeles, 91–107.
- Drioton, É. 1939. „Une statue prophylactique de Ramsés III”: *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* 39, 57–89.
- Fiedler, M. 2011. *Sprüche gegen Seth. Bemerkungen zu drei späten Templeritualen*. PhD disszertáció, Heidelberg.
- Frazer, J. G. 2005. *Az aranyág*. Ford. Bodrogi T. – Bónis Gy. Budapest. (eredetileg: *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*. London, 1925.)
- Gardiner, A. 1957. *Egyptian Grammar being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. Oxford.
- Gasse, A. 2004. *Les stèles d’Horus sur les crocodiles*. Párizs.
- Gillen, T. (szerk.) 2013. *(Re)productive Traditions in Ancient Egypt: Proceedings of the Conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*. Aegyptiaca Leodiensia 10. Liège.
- Golenischeff, W. 1877. *Die Metternichstele in der Originalgröße zum ersten Mal herausgegeben*. Leipzig.
- Gundlach, R. 1982. „Min”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* Band IV, Megiddo – Pyramiden. Wiesbaden, 136–140. kolumna.
- Hawas, Z. 1994. „A Fragmentary Monument from Saqqara”: *The Journal of Egyptian Archaeology* 80, 45–56.
- Hevesi K. 2016. „A Hórusz-táblák szimbolikája”: Doma P. – Takó F. (szerk.): „Közel, s Távol” V. *Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásai* 2015. Budapest, 243–256.
- Hevesi K. 2018. „P. Stras. K 204 and K 205. An Unpublished Coptic Magical Collection from the Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg”: S. Kiyanrad – C. Theis – L. Willer (szerk.): *Bild und Schrift auf „magischen” Artefakten*. Materiale Textkulturen 19. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 933. Berlin–Boston, 49–117.
- Hodjash, S. 2004. *God Bes’s Images in the Ancient Egyptian Art in the Collection of the Pushkin State Museum of Fine Arts. Catalogue*. Moscow.
- Hodjash, S. – Berlev, O. 1982. *The Egyptian Reliefs and Stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow*. Leningrad.
- Hornung, E. 2009. *Az egy és a sok. Az óegyiptomi istenvilág*. Ford. Bechtold E. Budapest (eredetileg: *Der Eine und die Vielen. Altägyptische Götterwelt*. Darmstadt, 2005).
- Hussein, R. 2013. „Recontextualized – the Pyramid Texts »Serpent Spells« in the Saite Contexts”: *Études et Travaux* 26.1, 273–290.
- Jankuhn, D. 1980. „Horhekenu”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* Band III, Horhekenu – Megeb. Wiesbaden, 1. kolumna.
- Jansen-Winkeln, K. 1996. *Spätmittelägyptische Grammatik der Texte der 3. Zwischenzeit*. Ägypten und Altes Testament 34. Wiesbaden.

- Jasper K. 2016. „Did the Ancient Egyptian Traveller Consider Ha, God of the Western Desert, While Traversing his Domain?": Ch. Alvarez – A. Belekdanian – A. K. Gill – S. Klein (szerk.): *Current Research in Egyptology 2015: Proceedings of the Sixteenth Annual Symposium; University of Oxford, United Kingdom, 15–18, April 2015*. Oxford–Philadelphia, 62–73.
- Jasper K. 2019. *Ha, Lord of the West: Investigations on the Nature and Cult of an Ancient Egyptian Deity. From the Earliest Evidence to the Twenty-first Dynasty*. PhD-disszertáció, ELTE BTK, Budapest.
- Jasper K. 2022. „Ha, a Nyugat ura a középbiradalmi Aszjútban: egy határvidék-isten rendhagyó ikonográfiájának kulturális vetületei": Bali J. – Papp R. – Povedák I. – Szász A. – Tomory I. (szerk.): *Antropológia – Gondolkodás – Alkotás. A. Gergely András köszöntése 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, 508–529.
- Jasper K. 2023. „The Concept of the Desert Embodied by the God Ha, »Lord of the West«: The meaning of the Words *zmj.t*, *sp3.t*, *h3s.t*, and *jmn.t* in the Sources Mentioning Ha": *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*. 39, 161–194.
- Jelíneková-Reymond, E. 1956. *Les inscriptions de la statue guérisseuse de Djed-her-le-Sauveur*. Bibliothèque d'étude 23. Le Caire.
- Kákossy, L. 1982. „New Studies in Magical Healing Statues. (Preliminary Report)": *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Classica* 9–10, 57–61.
- Kákossy, L. 1999. *Egyptian Healing Statues in Three Museums in Italy. (Turin, Florence, Naples)*. Catalogo del Museo Egizio di Torino. Serie Prima – Monumenti et Testi 9. Torino.
- Kákossy, L. 2002. *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest.
- Kees, H. 1929. „Kulttopographische und mythologische Beiträge": *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 64, 99–112.
- Leitz, Ch. 1996. „Die Schlangensprüche in den Pyramidentexten": *Orientalia* 65, 381–427.
- LGG I–VIII = Leitz, Ch. (szerk.) 2002–2003. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, 8 kötet. Orientalia Lovaniensia Analecta 110–116; 129. Leuven.
- Mathieu, B. 2013. „Horus: polysémie et métaphores": *Égypte nilotique et méditerranéenne* 6, 1–26.
- Mathieu, B. 2018. *Les textes de la pyramide de Pépy Ier. Traduction. Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale* 142. Le Caire.
- Nagy, A. 2007. „Meaning behind Motif: Bes in the Ancient Near East": *Göttinger Miszellen* 215, 85–89.
- Panaite, E. 2016. *L'image des „Libyens" dans la culture pharaonique. Du Protodynastique au Moyen Empire*. PhD-disszertáció, Université Paul Valéry Montpellier 3.
- Petrik, M. 2013. „Hórusz-táblák és gyógyító szobrok: veszélyes állatok elleni védekezés az egyiptomi mágiában": Nagy Á. M. (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban I. Egyiptom, Mezopotámia, Anatólia, Itália*. Budapest, 122–131.
- Pietri, R. 2020. „»Horus-Shed Hunting in his Chariot«: Two Forgotten Monuments": *Studien zur Altägyptischen Kultur* 49, 179–190.
- PT = Sethe, K. 1908; 1910. *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrucken und Photographien des Berliner Museums*. Text, 2 kötet. Leipzig.
- Ragazzoli, Ch. C. D. 2017. „Beyond Authors and Copyists: the Role of Variation in Ancient Egyptian and New Kingdom Literary Production": T. Gillen (szerk.): *(Re)productive Traditions in Ancient Egypt: Proceedings of the Conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*. Aegyptiaca Leodiensia 10. Liège, 95–126.
- Rosmorduc, S. 2014. *JSesh Documentation*. <http://jseshdoc.qenherkhopeshef.org>
- Rouffet, F. 2012. „*ḥk3w, 3ḥw et md.t*, éléments essentiels d'un rituel égyptien": A. Gasse – F. Servajean – Ch. Thiers (szerk.): *Et in Aegypto et ad Aegyptum : recueil d'études dédiées à Jean-Claude Grenier* 4. Cahiers „Égypte nilotique et méditerranéenne" 5, Montpellier, 675–690.
- Sander-Hansen, C. E. 1956. *Die Texte der Metternichstele*. Analecta Aegyptiaca 7. København.
- Schlögl, H. 1982. „Nefertem": W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. Band IV, Megiddo – Pyramiden. Wiesbaden, 378–380. kolumnák.
- Seele, K. C. 1947. „Horus on the Crocodiles": *Journal of Near Eastern Studies* 6/1, 43–52.
- Sign TSL_1_6571: <<https://thotsignlist.org/mysign?id=6571>>, in *Thot Sign List* <<http://thotsignlist.org>>, edited by Université de Liège and Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- Sternberg el-Hotabi, H. 1987. Die Götterdarstellungen der Metternichstele: ein Neuansatz zu ihrer Interpretation als Elemente eines Kontinuitätsmodells. *Göttinger Miszellen* 97, 25–70.
- Sternberg el-Hotabi, H. 1999a. *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr. Teil I: Textband*. Ägyptologische Abhandlungen 62. Wiesbaden.
- Sternberg el-Hotabi, H. 1999b. *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr. Teil II: Materialsammlung*. Ägyptologische Abhandlungen 62. Wiesbaden.
- The Metropolitan Museum of Art (<https://www.metmuseum.org>).
- Wb = Erman, A. – Grapow, H. (szerk.): 1971. *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* I–V. Berlin.
- Wildung, D. 1972. „Two representations of Gods from the Early Old Kingdom": [B. V. Bothmer] (szerk.): *Miscellanea Wilbouriana*, 1. Brooklyn, NY, 146–160.
- Wildung, D. 1977. „Ha": W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie II. Erntefest – Hordjedef*. Wiesbaden, 923. kolumna.
- Yoyotte, J. 1991–1992. „Égyptologie": *Annuaire du Collège de France* 92, 625–645.
- Yoyotte, J. 1993–1994. „Égyptologie": *Annuaire du Collège de France* 94, 667–698.
- Zivie-Coche, Cr. 2011. „Foreign Deities in Egypt": J. Dieleman – W. Wendrich (szerk.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles. <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0027fcpg>

Bartos Zoltán (1960) egyiptológus, a Szépművészeti Múzeum munkatársa. Kutatási területei az újbírodalmi egyiptomi vallás, a túlvilági vezetők és az állatkultuszok.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Jean-Jacques Rifaud és Dzsehutimesz thébai sírja (TT 32). Egy szarkofágfedél szállításának kérdéséhez* (2004/2).

A Széth-állat kérdéséhez

Bartos Zoltán

1. Széth, a kettős természetű isten

Széth¹ isten (1. kép) az államalapítás korától jelentős szerepet játszik az egyiptomi mítoszok világában, a Piramisszövegektől kezdve rendszeresen megfigyelhető lényének kettős vonása: Széth erőszakos isten, Ozirisz meggyilkolása révén a törvényes rend felforgatója, a káosz megtestesítője, Hórusz ellensége; más kontextusban ugyanakkor harciassága és nagy ereje folytán Hórusz harcostársa is lehet. Széth már az Óbírodalom korától, majd fokozott hangsúllyal a Ramesszida kortól az idegen országok urának számít. Hóruszal párban egy kettős kettősség tagjait képezik: egyrészt a Két Ország védőistenei, ahol Széth Felső-Egyiptom, Hórusz Alsó-Egyiptom ura (2. kép), másrészt tágabb értelemben Hórusz az egész hazai föld (Egyiptom), Széth pedig az összes idegen ország fölötti uralom gyakorlója.

Isteni pályafutása első kétezer évében Széth az egyiptomi panteon és mítoszvilág egyik legfoglalkoztatottabb istene volt: a héliopolisi Isteni Kilencség tagja, Geb föld-

isten és Nut égistennő gyermeke, akinek már a születése is erőszakos: kivágja magát az anyaméhéből.² Nephtisz istennővel való kapcsolata mintegy formális házasság, a dolog tényén kívül nem is tudunk róla semmit. A házasságból nem származik gyermek, Nephtisz házasságtörése az, ami Ozirisz meggyilkolását kiváltja. E gyilkosságon kívül Széthnek tulajdonítható Ozirisz holttestének feldarabolása és a testtagok szétszórása, majd egy hosszú, nyolcvan éven át tartó harc Ozirisz jogos örököse, Hórusz isten ellen. E harc folyamán kölcsönösen sebet ejtenek egymáson, megjelennek az istenek bírósága előtt, közben Széth homoszexuális együttlétre akarja kényszeríteni Hóruszt, aki viszont salátalevelek közé rejtve saját spermáját eteti meg Széth-tel. Ebből az „együttlétből” születik meg Thot isten, aki arany korongként jön elő Széth fejéből, és nemzése, illetve születése szokatlan körülményei folytán „a két úr fia” melléknevet is viseli.

Széth a Koporsószövegekben jelenik meg első ízben az Apóphisz legyőzőjeként³ – a napbárka orrában állva mágiával és erővel, lándzsáját használva bénítja meg és teszi ártalmatlanná Apóphiszt. Ebben a szerepben tűnik fel a 18. dinasztia elején megjelenő *Amduat*-könyv 7. órájában is, Ízisz istennő nagy varázserejű társaként. Ez a Széth nem feltétlenül különbözik az Ozirisz-történet alakjától. Herman te Velde hívja fel a figyelmet arra a több primitív vallásban is előforduló jelenségre, hogy a panteon „rosszfiú” státusban lévő tagja számít a szörnyek legyőzőjének.⁴ Szétről állítják, hogy nagy ereje van (³ *phtj*) – ez állandó jelzője –, aki buzogányával képes megölni akár egy istent is, hangja félelmet kelt, ha felemeli (*šd hrw*). „Én vagyok Széth, a káosz teremtője, aki mennydörög az ég horizontján” – mondja a Halottak Könyve 39. fejezete.

1. kép – Széth isten (Kairó Egyiptomi Múzeum)

2. kép – Széth és Hórusz Felső- és Alsó-Egyiptom védőisteneiként II. Ramszesz mellett (Abu Szimbel)

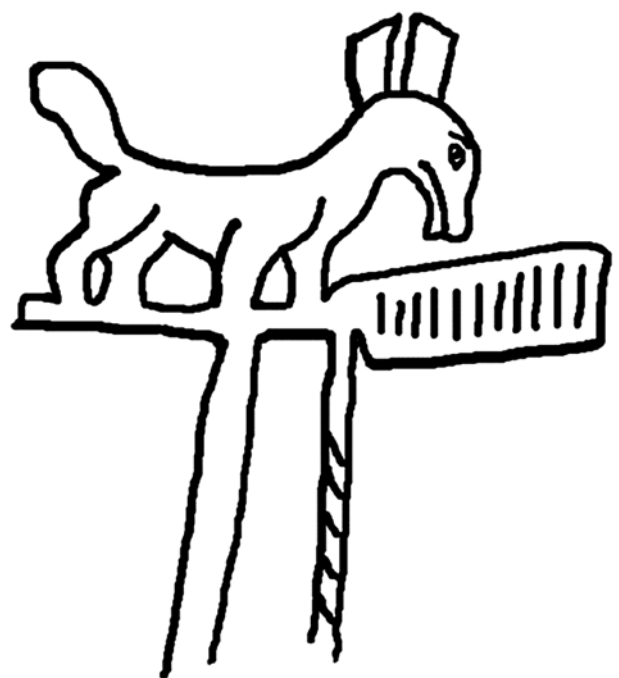
A Ramesszida korban több uralkodó, a 19. dinasztia alatt I. és II. Széthi, a 20. dinasztia elején pedig Széthnaht, továbbá II. és III. Ramszesz Széth-her-hepesef nevű fiainak nevében is szerepel Széth isten neve. A 20. dinasztia kora ugyanakkor fordulóponthoz vezet Széth kultuszában, nem épülnek többé templomai, nem építik újjá a régieket sem, neve nem szerepel többé teofor nevek elemeként magánszemélyek nevében sem. A Szétrre vonatkozó szövegek és ábrázolások ettől a kortól kezdve egyre ritkábbak, a tisztelettelől a démonizálásig vezető folyamat a 25. dinasztia korában válik teljessé. A lehetséges okok Herman te Velde szerint a Harmadik Átmeneti Kortól az idegenekkel szemben megnyilvánuló növekvő ellenszenvben, illetve Ozirisz kultuszának előretörésében keresendők.⁵

2. A Széth-állat azonosítási kísérletei

A Széth-állat legkorábbi azonosítható ábrázolásai Skorpió királynak az első dinasztia korából származó buzogányán (3. kép) és egy szintén az első dinasztia korára datált sztélén⁶ (4. kép) láthatók. Míg az előbbi ábrázoláson kutyafelekre emlékeztető állat bukkan fel, az utóbbi elmosódott körvonalai miatt kevésbé alkalmas az azonosításra.

Az egyiptomi történelem folyamán a későbbiekben leginkább kutyafelekre emlékeztető testű, azonosíthatatlan fejformájú, hosszú, szögletes fülekkel és kétfelé ágazó farokvéggel ábrázolt Széth-állat (5. kép) azonosítására számos kísérlet történt a 19. század óta, de a kérdés máig nem tekinthető lezártnak. Heinrich Brugsch az orix-antilopban, Gaston Maspero a sivatagi ugrógérgében, Alfred Wiedemann, Eduard Meyer és James Henry Breasted az okapiban, Georg Schweinfurt a földimalacban látta meg Széth állatát (6. kép). Heinrich Brugsch az orixon kívül, Friedrich Wilhelm von Bissinghez hasonlóan a zsiráfot is, Percy Newberry pedig a vaddisznót valószínűsítette.⁷ Hermann Kees gyaníthatóan a korábbi azonosítások megkérdőjelezhető volta miatt, Champollion, Rosellini és Lepsius korábbi felvetéséhez kapcsolódva a „Fabeltier”, vagyis kitalált állat kategóriájával vélte feloldani a problémát.⁸ Széth istenről írott monográfiájában Herman te Velde leginkább a számmal való azonosítást tartotta valószínűnek. A Hükszósorban Széth az Avariszban (Tell ed-Dabaa) székelő hükszósorok főistene – a helyszínen folytatott ásásokon a korban Széth-tel kapcsolatba hozott számmal eltemetett példányai kerültek elő.

Ezeknek az azonosításoknak jó része az állatok fej- és fülformájában

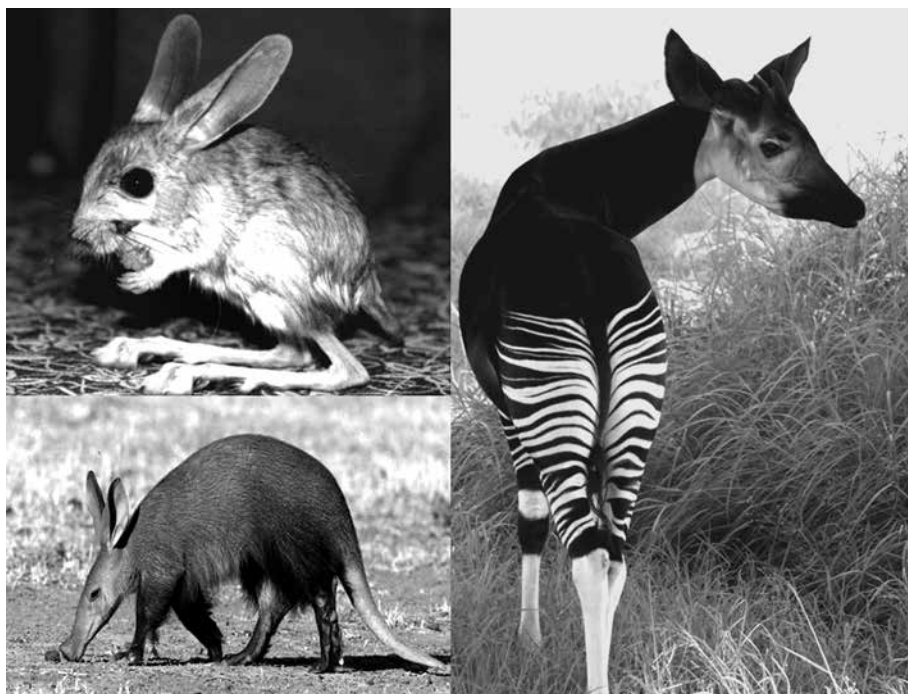

3. kép – A Széth-állat a Skorpió-buzogányon

talált hasonlóságot a Széth-állat fejével, a zsiráf esetében a koponya bőrrel burkolt csontkinövéseit azonosították a Széth-állat füleivel. A Kongó-medencében élő, 500–1000 méteres tengerszint feletti magasságot kedvelő, a zsiráffélék családjába tartozó okapi gyaníthatóan az újdonság varázsának köszönhetette az azonosítást, hiszen csak a 20. század elején fedezték fel új fajként. Herman te Velde számár-azonosításának egyik érve az volt, hogy előfordulnak olyan esetek, amikor egyiptomi szövegekben a 'számár' szó után a Széth-állat determinatívuma áll.⁹ A Széth-állat hieroglif jele egyébként mintegy két tucat szó végén szerepelhet determinatívumként, mint pl. 'vihar', 'tumultus', 'betegség', s e szavak jelentésköre a kozmikus, társadalmi vagy személyes szférában jelentkező 'rendellenesség', 'zavar' fogalmát fedi – tehát gyakorlatilag a *maát* fogalom, a világban érvényesülő 'rend', 'igazság' ellentéte. Bár egyes állatalakban tisztelt istenek esetében az egyiptomi történelem menetében történhetek változások a szent állat fajtát illetően – a Mendészi Kos istenállata a későkorra kecskebak lett, és arra is van példa, hogy egy istennek több szent állata is lehetett, akiknek alakjában megjelenhetett, mint pl. Thot isten páviánja és íbisz-madara –, a Széth-állat sokfélesége elgondolkodtató jelenség. Maguk az egyiptomiak a Széth-állat hagyományos, az Óbirodalom korában kanonizált és évezredekken át megőrzött alakján kívül számár, bika és víziló alakjában is megjeleníthették Széthet, illetve a sivatagi pusztá veszélyesnek tartott vadjai (orix-antilop) is Széth-állati megítélés

5. kép – Széth-állat hieroglifja I. Szeszosztrisz Fehér Kápolnájában (Karnak)

6. kép – Ugróegér, földimalac és okapi

4. kép – A Széth-állat a 15484-es sztélén (Berlin Neues Museum)

alá eshettek, ezek azonban másodlagos, illetve többnyire késői azonosítási kísérletek termékei. Feltehetően ezekre az azonosításokra, amelyek egyrészt az állatok széth-i tulajdonságjegyeit – vadság, erőszakosság, fékezhetetlenség –, másrészt a Széth-tel kapcsolatba hozható lakóhely, a pusztaság motívumát hordozzák, a történeti időkre jellemző (eredeti) Széth-állat hiányának következtében kerülhetett sor.

3. Állati és isteni tulajdonságok

Az egyiptomi istenvilág állatalakban megjelenő isteneihez az egyiptomi kultúra és vallás több mint háromezer éves fejlődése során számos elképzelés, hit és tévhit, illetve tudatos teológiai spekuláció tapadt. A bika- és kosistenek termékenységin-isten-evidenciáján túl jó néhány esetben tetten érhető, hogy az

7. kép – Hórusz megszigonyozza a Széth-vízilókat (Edfu).
© Günther Eichhorn (geichorn@acrobaticsweb.org)

állatistenek vélt tulajdonságai és képességei mögött a mintául szolgáló állat korrekt vagy akár téves megfigyelésen alapuló tulajdonságai vagy képességei állnak.

A víziló az egyiptomi vallásban az állat természetének ambivalens megítélése folytán kettős szerepet játszott, ami elsődlegesen a nemek szerinti elkülönülésben jelentkezett: a nőstény víziló az anyaság, az anyai oltalom, a táplálás megtestesítőjeként olyan istennők alakjában öltött testet, mint Opet, Thoe-risz, Reret, Hedzset – a jelenség szoros kapcsolatban állhat a borját féltő nőstény víziló fellépésével minden vélt vagy valós veszély ellen. A hím vízilókat agresszivitásukkal a valóságban is kiemelkednek az afrikai állatok közül – évente több ezer haláleset és sérülés írható a számlájukra –, és könnyen veszélyessé válnak, ha a területüket, vagy a hozzájuk tartozó csordát éri valós vagy vélt támadás, vagy ha legelés közben úgy érzik, hogy elvágták a vízhez visszavezető útvonalukat. A hím víziló, mint a pusztítás, a káosz erőinek megtestesítője, a görög-római korban Edfuban megjelenhetett Széth isten állataként is. Az edfui „Győzelem Ünnepe” ábrázolásain Széth isten víziló alak-

jában jelent meg, a Hóruszt megszemélyesítő uralkodó vagy pap pedig 10 szigonyt dobott ki rá, amelyek az ünnep ceremóniája szerint az állat különböző testrészeibe fűrdtek (7. kép). Az ünnep végén megtörték és elfogyasztottak egy víziló formájú süteményt.

A kígyók esetében az állatok veszélyessége, a nehéz terepet is leküzdő különleges mozgásuk és a vedlés formájában megnyilvánuló megújulási képességük határozta meg Uadzset, Werethekau, Meretszeger, vagy Renenutet kígyóistennők isteni tulajdonságait. Ré védelmezőjeként Uadzsetet pl. képesnek tartották arra, hogy tüzet köpjön az ellenségekre, ahogy egyes kobrafajták mérget köpnek ellenségeik szemébe. Ebben a szerepében Uadzsetet a „lángok úrnőjének” hívták. A jelenség a feketenyakú köpködőkobra (*Naja nigricollis*) sajátos védekezési módjára vezethető vissza, amely állkapcsának izmaival gyakorol nyomást a méregmirigyekre, és a méregfogak végén lévő nyíláson keresztül méregsugarat lök ki ellenfele szemébe, akár 2,5 méteres távolságra is. Kígyóistennőkhöz és Szelket skorpióistennőhöz kapcsolódik a „lélegzés úrnője” melléknév, ami kétségtelenül a kígyó-, illetve skorpióméreg légzőszervekre gyakorolt bénító hatásával állhat kapcsolatban.

A Napisten egyik speciális formájának számító Nagy Kandúr számos újbirodalmi ábrázoláson sárgás alapon apró barna foltokkal, hosszúkás füllel jelenik meg, és egyik mellső mancsával a Napisten ősi ellenségének, az Apóphisz-kígyónak a fején tapos. Az ábrázolás

megfeleltethető az Afrikában honos szervál (*Leptailurus serval*) megjelenésének és kígyóvadász gyakorlatának. A szervál erős mellső lábainak csapásaival sújt le a kígyók fejére.

A fenti példák nyomán a következő kérdések merülhetnek fel Széth állatával kapcsolatban: egyrésztől megfelleltethető-e egymásnak a Széth-állat hagyományos ábrázolási sajátosságai, illetve a Széthnek tulajdonított isteni tulajdonságok, másrésztől létezik-e olyan állat, amely egyesíti magában ezeket a külső formai jegyeket és tulajdonságokat? Az isten tulajdonságainak oldaláról nézve adott egy jellegét tekintve alapvetően a zűrzavarban élő, civakodó, nagy erejű, erős hangú és szexuális attitűdjében a másságot képviselő isten, képi megjelenésében testalkatát tekintve egy, a kutyafélre emlékeztető állat, semmilyen létező állatra sem emlékeztető fejjel és füllel, felcsapott farokkal, amelynek vége a történeti kor ábrázolásain rendszerint villásan elágazik.¹⁰ Megjegyzendő, hogy a legkorábbi ábrázolásokon a Széth-állat farkának vége még nem villás, hanem bojtos, az „elágazó” farkokvég pedig a későbbiekben a szétálló farkbojt képi megfogalmazása lehet. Ez a motívum a fej és a

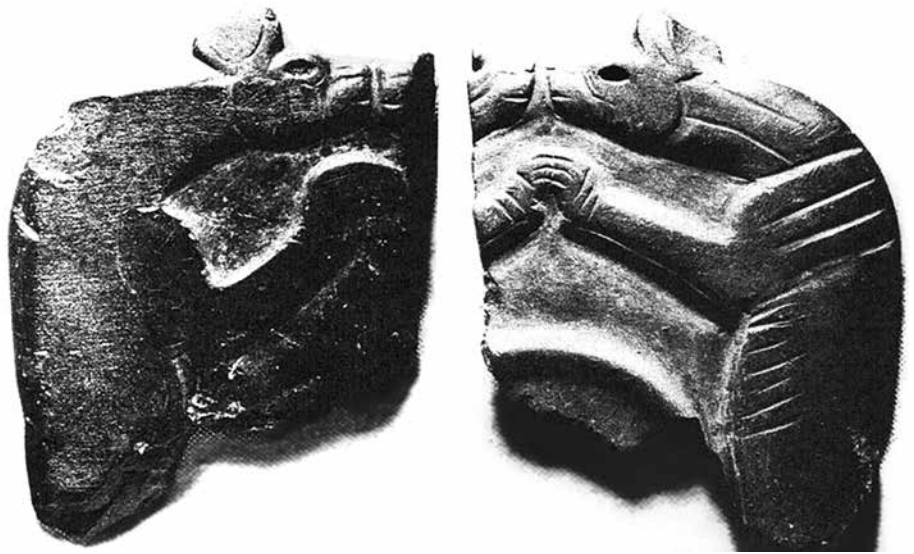
fül formájával ellentétben a valóságban is megfigyelhető, az afrikai szavannákon több olyan állatfaj él, amelyeknél az agresszív, támadó magatartást felcsapott fark és a farkbojt szétálló szőrszálai kísérik. A Széth-állatnak ez az ikonográfiai sajátossága formálisan is alátámasztja az isten agresszív lényéhez kötődő elképzeléseket. A kérdésre, hogy mégis milyen állattal azonosítható a Széth-állat, a testalkat, életmód és az agresszió látható külső jelének megítélésénél első megközelítésre két állatfaj jöhet szóba: a hiénakutyának is nevezett afrikai vadkutya (*Lycaon pictus*) és a foltos hiéna (*Crocota crocuta*), amelyek ma már nem élnek Egyiptom területén, de legkésőbb a predinasztikus korig jelen voltak az ország faunájában.¹¹ A két faj életmódjának tanulmányozása során különösen a foltos hiéna mutat fel olyan jellegzetességeket, amelyek kapcsolatba hozzák Széth istennel.

A hiéna nem számít ritkaságnak az egyiptomi művészetben, a predinasztikus kortól az Újbirodalom koráig mintegy 80-ra tehető azoknak az ábrázolásoknak a száma, ahol sminkpalettákon, sírábrázolásokon, osztrakonokon, illetve papiruszokon hiénák jelennek meg. Az ábrázolt kontextusok is meglehetősen sokfélék: az első csoportba azok az ábrázolások tartoznak, ahol a hiénát a sírtulajdonoshoz, vagy az áldozati asztalhoz vezetik, a hiéna felsorolása áldozati listában, és a csak az Óbirodalom korára jellemző hiénatömés képei. Az ehhez a tematikához tartozó jelenetek egyértelműen a hiénafogyasztás óbirodalmi szokására utalnak. A másik nagyobb csoportba a hiéna a vadonban, a hiéna mint a vadászat résztvevője, a hiéna mint a királyi vadászat tárgya tematikájú jelenetek tartoznak. Daniela Stedernek a kérdésben írott alapvető monográfiája¹² szerint azonban ezeken az ábrázolásokon kivétel nélkül a csíkos hiéna jelenik meg. A predinasztikus sminkpaletták korpuszájának vizsgálata után azonban ezzel a kijelentéssel nem lehet maradéktalanul egyetérteni. Az ún. „Szamár-paletta” mindkét oldali ábrázolásain megjelenő állatról biztosan kijelenthető, hogy nem szamár ábrázolása (8. kép). Az állat feje a kutyafélék (*canidae*) családjára emlékeztet, amit karmos mellső lábai és fülei is megerősítenek. Az állat nyaka viszont a kutyafélékhez képest hosszú és erős, ami talán a paletta névadójául szolgáló szamárral való azonosítás egyetlen eleme lehetett. A palettán megjelenő állat valójában a foltos hiénára hasonlít (9. kép), amely kutyaszerű megjelenése ellenére rendszertanilag a macskafélék (*felidae*) családjába tartozik. Minden bizonnyal ugyanez az állat jelenik meg a

Michailidis-paletta és a Munagat-paletta ábrázolásain is, és a predinasztikus sminkpalettákon kívül óbirodalmi ábrázolásokon is láthatóak helyenként kerek fülű és ezért valószínűsíthetően foltos hiénák.

A probléma természetesen nem csupán a hiénák mintázatainak szintjén jelentkezik: a foltos és csíkos hiénák között mind testfelépítésben, mind életmódban, a zsákmányszerzés módjában, és a társas kapcsolatokban jelentős különbségek figyelhetők meg.

A csíkos hiéna (*Hyaena hyaena*) testtömege 26–41 kg lehet, a hímek és nőstények közel azonos méretűek. Fő táplálékuk a dőghús, de vadásznak is kisebb állatokra és időnként gyümölcsöt is esznek. Életmódjukat tekintve magányosan vagy párokban élnek. A természetesebb foltos hiénák (*Crocota crocuta*) test-

8. kép – Az ún. „Szamár-paletta” (Brüsszel, Musées Royaux de l’Art et d’Histoire E 6196).
Forrás: <http://www.francescoraffaele.com/egypt/hesya/palettes/Brusselsfrag.htm>

9. kép – A „Szamár-paletta” állata és egy foltos hiéna

tömege 45–86 kg lehet, a nőstények átlagosan 10 százalékkal nagyobbak a hímeknél. Élelmük 60–95 százalékát vadászatlan szerzik, de esznek döghúst is és megrögzött kleptoparaziták, vagyis előszeretettel orozzák el más ragadozók zsákmányát. Életmódjukat tekintve klánokban élnek, amelyek 10–80 egyedből állnak, s a klán tagjai a kölyköket közös koterékban nevelik. A foltos hiénák klánját egy domináns nőstény vezeti.

A csíkos hiéna nem jelent komoly veszélyt az emberre, inkább a háziállatokat ragadja el. A 18. dinasztia korából az Amenemheb thébai sírjában (TT85) fennmaradt ábrázoláson¹³ a sírtulajdonos bottal száll szembe egy minden bizonnyal csíkos hiénával. A foltos hiéna viszont a kölyökkorból kinőve a szárazföldi ragadozók legerősebb fogsorával rendelkezik, a szarvakon, patákon és sörényeken kívül mindent képesek megrágni és megemészteni, beleértve a legnagyobb csöves csontokat is. Hatékony vadászok, de kleptoparazita életmódjukból adódóan, létszámuk függvényében más nagyragadozók zsákmánya sincs biztonságban tőlük. Egy foltos hiéna egyedül akár több gepárd közös zsákmányát is elveszi, egy az egyben gyakran jár sikerrel a leopárdal szemben, és 3–4 foltos hiéna együttműködésére van szükség egy nőstényoroszlán zsákmányának elvételéhez. A foltos hiénák igazi ellenfelei csupán a hozzájuk képest négyszeres testtömegű him oroszlánok, de a több tucat egyedből álló hiénaklán sikerrel veheti el egy kisebb oroszlánfalka zsákmányát is. A foltos hiéna született civakodó, bátran állítható, hogy a szavannák hivatásos kötekedője.

A fentiekben már említés történt Széth erős, félelmet kelthető hangjáról. Etológusok a foltos hiénák által kiadott hangok széles repertoárját ismerik, amelyek a csendesebb jelzésektől a több kilométeres távolságra hallatszó hangokig terjednek. Egy kilométerekre hallatszó „wuup”-szerű hang mozgósító erővel bír, zsákmányszerzésre, illetve a vadászterület védelmére hívja össze a klán-tagokat, egy tehénbögésre emlékeztető hang általános izgalmi állapotot eredményez a klánon belül, a hiéna „kacagása” viszont a hangot kiadó állat részéről az alávetett státusz elfogadását jelenti. Alfred Brehm a hiénák hangjáról ezt írja: „A csíkos hiéna hangja nagyon fülsértő, de nem annyira visszatartó, mint amilyennek mondani szokták, rekedt hangja éles üvöltéssel váltakozik, rikácsolása hörgő morgással. Ellenben a foltos hiéna hangja szörnyűséges röhej, az igazhívó lélek valóban az ördög és pokoli cimborái kacagásának tarthatja”¹⁴

A foltos hiéna Széth szexuális szokásainak kérdésére is magyarázattal szolgálhat, annak a biológiai sajátosságnak köszönhetően, hogy a foltos hiénák nőstényei vizuálisan jól érzékelhető, kb. 8–10 centiméteres álpénisszel rendelkeznek. A foltos hiénák párosodása egy külső szemlélő, pl. egy etológiában járatlan, ugyanakkor jó megfigyelőnek számító predinasztikus kori egyiptomi vadász szemében akár azonos, hímnemű egyedek között létrejött aktusnak is tűnhetett. A foltos hiénák nemiségének kérdése évezredek át talányos maradt, és egészen az antikvitás koráig spekulációkra adott okot, amint arra Ailianosnak *Az állatok természetéről* című munkájának egyik szöveghelye is utal: „Ha ebben az évben egy him hiénát láttál meg, a következő évben ugyanezt a teremtményt nőstényként látod viszont és fordítva, ha most látsz egy nőstényt, legközelebb hímként látod. Mindkét nem jellemzőit megosztják és mindketten férj és feleség, nemüket váltva évről évre...”¹⁵

4. A Széth-állat ikonográfiájának kialakulása

Mivel a Szahara területe az utóbbi néhány százezer évben 41 ezer éves ciklusonként kiszáradt, elsivatagosodott majd újra kiszáradt, a flóra és a fauna is ciklikusan követte a klimatikus tendenciákat. Kr. e. 8000 és 6000 között kimondottan csapadékos volt a terület, és az afrikai szavannák ma ismert faunája teljes spektrumának otthont adott. Kr. e. 3400 körül indult meg az a klimatikus változás, amelynek eredményeként a Szahara korábban szavannás területe egyre inkább elsivatagosodott. A jelenség kb. Kr. e. 700-ig tartott, amikor kialakult a terület ma ismert sivatagi formája. Az egyiptomi neolitikum emberei még elefántokat, zsiráfokat, nagy antilopcsordákat és rájuk vadászó ragadozókat láthattak a Nílust övező területeken, a predinasztikus korban azonban a természetes fauna a Nílusban vagy a Nílushoz kapcsolódó nádas-mocsaras területeken élő fajok kivételével már csökkenő fajsza­mot mutatott, amire az egyiptomi államalapítással (Kr. e. 3000 körül) kezdődő történelmi korban nyilván már az emberi tevékenység, a mezőgazdaság és állattenyésztés elterjedése is hatással volt. A predinasztikus kori paletták tanúsága szerint Egyiptom területén Kr. e. 3200–3100 körül még élhettek foltos hiénák, de a zsákmányállatokat és más ragadozókat követve valószínűleg egyre inkább visszahúzódtak déli irányban. A történelmi kor kezdetére a foltos hiéna alakjából már valószínűleg csak a nagyragadozókkal is bátran szembeszálló, nagy erejű harcos emléke maradt fenn, pontos ábrázolások nélkül. Amennyiben a vele kapcsolatos emlékek foglalkoztak is alakjával, a kutyaszerű ábrázolás az ábrázolási formák óbirodalmi kanonizálása idején más, kutya alakban megjelenő istenek, pl. a hagyományosan fekvő kutya vagy sakál alakban ábrázolt Anubisz vagy az álló sakálfarkas alakjában ábrázolt Upuaut mellett nem bírt volna kellő megkülönböztető erővel, és ez vezethetett a fej- és fülforma sajátos kialakításához. Elképzelhető, hogy a foltos hiéna korábbi eltűnése után átmenetileg a hasonló életmódot folytató és ugyanazon a területen élő vadkutyák vették át Széth állatának szerepét, és szolgáltak ikonográfiai mintául a későbbi korok ábrázolásaihoz is.

Egy a történelmi időkre Egyiptom faunájából eltűnő, és később „módosított” formában ábrázolt állat jelenségére jó példa a *ba*-madár ikonográfiájának változása¹⁶ is. A predinasztikus kori palettákon még jól felismerhető, nagytermetű nyerges gólyák (*Ephippiorhynchus senegalensis*) eltűnése után a *ba*-madár az óbirodalmi ábrázolási gyakorlatban libaszerű madárrá vált, és a csőr alatti lebernyc a nyakra, majd a mellre helyeződött át. Feltehetően ez az „újraértelmezési gyakorlat” vezethetett a megjelenési formák archaikus kori és óbirodalmi kánonjának rögzítéséhez a Széth-állat szokatlan fej- és fülformájának kialakításához is.

A Széth-állat megítélésem szerint eredetileg a foltos hiéna lehetett, a faj azonban az ábrázolási formák kanonizálása idején már nem élt az egyiptomi Nílus-völgyet övező térségben. A szavannai lakóhely és a két faj formai hasonlósága alapján a kanonizálás a jelleg, a testalkat, a szétálló fülek és az agresszív magatartásra utaló farok a szétálló farokbojttal az afrikai vadkutyák jellegzetességeit örökölte meg. A vadkutyák eltűnésével a Széth-állat formális azonosításaihoz a későbbi korok egyrészt Széth agresszív jellegéhez illeszkedő, harcias, civakodó, fékezhetetlen attitűddel bíró (számár, víziló, bika), másrészt az élőhely azonossága folytán jellegzetes pusztai állatokat (antilop, zsiráf) választottak pótlékkul.

Jegyzetek

- 1 A Széth istenre vonatkozó alapvető irodalom: Te Velde 1967; Turner 2012; Taylor 2016.
- 2 Plutarchos: *Isis és Osiris*, 12.
- 3 CT Spell 160.
- 4 Te Velde 1967, 99 skk.
- 5 Te Velde 1967, 138 skk.
- 6 Berlin Neues Museum, 15.484-es leltári számú sztélé.
- 7 A kérdéssel kapcsolatos korábbi nézetekhez: Kees 1941, 22 sk. Még több vélemény és szakirodalmi hivatkozás szerepel Herman te Veldénél: Te Velde 1967, 7 skk.
- 8 Kees 1941, 22.
- 9 Te Velde 1967, 22 skk.
- 10 A Széth-állat ikonográfiájának legalaposabb feldolgozása: Taylor 2016.
- 11 Justin D. Yeakela – Mathias M. Pires – Lars Rudolf – Nathaniel J. Dominy – Paul L. Koch – Paulo R. Guimarães, Jr.- Thilo Grosse, *Collapse of an ecological network in Ancient Egypt*, Proceedings of the National Academy of Sciences Vol. 111. No. 40. 2014. A tanulmány szerint a foltos hiénák a Kr.e. 4. évezredben tűntek el Egyiptom faunájából.
- 12 Steder 2013. *Hyäne oder Hyänenhund: Untersuchungen anhand der Zooarchäologie sowie der Darstellungen und Textzeugen aus dem alten Ägypten*, Leidorf 2013. (in: Internationale Archäologie 117)
- 13 Davies 1941, 82.
- 14 Brehm 1989, 598 sk.
- 15 *Ael.* I. 25. Saját fordítás – B. Z.
- 16 Janák 2014.

Bibliográfia

- Brehm Alfréd 1989. *Az állatok világa egy kötetben*. Átdolgozta Raipaics Raymund. Reprint kiadás. Szeged.
- Davies, N. M. 1941. „Amenemḥab Encountering a Hyena: From the Tomb of Amenemḥab at Thebes (no. 85)”: *The Journal of Egyptian Archaeology* 26, 82.
- Janák, J. 2014. „Saddle-Billed Stork (Ba-Bird)”: *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Permalink: <http://escholarship.org/uc/item/0r77f2f8>.
- Kees, H. 1941. *Der Götterglaube im alten Ägypten*. Lipcse.
- Plutarkhosz 1986. *Iszisz és Oszirisz*. Fordította W. Salgó Ágnes. Budapest.
- Steder, D. 2013. *Hyäne oder Hyänenhund: Untersuchungen anhand der Zooarchäologie sowie der Darstellungen und Textzeugen aus dem alten Ägypten*. Internationale Archäologie 117. Leidorf.
- Taylor, I. R. 2016. *Deconstructing the Iconography of Seth*. Birmingham.
- Te Velde, H. 1967. *Seth, God of Confusion*. Probleme der Ägyptologie 6. Leiden.
- Turner, Ph. J. 2012. *Seth. A Misrepresented God in the Ancient Egyptian Pantheon?* Manchester.

Varga Dániel (1993) egyiptológus, muzeológus, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa, a thébai régészeti miszsió *South Khokha Project*jének tagja. Kutatási területe a késő egyiptomi vallás és istenkultuszok, valamint a thébai szent táj teológiai hagyományai.

„Égbe emelkedett e nemes isten *ba*-lelke”

Adalékok a 13-as számú
Bucheum-sztéléhez és
a Kr. e. 1. – Kr. u. 1. századi
Buhisz-kultuszhoz

Varga Dániel

A későkori Théba egyedi inkarnációs állataként tisztelt Buhisz bika intézményesített kultuszának bevezetésére II. Nektanebosz uralkodása alatt (Kr. e. 360–343) került sor,¹ amely ezt követően egészen a Kr. u. 4. századig virágzott,² és így a régió egyik legtovább fennmaradt pogány kultuszának tekinthető. Az állat külső ismertetőjegyei testének fehér, fejének fekete színe, amelyekre bizonyos egyiptomi szövegek is utalnak,³ legrészletesebb leírása azonban Macrobius beszámolójából (*Saturnalia* I. 21, 20–21) ismert, melyből kiderül, hogy a Buhisz Hermonthisz (modern: Armant) városához kötődött, ahol Apollón (Montu) temploma állt. A szent állat különlegessége, hogy óránként változtatja szőrének színét, s az – a többi vadállattal szemben – az ellentétes irányba nő. Bár nevének pontos jelentése a mai napig nem tisztázott, a szövegekben alapvetően három különböző alakban fordul elő: *bh* („ragyogni”), *b3-3h* („a ragyogó *ba*-lélek”) és *b3-hr-h3.t* („a porhüvelyen nyugvó *ba*-lélek”).⁴ Az élő és beiktatott egyedek leggyakrabban Rével és Montuval azonosították, míg az elhunyt és mumifikált példányt Ozirisznek és Atumnak feleltették meg.⁵

A bikák és az őket ellő szent tehenek élettörténetét a hermonthiszi templomtól nem messze kialakított katakombatemetők, a Bucheum és a Baqaria feliratos anyagából ismerjük. Ezt a két területet Sir Robert Mond és Oliver H. Myers az 1920-as és ’30-as években tárta fel az *Egypt Exploration Society* égisze alatt, háromkötetes publikációja pedig 1934-ben látott napvilágot.⁶ Az itt talált 36 bika-, illetve 36 tehéntemetkezés (1. kép) már az ókorban intenzív fosztogatásnak volt kitéve, az egyes temetkezésekhez mellékelt halotti sztélék közül csupán 21 darab maradt fenn. Ezek az adott példányra vonatkozó legfontosabb információk olvashatók, például születésének és halálának időpontja, életkora, valamint beiktatásának helyszíne és a beavatási szertartás bizonyos részletei.⁷ Kivételesen informatív leírások ismertek egy VI. Ptolemaiosz (Cairo JE 53147 = 9-es számú Bucheum-sztélé)⁸ és egy Domitianus korára datálható sztéléről (BM EA 709 = 16-os számú Bucheum-sztélé).⁹ A 9-es számú sztélén olvasható szövegből kiderül, hogy a kiválasztott egyed alkalmasságáról a luxori templomban lakó istenség, a dzsémei Amenemopet hozott végső döntést egy proceszsiós orákulum keretében.¹⁰ A Domitianus-kori sztélé pedig arról is tudósít, hogy a thébai és a hermonthiszi lakosság egyaránt összegyűlt az ünnepélyes beavatásra, melynek során elkészítették a kiválasztott egyed képmásait, megkapta fejdíszét és jelvényeit, valamint bejelentették nevét mint az új Buhisz.

1. kép. Egy Buhisz-múmia rekonstrukciója
(Mond–Myers 1934, III, pl. VII alapján)

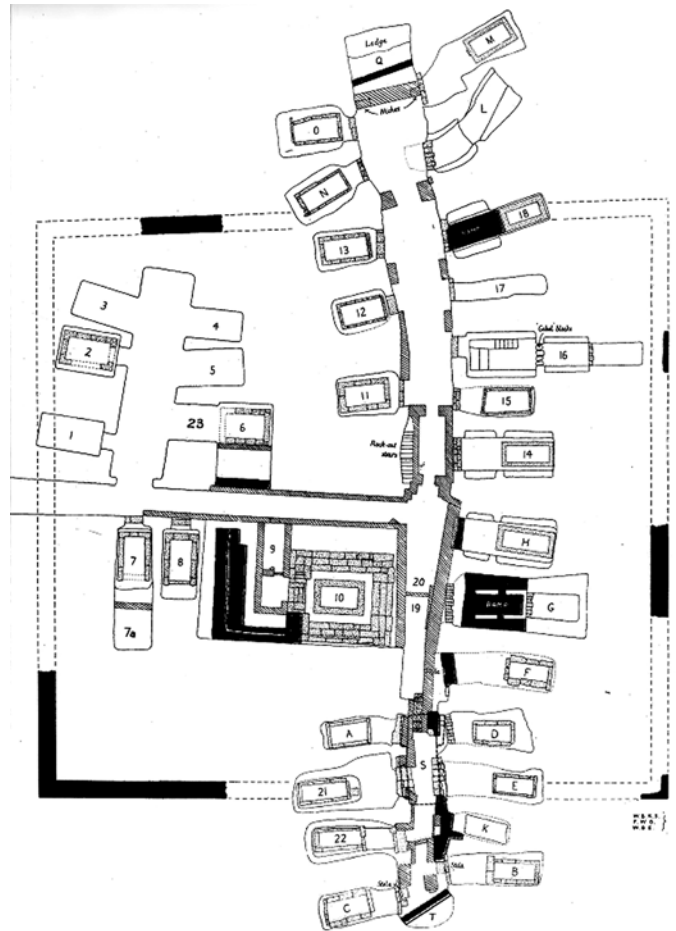
A szent állattal foglalkozó alapvető szakirodalom¹¹ leginkább annak teológiai szerepére helyezte a hangsúlyt. Ezt a tendenciát követve a legújabb kutatások további epigráfiai adatok bevonásával bővítették ismereteinket a Buhiszhoz kötődő teológiai koncepciókról.¹² Monográfiájában Lothar Goldbrunner csupán egy közel sem teljes proszopográfiai jegyzéket közölt, majd ezt követően kizárólag a *stratégos* szerepét vizsgálta meg a kultusz vonatkozásában.¹³ Jelen tanulmány középpontjában az Augustus császár korára datálható 13-as számú sztélé áll: ennek elemzésével, illetve különböző thébai magánemlékek bevonásával vizsgáljuk meg Montu földi inkarnációjának hermonthiszi kultuszát a késő Ptolemaiosz- és kora császárkor (Kr. e. 1. – Kr. u. 1. század) időszakában.

A 13-as számú Bucheum-sztélé (Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1681)

Augustus hosszú uralkodása alatt (Kr. e. 30 – Kr. u. 14) nem csupán a birodalmi főváros esett át nagyszabású építészeti és helyreállítási munkálatokon,¹⁴ hanem számos város a provinciákban, köztük Egyiptomban is. Az új templomépítészeti vállalkozások mellett az utolsó natív egyiptomi dinasztia és a Ptolemaiosz-uralkodók által korábban alapított templomok dekorációs programjában is robbanásszerű fejlődés mutatkozott meg.¹⁵ A thébai régióban elsősorban Karnak, Luxor, Deir el-Medine, Deir el-Shelwit, valamint Montu templomai (Medamud, Hermonthisz és Tod) kerültek ezen törekvések középpontjába. Egy Medamudból előkerült sztélé (Cairo BN 311)¹⁶ felirata a császárnak tulajdonítja a templomot körülvevő *temenos* fal megépítését. A körzet nyugati bejáratát Tiberius császár monumentális kapuja jelöli, amelynek bizonyos jeleneteiben Augustus kartusai is olvashatók,¹⁷ így gyanítható, hogy az építkezések már az ő idejében elkezdődtek. A Todban található görög-római kori templomból előkerült kötöredékek egy része ugyancsak az első császár uralkodásának idejére datálható.¹⁸ Továbbá a hermonthiszi templomból származó, oroszlánfejú vízköpők egyikén olvasható démotikus felirat szintén Augustus nevét említi, amiből feltételezhető, hogy a templom külső falának (de legalábbis a szóban forgó vízköpőnek) dekorációja szintén ekkorra tehető.¹⁹

A császár figyelme ugyanakkor nem csupán a XII. Ptolemaiosz által építtetett hermonthiszi templomra irányult, ugyanis uralkodása alatt a templomtól északra fekvő Bucheumban is újabb temetkezéseket alakítottak ki az elhunyt Buhisz bikák számára. A temetőt csaknem 700 éven keresztül, II. Nektaneosz és II. Constantius császár uralkodása között használták (2. kép). A kora császárkorban, Augustus és Tiberius idején a föld alatti folyosórendszer déli részében képeztek ki három új falfülkét („B”, „22-es” és „C” jelzésű sírok),²⁰ amik a 13-as, 14-es és 15-ös számú sztélén említett bikák végső temetkezési helyéül szolgáltak.²¹

A tanulmány központi elemét képező 13-as számú sztélé²² (3a–b. kép) több szempontból is különleges. Először is a darabot *in situ* találták meg a „B” jelzésű sír bejáratánál,²³ és így azon kevés sztélék közé tartozik, amelyek minden kétséget kizáróan az eredeti temetkezéssel azonosíthatók. Másodszor, a szövegben megnevezett Buhisz, a maga 24 évével egyike a leghosszabb ideig élt példányoknak. Harmadszor, bár a sztélé

2. kép. A Bucheum föld alatti termeinek alaprajza
(Mond-Myers 1934, III, pl. III alapján)

lé főszövege formailag a Ptolemaiosz-kori tradíciót követi, egy azelőtt nem adatolt résszel, nevezetesen egy késői halotti szöveg, a Lélegzések Könyve²⁴ egyik passzusával bővítették ki azt, amely az apoteózist elnyert bika túlvilági újjászületését biztosította. Továbbá a főszövegben található uralkodói kartusokat üresen hagyták, ezzel is utalva a trónutódlás folyamatában bekövetkezett átmeneti és bizonytalan időszakra. Ezt erősíti továbbá az a tény is, hogy a szöveg vége említést tesz egy Hermonthiszban tevékenykedő *stratégos*ról, aki az uralkodói előjogot átvéve gondoskodott az állat temetéséről.

Az aranyozás nyomait helyenként még mutató, festett homokkő sztélét ma a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptotek gyűjteményében (Itsz. ÆIN 1681) őrzik.²⁵ A festést és az aranyozást egy vékony gipszrétegre vitték fel. A sztélé lunettájában a beheti Hóruszként azonosított szárnyas napkorongot, valamint az alatta megjelenő fekvő Anubisz-sakálokat ábrázolták. A közepén elhelyezkedő áldozati jelenet bal oldalán a talapzaton lépkedő, Ré élő *ba*-lkeként és inkarnációjaként azonosított Buhisz bika jelenik meg szarvai között napkoronggal, kettős *ureusz*-kígyóval és kettős tollkoronával.²⁶ Előtte takarmánnyal megpakolt áldozati asztal áll. Vele szemben a meg nem nevezett uralkodó, aki földadományt mutat be a szent állatnak. A képmező alatt elhelyezkedő 14 soros hieroglif szöveg fordításához Herbert W. Fairman a sztéléről készített másolata²⁷ szolgált alapul:

3. a–b. kép. (a) a 13-as számú Bucheum-sztélé (© Wikimedia Commons);
(b) H. W. Fairman másolata a sztélé szövegéről (Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A alapján)

Caesar – a hódító, akit Ozirisz-Buhisz, a nagy isten, Atum Templomának ura²⁸ szeret – I. uralkodási éve, Pharmouthi hónap 21. napja, (azaz) a holdhónap 16. napja:²⁹ égbe emelkedett e nemes isten felségének ba-lelke, mint a Nagy Ré.

Utazd be a földet, egyesülj a napkoronggal, Ré sugarai egyesüljenek a testeddel, ereszkedj rá képmásodra, hogy aztán az kiválónak tegyen téged, leheljen kellemes szellőt orrodba Amon, lélegezze be orrod a tökéletes északi szelet anélkül, hogy elvinnék azt tőled örökké. Legyél hatékony (vagy: ragyogó) és hatalmas, legyen ba-lelked tartós, fiatalodj meg, mint a Hold, miután elérted a dombokat, kelj át az istenek templomain az ő ünnepeiken. Ré ba-lelke telítse élettel ba-lelkedet Su ba-lelke egyesüljön orroddal,³⁰ fogadjon be téged anyád, Nut anélkül, hogy hiányt szenvednél. Lásd a neheh-örökkévalóságot, amint felragyog nappal és a dzset-örökkévalóságot, amint belép éjjel,³¹ élj Atum Templomában anélkül, hogy elpusztulnál ott.

28. uralkodási év, Phamenoth hónap 12. napja, Sepszet³² és Ozirisz-Buhisz éjjele, az uralkodó, Felső- és Alsó-Egyiptom felsége, a Két Ország ura ()], Ré fia, a Koronák Ura ()] idejében, (amikor) a Buhisz – Ré élő ba-lelke, Ré inkarnációja, Ihet-weret szülötte, Tatjenen és a Nyolccasság egyesült (alakja), a négy lábon járó Amon.

13

Montu, Théba urának élő képmása, Atyák Atyja, Anyák Anyja, aki összegyűjti (magában) az Isteni Kilencséget, minden isten élő inkarnációja, az (átlényegült Wennofer)| valódi képmása, Ré ba-jának szent képmása, az Aranysólyom³³ – megjelent Udzsahor városában és eljött Hermonthiszba Pachons hónap 20. napjának gyönyörű ünnepe alkalmával, ami (egyben) Montu, Hermonthisz urának ünnepe,³⁴ az az ő örökkévaló trónja.

(Ezután) Thébába vitték, az ő beiktatási helyére,³⁵ ami kezdetben jött létre atyja, az ōs-Nun³⁶ mellett. Maga a király és a királynő, a Két Ország úrnője ()], Thea Philopator³⁷ iktatta be az 1. uralkodási év Phamenothe hónapjának 19. napján.

(Majd) felhajózott Amon bárkáján a királyi hajók, valamint Théba és Hermonthisz teljes lakosságának kíséretében; a wab-papok (is) vele tartottak. Phamenoth hónap 22. napján elérte székhelyét Hermonthiszt. Életkora – míg ba-lelke égbe nem emelkedett mint Ré – 24 év, 1 hónap és 8 nap volt.

Temetése egy nap alatt megtörtént. Ünnepi rítusokat vég-
gez el ka-ja számára minden gyönyörű ünnep alkalmával
az ő igaz szolgálója, az ő kedvence, az ő igaz libációs pap-
ja, aki vízáldozatait végrehajítja, a stratégos, Montu, Her-
monthisz urának, Ré-Harakhtinak és az ő Isteni Kilencsé-
gének papja, Ozirisz-[Buhisznak, a nagy istennek].³⁸ Atum

Temploma urának papja, Kalasiris, Pamonthes-Plenis fia, Ta-szenti szülötte. Adassék (hát) számára örök élet életben, tartósságban és üdvösségben.

A szövegben említett Buhisz bika egy meg nem nevezett uralkodó 28. uralkodási évében született. Fairman következtetése helyes, ugyanis az itt említett fáraó nem más, mint XII. Ptolemaiosz, a szent állat születési ideje tehát ennek megfelelően Kr. e. 53.³⁹ Születési helye pedig Udzsahor városa, egy feltehetőleg Hermonthiszhoz közeli terület, ahol a Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század között nevelő- és szaporítótelep működhetett. Epithetonjai felsorolásából kiderül, hogy a Buhiszt az ősisztenek számos generációjával azonosítják,⁴⁰ míg az „Atyák Atyja, Anyák Anyja”⁴¹ kifejezés egy időben az ősisztenek előtt álló, önmagát létrehozó teremtet feltételez, aki a héliopoliszi isteni Kilencséget, azaz a teremtet kozmosz aspektusait is magában egyesíti. Egy hónappal később a fiatal állat Hermonthiszba érkezett, hogy ott részt vegyen Montu ünnepségén, amelynek pontos körülményei sajnos nem ismertek.

A Buhisz és kísérete ezt követően Thébába hajózott, ahol – a szöveg szerint – a királyi pár személyes jelenlétében történt meg az állat intronizációja. A „maga a király iktatta be őt” (*shn.tw=f in nsw ds=f*) kifejezés a 10-es, 11-es, 12-es, 13-as és 15-ös számú Bucheum-sztélén dokumentált,⁴² az uralkodónak a koronázási szertartásokkal kapcsolatos említése azonban a 9-es számú sztélén jelenik meg először: „ezután maga a király és kísérete is felhajózott Thébába” (*h-n hnti in nsw ds=f hn imy.w-hr=f r W3s.t*).⁴³ Tekintve, hogy a sztélék szövegezése meglehetősen standardizált, nehéz egyértelműen eldönteni, hogy az azokon olvasható uralkodói látogatások valós történelmi eseményeket tükröznek-e.⁴⁴ A 13-as számú sztélé szövegéből kiderül, hogy a szent állat beiktatására VII. Kleopátra első uralkodási évének *Phamenoth* hónap 19-én, tehát Kr. e. 51. március 22-én került sor. XII. Ptolemaiosz valamikor Kr. e. 51. február 22. és március 22. között hunyt el,⁴⁵ így logikusan a Thébában zajló beavatási szertartásra Kleopátra – aki a sztélén a „királynő” és a „Két Ország úrnője” titulusokat viseli – és testvére, XIII. Ptolemaiosz látogathatott el. Apjuk halála és a Buhisz bika trónra lépése között azonban egyes kutatók szerint kevés idő telt el ahhoz, hogy az uralkodói testvérpár Felső-Egyiptomba utazhasson.⁴⁶ A Domitianus korára keltezhető 16-os számú sztélé idevágó passzusa arról számol be, hogy az uralkodó rendeletet küldött Thébába, hogy készítsék el a szent bika jelvényeit és koronáját, ami ugyancsak azt sejteti, hogy a királyt a helyi adminisztráció vezetője (a *stratégos*) képviselte a szertartáson.⁴⁷

A megkoronázással járó többnapos ünnepséget követően a Buhisz a királyi képviselet, a thébai és hermonthiszi lakosság, valamint a *wab*-papak kíséretében⁴⁸ Hermonthiszba hajózott, ahol aztán 24 évet élt. A bika Octavianus/Augustus első uralkodási évében, azaz Kr. e. 29. április 17-én hunyt el,⁴⁹ temetése pedig egy nap alatt megtörtént.⁵⁰ Az apoteózist elnyert szent állat túlvilági újjászületését egy a Lélegzések Könyvéből vett hosszabb kivonat biztosította. Az itt használt kívánságformula, az alapvető vallási koncepcióknak megfelelően, említést tesznek a szoláris („egyesülj a napkoronggal, Ré sugarai egyesüljenek a testeddel”), lunáris („fiatalodj meg, mint a Hold”) és asztrális („fogadjon be téged anyád, Nut”) elemek által történő újjászületésről, az alapvető életfunkciók, mint például a légzés

helyreállításáról, illetve az egyiptomi kettős öröklét-felfogásról (*neheh* és *dzset*).

A sztélé utolsó szakasza kivételesen informatív, ugyanis beszámol az átlényegült Ozirisz-Buhisz halotti kultuszának ellátásáról, amelyről egy bizonyos Kalasiris,⁵¹ Pamonthes-Plenis és Ta-szenti⁵² fia gondoskodott. Jogosan feltételezhető továbbá az is, hogy ez a magas rangú tisztségviselő már a temetési szertartás lebonyolításában is lényeges szerepet játszott. A szöveg szerint Kalasiris libációs papként vízáldozatot mutat be a Bucheumban eltemetett bikák számára, magára pedig *stratégos*ként, valamint a hermonthiszi Montu-Ré-Harakhti és Ozirisz-Buhisz szolgálójaként hivatkozik. Mielőtt azonban rátérnénk előkelő családjának bemutatására, vessünk egy pillantást három befolyásos férfi karrierjének néhány említésre méltó vagy eddig figyelmen kívül hagyott részletére, amelyek fontos adalékokkal szolgálnak a későkori Buhisz-kultuszhoz.

Platón, Tjaihorpata és Hor-szep-szenu a Buhisz bika szolgálatában

A Kalasiris által viselt papi titulusok hasonló kombinációja figyelhető meg a Kr. e. 120 és 88 között a latopoliszi, pathüriszi és perithébaiszi kerületek igazgatását ellátó *stratégos*, Platón esetében is, aki a XII. Ptolemaiosz uralkodására datálható 12-es számú Bucheum-sztélén⁵³ említett szent állat kultuszáért felelt. A karnaki *cachette*-ből előkerült, Kr. e. 1. századra datálható szobrán (Cairo JE 38033)⁵⁴ feltüntetett címek jelentősebb része esznai (Hnum, Menhit, Neith, Nebtu) és thébai (Amon, Mut, Honszu, Min-Amon) kultuszokra vonatkozik, néhány titulusban azonban hermonthiszi istenségek tűnnek fel. Platón prófétaként szolgálta Montu(-Ré), Montu(-Ré)-Harakhti, a Buhisz bika és Hathor istennő kultuszát.⁵⁵ Hermonthiszban legalább a Ptolemaiosz-kor második felétől kezdve Montu két helyi formáját különböztették meg: az egyiket teremtet ősiszenként, a másikat az ő fiatal, szoláris utódjaként tisztelték.⁵⁶ Hathor istennő az Újbírodalom korában jelent meg először a lokális pantheon tagjaként, míg a görög-római korban elsősorban a VII. Kleopátra által építtetett *mammiszi* (születési ház) egyes jeleneteiben szerepel.⁵⁷ Kalasiris és Platón címeiből egyértelműen kiderül, hogy a hermonthiszi Montut szolgáló papi személyzet aktív szerepet vállalt az istenség földi inkarnációjának élő és halotti kultuszában is.

A soron következő személy két szempontból is kakukktojás. Karrierje ugyanis jóval korábbra, az utolsó natív egyiptomi dinasztia időszakára (Kr. e. 380–343) tehető, illetve rendkívül változatos címei között úgy tűnik, nem szerepel a Buhisz-kultuszhoz kapcsolódó papi tisztség. A kérdéses személy egy Tjaihorpata nevű férfi, aki II. Nektanebosz egyik kimagasló tisztségviselője volt.⁵⁸ Hivatali címei között szerepelnek – többek között – a „felső-egyiptomi felügyelő”, a „földfelügyelő” és a „pénzügyminiszter” titulusok is. Ez utóbbi az óegyiptomi *snty*, ami a görög *διοίκτης* elődjének tekinthető.⁵⁹ Papi minőségében elsősorban felső-egyiptomi kultuszokat, azon belül is a következő hermonthiszi isteneket szolgálta: Montu-Ré-Harakhti, Amon-Ré-Kamutef, Horparé-pahered, Ozirisz, Basztet, Ízisz, Nephthisz, Tjenenet, Iunit, Szakhmet, Szelket.⁶⁰ Észak-szakkarai sírjában talált szarkofágjának dedikációs felirata⁶¹ alapján

4. kép. A Lafayette-papiruszon olvasható Lélegzések Könyve részlete
(© Lafayette College Papyrus, 2022)

pontosan meghatározható Tjaihorpata temetésének időpontja is, amelyre II. Nektaneosz 15. uralkodási évében, azaz Kr. e. 346-ban került sor. A legkorábbi Buhisz-temetkezések szintén erre az időszakra tehetők: az 1-es számú Bucheum-sztélé⁶² bikaája a fáraó 3. uralkodási évében (Kr. e. 359-ben) született és a 14. évben, tehát Kr. e. 347-ben, egy évvel Tjaihorpatat megelőzve hunyt el. Bár a *dioikétés* és a szent állat karrierje tökéletesen fedik egymást, a fennmaradt források alapján mégsem állapítható meg egyértelműen közvetlen kapcsolat közöttük. Tjaihorpata papi hivatalai közül csupán egy, a „hermonthiszi Montu templomában lakó Szakhmet *wab*-papjainak felügyelője” (*imy-r wʿb.w Šhm.t n (pr) Mntw nb Twnw Šmʿ*) cím utalhat erre a viszonyra, ugyanis a gyógyítás területén alkalmazott szellemi és gyakorlati tapasztalatuk mellett Szakhmet istennő papjai voltak azok, akik az egyedi inkarnációs állatok külső ismertetőjegyeinek alapos vizsgálatát követően döntést hozhattak a megfelelő példány alkalmasságáról.⁶³ Még egy fontos adalék idekíváncozik: Ptolemaiosz-kori szobrának életrajzi feliratában egy bizonyos Archibios, aki maga is *dioikétés* volt, arról számol be, hogy jelentős mértékben támogatta a Mendészi Kos kultuszát azzal, hogy saját költségén szerezte be a szent kosok mumifikálásához szükséges drága kellékeket.⁶⁴ Döntő bizonyíték híján természetesen nem adható végleges válasz, a fenti adatok fényében azonban nem zárható ki, hogy hermonthiszi papként Tjaihorpata a Buhisz-kultuszban is tevékenykedett, sőt mi több, II. Nektaneosz kortársaként egyike lehetett a szent bikához köthető legkorábbi papoknak.

A harmadik személy és a hozzá kapcsolódó forrás egyúttal vissza is vezet bennünket Kalasirishez, Pamonthes-Plenishez és hermonthiszi családjukhoz. A Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század közé datálható, leltári szám nélküli Lafayette-papirusz (P. Lafayette College, 4. kép)⁶⁵ az úgynevezett „Ízisz által készített Lélegzések Könyvét” tartalmazza, tulajdonosa pedig Pamonthes-Plenis és Senplenis fia, Hor-szep-szenu. A papiruszon szereplő titulatúra igen változatos, a címek többsége Hermonthiszhoz kapcsolódik,⁶⁶ a téma szempontjából azonban most

csupán az „Atum Templomának *cho-achytése*” (*sti mw m hwt.t-Itm*) titulust említjük meg.⁶⁷ Az „Atum Temploma” megnevezés ugyanis a bikák nekropoliszára, a Bucheumra utal, ahol a papirusz tulajdonosa vízázdozatot mutatott be az elhunyt egyedek számára bizonyos alkalmakkor. A hieratikus szöveg kézírása és a vignetták alapján a papirusz kapcsolatba hozható egy másik, berlini kézirrattal (P. Berlin 3135), amit feltehetőleg ugyanaz az írnok készített.⁶⁸ A két halotti papirusznak azonban nem ez az egyetlen közös pontja: utóbbi dokumentum tulajdonosa egy bizonyos Pamonthes-Plenis, Hor-szep-szenu és Artemidora fia volt, akinek titulatúrájában több cím is azonos a Lafayette-papirusz tulajdonosáéval.⁶⁹ Az apai ágon öröklődő név (Pamonthes-Plenis – Hor-szep-szenu – Pamonthes-Plenis) és a proszopográfiai egyezések alapján megállapítható, hogy a két kézirat

ugyanahhoz a családhoz tartozott; a Lafayette-papirusz tulajdonosa az apa, Hor-szep-szenu, a berlini papirusz tulajdonosa pedig fia, az ifjabb Pamonthes-Plenis volt.

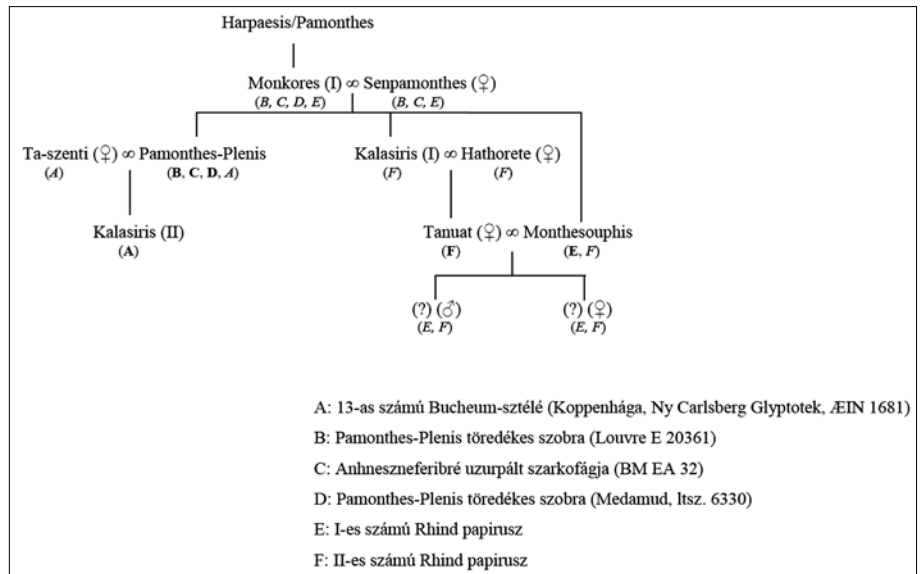
A hermonthiszi *stratégos*-család és a Buhisz-kultusz

A fentebb említett kéziratokat (P. Lafayette College, P. Berlin 3135) közvetlenül nem lehet kapcsolatba hozni a 13-as számú Bucheum-sztélééről ismert Kalasirisszel és apjával, Pamonthes-Plenisszel, akiknek családjáról ennek ellenére is gazdag dokumentációval rendelkezünk (5. kép).⁷⁰ A család elsősorban Hermonthiszban tevékenykedett, *stratégos*okként azonban több felső-egyiptomi közigazgatási kerület (Pathüritész, Latopolisz, Ombosz és Perithébaisz) kormányzását is ellátták. Egy a Bucheumból előkerült démotikus feliratnak köszönhetően tudjuk,⁷¹ hogy a család legalább XII. Ptolemaiosz 19. uralkodási évétől (azaz Kr. e. 62-től) viselte a *stratégosi* címet, ugyanis Monkores, Harpaesis fia ekkor már Pathüritész és Ombosz irányításáért felelt. Az ismert források közül a legkésőbbiek a sheikh abd el-gurnai Rhind-sírban talált papiruszok (P. Rhind I–II), amelyek Augustus 21. uralkodási évére, tehát Kr. e. 9-re keltezhetők.⁷² A kéziratok tulajdonosai, Monthesouphis és felesége, Tanuat ebben az évben hunytak el, azonban a szövegek említést tesznek arról, hogy született egy fiú- és egy lánygyermekük, akik életük nagy részét az első császár idejében élhették. Pamonthes-Plenis és fia, Kalasiris a már sokat említett Bucheum-sztélééről, valamint két töredékes szoborról⁷³ és egy usurpált szarkofágról⁷⁴ ismertek. Mivel a családhoz tartozó összes forrás bemutatására itt most nincs lehetőség,⁷⁵ ezért a következőkben kizárólag a bilingvis I-es számú Rhind-papiruszal, a Louvre-ban őrzött szoborral és a British Museum-ban található szarkofággal foglalkozunk. Ezek segítségével a kiterjedt család három tagjának (Monkores, Pamonthes-Plenis és Kalasiris) karrierje rajzolható meg.

Monkores címei az I-es számú Rhind-papiruszon olvashatók. Közigazgatási hivatalai közül a „hermonthiszi kormányzó”, a „hermonthiszi királyi képviselő” és a „helyőrség parancsnoka” titulusokat érdemes kiemelni, míg kultikus feladatait Montu-Ré és az elhunyt Ozirisz-Buhisz prófétájaként (*hm-ntr n Mnt-Ré nb Twnw Šm^c és hm-ntr n Wsir-Bh ntr 3 nb hw.t-Itm*) látta el.⁷⁶ A fentebb említett, Bucheumból előkerült démotikus felirat ugyanakkor *stratégosként* és *syngenésként*, tehát a Ptolemaiosz-kor két legmagasabb rangú hivatali címével hivatkozik rá.

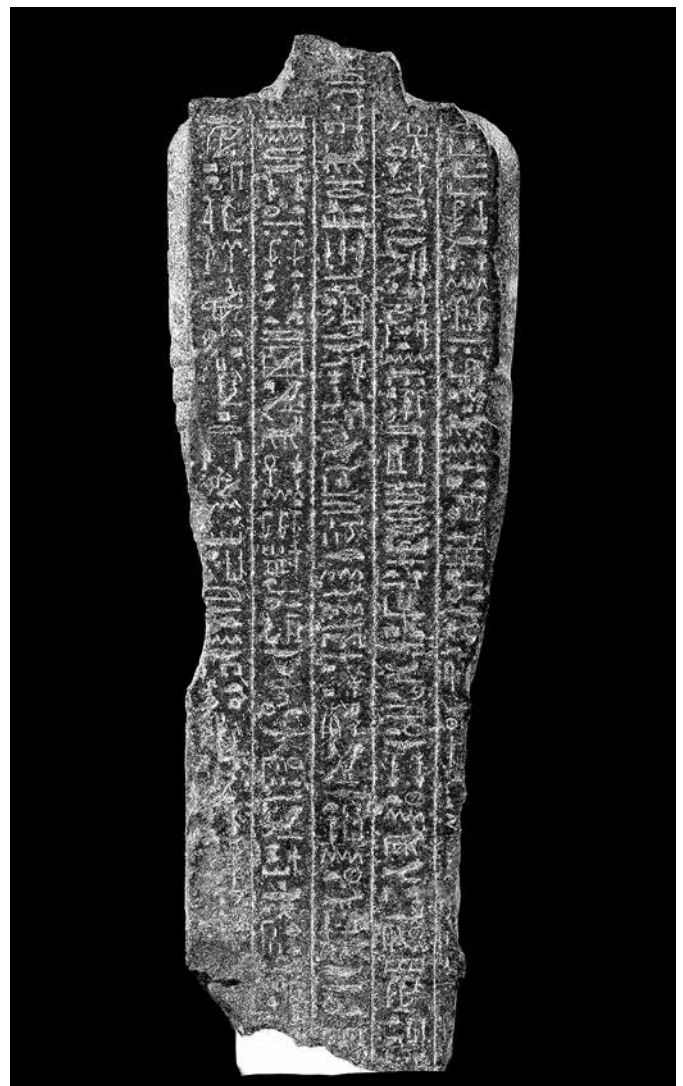
Monkores fiai közül Pamonthes-Plenis a legjobban dokumentált. Egy Kr. e. 48-ra datálható medinet habui graffito *stratégosnak* nevezi,⁷⁷ kultikus címeinek részletes felsorolása azonban töredékes szobrán és szarkofágján olvasható. A Louvre E 20361-es leltári számot viselő szobor a Ptolemaiosz-kor végére/császárkor elejére keltezhető (6. kép).⁷⁸ A papi titulusokat a hátpillére vésett felirat utolsó két kolumnája tartalmazza, amelyek szerint a tulajdonos Montu, Tjenenet, Iunit, Rattau és Hathor istennők, valamint Horparé gyermekisten és a Buhisz bika hermonthiszi kultuszát szolgálta, továbbá a todi Montu-templom prófétája és Amon harmadik prófétája volt. A titulátúrában feltűnik két másik, a dzsémei rítusokhoz kapcsolódó cím is: az egyik a „keleti Hórusz és Kilencségének főpapja”, a másik a „dzsémei Honszu-Su-Thébában első prófétája”. A thébai szent táj több pontját – így Hermonthiszt és Todot, Hermonthiszt és Medinet Habut, illetve Karnakot és Medinet Habut – összekötő időszakos processziókról van ez esetben szó,⁷⁹ amelyekben – címei alapján – Pamonthes-Plenis is aktív szerepet töltött be. A hermonthiszi címek szekvenciájában a Buhisz a „Ré élő *ba-lelke*” epithetont viseli, ami nagy valószínűséggel az élő inkarnációra vonatkozhatott.

Az eredeti temetkezésből kiemelt és valamikor a Ptolemaiosz-kor legvégén vagy a császárkor elején Deir el-Medinébe átszállított kőszarkofág (BM EA 32) Amon utolsó istenfeleségéhez, Anhnesezneferibréhez, II. Pszammetik fáraó (Kr. e. 595–589) lányához tartozott.⁸⁰ Pamonthes-Plenis felirata a ládarész legfelső részén fut körbe,⁸¹ alatta az oszlopokba rendezett eredeti, 26. dinasztia-kori szövegek olvashatók. Adminisztratív címeit a hermonthiszi istenkultuszok felsorolása követi (7. kép), amely alapvetően megegyezik az előbb említett szobron szereplő szekvenciával. Alaposabban megvizsgálva azonban megfigyelhető néhány különbség. Az első, hogy a felirat nem csupán Montu-Rét említi meg, hanem közvetlenül utána Montu-Ré-Harakhtit is, tehát mindkét lokális formát, ahogy azt korábban Platón szobrán is láthattuk. A második, hogy Horparé gyermekisten mellett egy másik, Hermonthiszhoz kapcsolódó gyermek is megjelenik, mégpedig Hórusz-Su, Montu-Ré-Harakhti és Iunit istennő fia, akinek legkorábbi ábrázolásai az egykor álló hermonthiszi *mammiszi* egyes jeleneteiből ismertek.⁸² A harmadik pedig, hogy a felirat már nemcsak az élő Buhisz bikát, hanem annak halotti formáját,

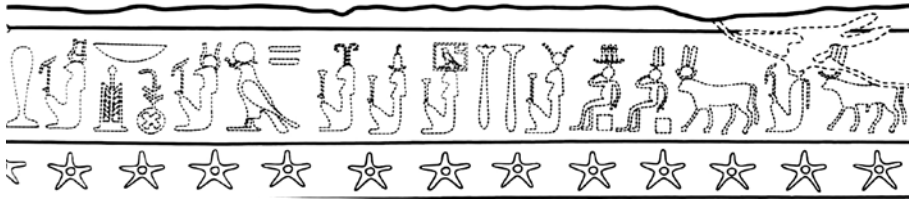

5. kép. A hermonthiszi *stratégos*-család genealógiája és a vonatkozó források (ábra: Varga D.)

A nevek alatt feltüntetett, vastagon szedett betűk a tulajdonost, a dőlten szedett betűk a dokumentumon szereplő családtagokat jelölik.

6. kép. Pamonthes-Plenis töredékes szobrának (Louvre E 20361) hátpillére (© Musée du Louvre / G. Poncet)

7. kép. Pamonthes-Plenis hermonthiszi címei az uzurpált szarkofág (BM EA 32) ládarészének felső körfeliratában (Wagner 2016, pl. 9 alapján)

Ozirisz-Buhiszt is felsorolja. Igen valószínű, hogy itt a 13-as számú Bucheum-sztélé időközben elhunyt egyedéről van szó, akinek élő kultuszát még Pamonthes-Plenis látta el, temetéséről a már *stratégosi* pozícióban lévő fia, Kalasiris gondoskodott, halotti kultuszának ápolása viszont feltehetőleg egy ideig még közös feladatuk volt, mivel apa és fia is viselt az átlényegült szent állathoz köthető kultikus címet.

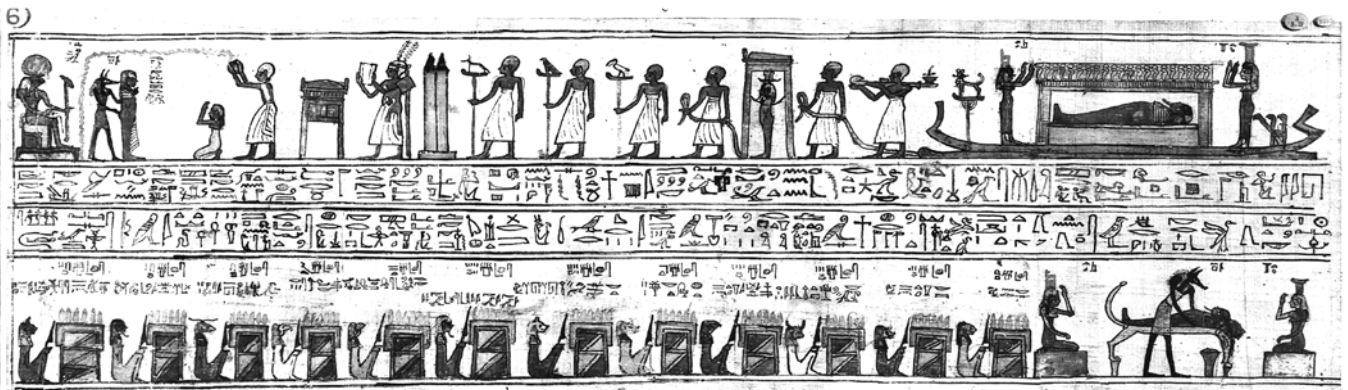
A felső-egyiptomi közigazgatásban a Monkores-család befolyása a legdélebben fekvő 1. nomosztól egészen a thébai régióig terjedt. Politikai szinten tehát mint *stratégosok* az uralkodói hatalom képviselői és végrehajtói voltak a déli országrész nagyobb kerületeiben, míg kultikus szinten a hermonthiszi papság vezető rétegét alkották generációkon keresztül a Kr. e. első század közepétől a császárkor elejéig. A politikai és vallási szerepek e kombinációjából komoly bevételük származott, amit jól bizonyít Pamonthes-Plenis egyik templomi szponzorációja is, amelyről a már említett, Kr. e. 48-ra datált medinet habui graffito emlékezik meg. A szöveg szerint a *stratégos* finanszírozta a dzsémei Kis Templom portikuszának megépítését, ami nem egyedülálló eset, hiszen jól ismert, hogy a görög-római korban a magas rangú személyek által támogatott templomépítészeti vállalkozások száma jelentősen megemelkedett.⁸³ Pamonthes-Plenis szobra említést tesz továbbá egy istennőnek szentelt épületről is: vajon vonatkozhat-e a szöveghely a hermonthiszi *mammiszi* megépítésére? A kérdést ezen a ponton sajnos nyitva kell hagynunk, fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy egyik emléken a *stratégos* „Montu prófétájaként és megbízottjaként” (*p3 hm-ntr n Mnt p3 rd n Mnt*) hivatkozik magára,⁸⁴ akinek feladata gyakran az adott templomban zajló építkezésekhez szükséges bevételek összegyűjtése és a munkálatok felügyelete volt.⁸⁵ Mivel Pamonthes-Plenis karrierje időben viszonylag jól behatárolható (VII. Kleopátra/XIII. Ptolemaiosz – Augustus uralkodása), tevékenysége pedig elsősor-

ban Hermonthiszban összpontosult, így nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy részt vett a Rattai istennőnek és Horparé gyermekistennek épült templom munkálataiban.

A *stratégos*-család társadalmi pozíciója tehát lehetőséget biztosított számukra egyrészt a hermonthiszi kultuszok anyagi finanszírozására és napi működésük irányítására, másrészt a kul-

tuszok gerincét biztosító teológiai tanok formálására. Előbbi kettővel az imént foglalkoztunk, utóbbival zárásképpen azonban még adósok vagyunk. Az alapvetően egységes szerkezetű Bucheum-sztéléken Augustus uralkodása alatt lényeges tartalmi bővítést hajtottak végre. A 13-as és 14-es számú sztélék főszövegébe ugyanis két kortárs halotti szövegsorozat, a Lélegzések Könyve és az Örökkévalóság Átvándorlásának Könyve egyes kivonatait is beillesztették.⁸⁶ Utóbbi egy-egy mondatlal jelent meg a két sztélén: „Lásd a *neheh*-örökkévalóságot, amint felragyog nappal és a *dzset*-örökkévalóságot, amint belép éjjel” (*m33=k nhh wbn=f m hrw dt q=f m grh*).⁸⁷ Kisebbsé módosítással ugyanez a részlet olvasható egy Nero császár uralkodására (Kr. u. 65) datálható papiruszon is.⁸⁸ A hermonthiszi család legalább három Lélegzések Könyve-dokumentumot (P. Lafayette College, P. Berlin 3135 és P. BM EA 9995) birtokolt, a szóban forgó szövegeket így jól ismerhették. A British Museumban lévő 9995-ös leltári számú kézirat⁸⁹ ráadásul a 13-as számú Bucheum-sztélén is említett Kalasiris tulajdonát képezte, aki feltehetően lényeges szerepet játszott a Buhisz-kultuszba bekerült, kortárs funerális tartalmak redakciós munkálataiban. Olyannyira, hogy a 14-es sztélé 7–12. sorában olvasható részlet szinte teljes egészében megfelel saját Lélegzések Könyve-dokumentumának hieroglif passzusával, amit a Halottak Könyve 1. és 146. fejezetének vignettái közé illesztettek be (8. kép).⁹⁰ Ez alapján valószínűnek tűnik, hogy *stratégos*ként és hermonthiszi papként Kalasiris felelt a szóban forgó Bucheum-sztélék szövegezéséért.

A hermonthiszi *stratégos*-család politikai, pénzügyi és szellemi tőkéjének köszönhetően Montu és inkarnációs állata, a Buhisz bika kultusza láthatóan virágzó korszakát élte VII. Kleopátra és Augustus uralkodása alatt, amiben a 13-as számú sztélén szereplő apa-fia párosnak igen nagy szerepe volt – már amennyire ez a fentebb tárgyalt források fényében megállapítható.

8. kép. Kalasiris Lélegzések Könyve papiruszának részlete (P. BM EA 9995, 3) (Herbin 2008, pl. 23 alapján)

Jegyzetek

- 1 A szent bikákhoz lásd Dodson 2005, 72–105; Aufrère 2020. A Buhisz bikáról átfogóan lásd Goldbrunner 2004. Montu Ptolemaiosz-kori bikaformáihoz – így a Buhiszhoz is – lásd magyarul Varga 2021, 34–39.
- 2 Grenier 1983, 197–208; Grenier 2002, 247–258.
- 3 Fairman 1934, II, 42–43.
- 4 Goldbrunner 2004, 124–137.
- 5 A szent állat epithetonjaihoz lásd Goldbrunner 2004, 165–168.
- 6 Mond–Myers 1934, I–III.
- 7 A sztélék szövegeihez lásd Fairman 1934, II, 2–20; Goldbrunner 2004, 50–87.
- 8 Grenier 2009, 39–48.
- 9 Fairman 1934, II, 15–17; Klotz 2012, 398–401; Thiers 2021, 159–160.
- 10 Klotz 2010, 251–254.
- 11 Fairman 1934, II, 38–50; Otto 1964, 40–57; Goldbrunner 2004.
- 12 Thiers 2021, 143–161; Thiers 2022, 84–89.
- 13 Goldbrunner 2004, 256–286.
- 14 Gros 1976, 15–52.
- 15 Klotz 2012, 227–245; Zivie-Coche 2020, 164.
- 16 Revez 2004, 495–510.
- 17 Grenier 1989, 10 és 12, (g) jegyzet.
- 18 Thiers 2007, 1807–1812; Klotz 2012, 245.
- 19 Thiers 2009, 148 és 150; Lippert 2015, 248–250 és 259–261. Lásd továbbá a két, VII. Kleopátra és Augustus idejére datálható sztélét, amelyeken a meg nem nevezett uralkodó mutat be áldozatot a Hermonthiszban tisztelt lokális isteneknek: Kitchen 1990, pls. 105–106 (Rio de Janeiro, ltsz. 679: Montu-Ré-Harakhti és Tjehenet); Kamal 1905, 197 és pl. LXX (Cairo CG 22202: Montu, Tjehenet, Horparé-pahered, Buhisz).
- 20 Mond–Myers 1934, III, pl. III; Dodson 2005, 98.
- 21 További temetkezések a déli szakaszból ezt követően nem ismertek.
- 22 Fairman 1934, II, 11–13; Quaegebeur 1983, 263–276; Goldbrunner 2004, 64–69 és 156; Jørgensen 2009, 265–268.
- 23 Goldbrunner 2004, 100.
- 24 Ezekhez a dokumentumokhoz lásd Coenen 2004, 59–72; Herbin 2008; Smith 2009, 462–525.
- 25 Lásd a dán nemzeti adatbázis (Museernes Samlinger) honlapját: <https://www.kulturarv.dk/mussam/VisGenstand.action?genstandId=6554997> (hozzáférés: 2022. november 16.). A sztélé részletes fizikai leírásához lásd Jørgensen 2009, 265–266. A Bucheumból előkerült halotti sztélék átfogó ikonográfiai elemzéséhez lásd Goldbrunner 2004, 38–49.
- 26 A koronához lásd Thiers 2021, 159–160.
- 27 Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 13).
- 28 Az „Atum Temploma” kifejezés a Bucheum gyakori megnevezése: Goldbrunner 2004, 252–256.
- 29 Parker 1950, 18 (§§ 72–78).
- 30 Vö. a szintén Augustus korára datálható 14-es számú Bucheum-sztélé hasonló passzusával Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, 7. sor). Közeli párhuzamokhoz lásd Herbin 2008, 24 (III, 7).
- 31 Vö. a 14-es számú Bucheum-sztélé hasonló passzusával Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, 11. sor). Lásd továbbá Herbin 1994, 48 és 97; Smith 2009, 406 (P. Leiden T 32, I, 14).
- 32 Sepszethez lásd Quaegebeur 1975, 155–160.
- 33 A Buhisz által viselt isteni epithetonok hasonló szekvenciát követnek az észak-karnaki Montu-körzet bejárati kapuja, a Bab el-Abd egyik, IV. Ptolemaiosz korára datálható jelenetében is: Aufrère 2000, 306 (fig. 51) és 307 (§ 222d). Szemléletes példája ez az egyiptomi szövegekben gyakran felfedezhető intertextualitásnak, azaz annak a jelenségnek, amikor a papság a mindenkor lokális kultuszok igényire reflektálva használta fel újból és adaptálta a templomi könyvtárakban elérhető szent szövegek kisebb vagy jelentősebb részét. A szakirodalomhoz lásd Thiers 2022, 75, 246. jegyzet.
- 34 Goldbrunner szerint Montu Hermonthiszban tisztelt formájával kapcsolatban nem ismert máshonnan a *Pachons* hónap 20. napján megrendezett ünnepség: Goldbrunner 2004, 112. Két démotikus osztrakon azonban említést tesz az istenség *Pachons*-havi fesztiváljáról: Thompson 1913, 39–40 (O. D 51); Mattha 1945, 178 (no. 239).
- 35 A szent állatok beiktatásához lásd Schreiber 2020, 82–88. David Klotz (2010, 251–254) szerint a Buhisz bikák intronizációjára a luxori templomban kerülhetett sor.
- 36 A kifejezés a teremtést megelőző, mozdulatlan, sötét, strukturálatlan és differenciálatlan ősvízre utal, amelyben a teremtető isten a legelső alkalommal megmutatkozott: Bickel 1994, 23–31. Thébai kontextusban az ős-Nun nem más, mint Amon kezdeti formájának egyik megnevezése, amelyből kiderül, hogy a helyi papság az ősvizet és a lokális teremtetőt egylényegűnek tekintette: Schreiber 2011, 106.
- 37 A kultikus címhez lásd von Beckerath 1999, 245.
- 38 A rekonstrukcióhoz lásd a sztélé első sorában szereplő epithetont, továbbá a bika melletti címkeszöveget a 14-es számú Bucheum-sztélén Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, C felirat).
- 39 Fairman 1934, II, 32.
- 40 Vö. Thiers 2022, 65–66 (16. jelenet).
- 41 Leitz *et al.* 2002, I, 575b–576b és III, 258b–259b.
- 42 Traunecker 1992, 317 (§ 263).
- 43 Mond–Myers 1934, III, pl. XLI/A (no. 9, 9. sor); Goldbrunner 2004, 59.
- 44 A kérdés a kutatókat is megosztja: Traunecker 1992, 316–317 (§§ 261–263); Sambin 1999, 405; Grenier 2009, 43; Klotz 2010, 252; Thiers 2012, 754; Schreiber 2020, 82–83.
- 45 Traunecker 1992, 316 (§ 261).
- 46 Skeat 1962, 100–101; Traunecker 1992, 317 (§ 263).
- 47 A szövegrészhez lásd Klotz 2012, 399.
- 48 A 9-es számú sztélé (Cairo JE 53147) a Buhisz bika kíséretként a prófétákat, a *wab*-papokat, a templomi óra-papokat, az Élet Házának (azaz a templomi *scriptorium*nak) írnokait, a királyi inspektórokat és a katonákat említi: Grenier 2009, 39–48.
- 49 A *princeps* a sztélén egyiptomi királyi titulátúra nélkül jelenik meg, *praenomen*jét sem írták kartusba. Goldbrunner szerint Octavianus/Augustus számára ekkor még nem született meg az öt tagból álló egyiptomi titulátúra: Goldbrunner 2004, 68 és 298. Érvelésének azonban ellentmond az a tény, hogy a kalabshai templom kapuján, valamint a *praefectus* Cornelius Gallus egy nappal korábban, Kr. e. 29. április 16-ára keltezett, trilingvis sztéléjén a császár teljes titulátúrával és kartusba írt névvel szerepel. A Bucheum-sztéléről hiányzó kartusokat sokkal inkább az indokolja, hogy a hermonthiszi papság nem ismerte el kultikus fáraóként Octavianust, hiszen hadvezére Gallus nem sokkal korábban verte le a megemelt adók miatti lázadásukat: Minas-Nerpel 2011, 135–138.
- 50 A 11-es, 12-es és 15-ös számú sztéléken dokumentált szent bika temetése négy napot vett igénybe. A szakkarai Szerapeumban eltemetett Ápisz bikák 70 napos balzsamozását szintén egy négy napos vigília és temetés követte: Vercoutter 1962, 125.
- 51 A görög-római korban gyakran megfigyelhető, hogy különböző foglalkozásnevekből képeznek személynéveket: Vantorpe 1995, 229. A „Kalisiris” foglalkozás- és személynévhez lásd Winnicki 1986, 17–32.
- 52 Az apa, Pamonthes-Plenis („Az-aki-Montu-a-Kovács-hoz-tartozik”) nevéhez lásd de Meulenaere 1962, 35–37. Az anya, Ta-szenti („Az-aki-a-Két-Nővér-hoz-tartozik”) nevéhez lásd Ranke 1935, II, 326, 7.

- 53 Mond–Myers 1934, III, pl. XLII/A (no. 12); Goldbrunner 2004, 61–64.
- 54 Coulon 2001, 85–112.
- 55 Coulon 2001, 88 (1. oszlop) és 90.
- 56 Klotz 2012, 149–154; Zivie-Coche 2015, 341–349; Thiers 2022, 81–83. A két manifestáció esetenként külön papsággal rendelkezett: Pernigotti 1974, 154–156 (Cairo JE 37442); Wagner 2016, 7–8 (BM EA 32).
- 57 Hathor istennő lokális formájához lásd Thiers 2022, 31–32.
- 58 Karrierjéhez lásd Baines 1992, 241–257.
- 59 A címhez mindenekelőtt lásd Yoyotte 1989, 73–90.
- 60 A címek jelentős része a tulajdonos észak-szakkarai sírjában talált szarkofágján (Cairo CG 29306) olvasható: Maspero 1914, 218–315.
- 61 Maspero 1914, 256.
- 62 Mond–Myers 1934, III, pl. XXXVII/A (no. 1).
- 63 Szakhmet papjaihoz lásd von Känel 1984. A szent állatok kiválasztásában betöltött szerepükhöz lásd Quack 2005, 67–68.
- 64 Klotz 2009, 281–310.
- 65 Coenen 2004, 65 (no. 28), 69 (no. 60) és 70 (no. 81).
- 66 Kivételt képez a „Bika Templomának öltöztetőpapja” (*db3 mnḥ.t m ḥw.t-k3*) titulus, ami a Hermonthisszal nagyjából áttellenben, a Nílus keleti partján elhelyezkedő todi templomhoz köthető. A „Bika Temploma” kifejezés ugyanis legalább III. Thotmesz korától ezt a kultushelyet jelölte: Otto 1952, 85.
- 67 A Ptolemaiosz-kori *choachytések* tevékenységéhez lásd: Schreiber 2020, 116–119 (korábbi szakirodalommal).
- 68 Quaegebeur 1997, 73; Herbin 2008, 200.
- 69 Az alábbi titulusok mindkét kéziratban megtalálhatók: *ḥ3ty-ḥ m-ḥt, ḥnk(-nwn) és imy-r ḥm.w-nṯr m Twnw Šmḥ* (var. *m sp3.t-ḥ3.t n.t Rḥ*).
- 70 A forrásokhoz lásd Thissen 1977, 181–191; Gorre 2009, 42–52.
- 71 Thissen 1977, 184–185 (T. 3); Gorre 2009, 43.
- 72 Möller 1913; Smith 2009, 302–348.
- 73 Louvre E 20361: Perdu 2012, 382–391 (no. 36). Medamud, Itsz. 6330: Bisson de la Roque 1933, 67–68 (fig. 39).
- 74 BM EA 32: Wagner 2016, 6–10.
- 75 A hermonthiszi családhoz tartozó források részletesebb elemzésével a szerző készülő doktori disszertációjában (*The Four Montus in the Late and Graeco-Roman Periods: the last millennium of an indigenous Theban cult*, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola) foglalkozik.
- 76 Möller 1913, 12, 22 és 36. A Buhisszal kapcsolatos kultikus címet csak a démotikus változat említi.
- 77 Thissen 1989, 18–29 (no. 44); Gorre 2009, 51–52.
- 78 Perdu 2012, 382–391 (no. 36).
- 79 Ezekhez lásd például Traunecker–Le Saout–Masson 1981, 130–142 (Karnak–Medinet Habu); Thiers 2004, 560–562 (Hermonthisz–Tod); Klotz 2012, 392–398 (Hermonthisz–Medinet Habu).
- 80 Wagner 2016. Az átszállítás lehetséges idejéhez lásd Strudwick 2003, 176–177.
- 81 Wagner 2016, 7–10 és pl. 9.
- 82 LD IV, 62c és 63c, valamint Rutica 2017, 70 (fig. 30).
- 83 A graffito szövegéhez lásd Thissen 1989, 18–29 (no. 44). A görög-római kori templomi szponzorációkhoz lásd Thiers 2006, 275–301.
- 84 Vleeming 2001, 87–88 (no. 125).
- 85 Lásd újabban Uggetti 2021, 475–509.
- 86 Goldbrunner (2004, 68, 70 és 81) – Jean-Claude Goyon nyomán – kizárólag a Lélegzések Könyve részleteket említi.
- 87 Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 13, 5. sor; no. 14, 11. sor).
- 88 P. Leiden T 32: Herbin 1994, 97; Smith 2009, 406.
- 89 Herbin 2008, 37–45 és pls. 15–24.
- 90 P. BM EA 9995, IV, 1–2: Herbin 2008, 39–40.

Bibliográfia

- Aufrère, S. H. 2000. *Le propylône d’Amon-Rê-Montou à Karnak-Nord*. MIFAO 117. Le Caire.
- Aufrère, S. H. (szerk.) 2020. *Les taureaux de l’Égypte ancienne: publication éditée à l’occasion de la 14e rencontre d’égyptologie de Nîmes*. Nîmes.
- Baines, J. 1992. „Merit by Proxy: The Biographies of the Dwarf Djeho and His Patron Tjaiharpa”: *JEA* 78, 241–257.
- Bickel, S. 1994. *La cosmogonie égyptienne: Avant le Nouvel Empire*. OBO 134. Freiburg.
- Bisson de la Roque, F. 1933. *Rapport sur les fouilles de Médamoud (1931–1932)*. FIFAO 9/3. Le Caire.
- Coenen, M. 2004. „Owners of Documents of Breathing Made by Isis”: *CdÉ* 79, 59–72.
- Coulon, L. 2001. „Quand Amon parle à Platon (La statue Caire JE 38033)”: *RdÉ* 52, 85–112.
- de Meulenaere, H. 1962. „Recherches onomastiques”: *Kémi* 16, 28–37.
- Dodson, A. 2005. „Bull Cults”: S. Ikram (szerk.): *Divine Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt*. Cairo – New York, 72–105.
- Fairman, H. W. 1934. „The Hieroglyphic Inscriptions”: Sir R. Mond – O. H. Myers: *The Bucheum II: The Inscriptions*. London, 2–52.
- Goldbrunner, L. 2004. *Buchis: Eine Untersuchung zur Theologie des heiligen Stieres in Theben zur griechisch-römischen Zeit*. MRE 11. Turnhout.
- Gorre, G. 2009. *Les relations du clergé égyptien et des lagides d’après les sources privées*. Studia Hellenistica 45. Louvain.
- Grenier, J.-Cl. 1983. „La stèle funéraire du dernier taureau Bouchis (Caire JE 31901 = Stèle Bucheum 20): Ermant – 4 novembre 340”: *BIFAO* 83, 197–208.
- Grenier, J.-Cl. 1989. *Les titulatures des empereurs romains dans les documents en langue égyptienne*. Papyrologica Bruxellensia 22. Brüsszel.
- Grenier, J.-Cl. 2002. „La stèle de la mère d’un Bouchis datée de Lici-nius et de Constantin”: *BIFAO* 102, 247–258.
- Grenier, J.-Cl. 2009. „Les pérégrinations d’un Boukhis en Haute Thébaïde”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 1)*. CENiM 3. Montpellier, 39–48.
- Gros, P. 1976. *Aurea Tempia: Recherches sur l’architecture religieuse de Rome à l’époque d’Auguste*. BEFAR 231. Róma.
- Herbin, F. R. 1994. *Le livre de parcourir l’éternité*. OLA 58. Leuven.
- Herbin, F. R. 2008. *Books of Breathing and Related Texts*. Catalogue of the Books of the Dead and Other Religious Texts in the British Museum IV. London.
- Jørgensen, M. 2009. *Catalogue Egypt IV: Late Egyptian Sculpture, 1080 BC – AD 400*. Ny Carlsberg Glyptotek. Koppenhága.
- Kamal, A. B. 1905. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Nos 22001–22208: Stèles ptolémaïques et romaines*. Le Caire.
- Kitchen, K. A. 1990. *Catálogo da Coleção do Egito Antigo existente no Museu Nacional, Rio de Janeiro/Catalogue of the Egyptian Collection in the National Museum, Rio de Janeiro*, I–II. Warminster.
- Klotz, D. 2009. „The Statue of the *dioikētēs* Harchebi/Archibios Nelson-Atkins Museum of Art 47-12”: *BIFAO* 109, 280–310.
- Klotz, D. 2010. „Two Overlooked Oracles”: *JEA* 96, 247–254.
- Klotz, D. 2012. *Caesar in the City of Amun: Egyptian Temple Construction and Theology in Roman Thebes*. MRE 15. Turnhout.
- LD IV = Lepsius, K. R. 1849–1858. *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, I–VI. Berlin.

- Leitz, C. et al. 2002–2003. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, I–VIII. OLA 110–116, 129. Leuven.
- Lippert, S. 2015. „Varia demotica d’Hermonthis”: *BIFAO* 115, 231–264.
- Maspero, G. 1914. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Nos 29301–29306: Sarcophages des époques persane et ptolémaïque*, I–II. Le Caire.
- Mattha, G. 1945. *Demotic Ostraka from the Collections at Oxford, Paris, Berlin, Vienna and Cairo: Introduction, Texts and Indexes*. Le Caire.
- Minas-Nerpel, M. 2011. „Augustus, Prinzeps und Pharaos: zwischen politischer Realität und ideologischem Anspruch”: G. Moosbauer – R. Wiegels (szerk.): *Fines imperii, imperium sine fine?*. Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14. Rahden, 131–142.
- Mond, Sir R. – Myers, O. H. 1934. *The Bucheum*, I–III. London.
- Möller, G. 1913. *Die beiden Totenpapyrus Rhind des Museum zu Edinburgh*, I–II. Demotische Studien 6. Leipzig.
- Otto, E. 1952. *Topographie des thebanischen Gaus*. UGAÄ 16. Berlin.
- Otto, E. 1964. *Beiträge zur Geschichte der Stierkulte in Ägypten*. Hildesheim.
- Parker, R. A. 1950. *The Calendars of Ancient Egypt*. SAOC 26. Chicago.
- Perdu, O. 2012. *Les statues privées de la fin de l’Égypte pharaonique (1069 av. J.-C. – 395 apr. J.-C.), Tome I: Hommes*. Párizs.
- Pernigotti, S. 1974. „Ricerche su personaggi egiziani di epoca etiopica e saitica”: *Aegyptus* 54, 141–156.
- Quack, J. F. 2005. „Tabuisierte und ausgegrenzte Kranke nach dem ’Buch vom Tempel’”: H.-W. Fischer-Elfert (szerk.): *Papyrus Ebers und die antike Heilkunde*. Philippika 7. Wiesbaden, 63–80.
- Quaegebeur, J. 1975. *Le dieu égyptien Shai dans la religion et l’onomastique*. OLA 2. Leuven.
- Quaegebeur, J. 1983. „Twee laategyptische teksten rond dierenverering”: K. R. Veenhof (szerk.): *Schrijvend Verleden*. MVEOL. Leiden, 263–276.
- Quaegebeur, J. 1997. „Books of Thoth Belonging to Owners of Portraits”: M. L. Bierbrier (szerk.): *Portraits and Masks: Burial Customs in Roman Egypt*. London, 72–77.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, II. Glückstadt.
- Revez, J. 2004. „Une stèle commémorant la construction par l’empereur Auguste du mur d’enceinte du temple de Montou-Rê à Médamoud”: *BIFAO* 104, 495–510.
- Rutica, D. 2017. *Kleopatras vergessener Tempel: das Geburtshaus von Kleopatra VII. in Hermonthis: Eine Rekonstruktion der Dekoration*. Göttinger Miscellen, Occasional Studies 1. Göttingen.
- Sambin, C. 1999. „Cléopâtre VII à Médamoud”: *BIFAO* 99, 397–409.
- Schreiber G. 2011. „Théba, Amun és az Ösvíz”: Bács T. – Dezső T. – Niederreiter Z. (szerk.): *100 év után: Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Budapest, 105–120.
- Schreiber G. 2020. *Honszu szent páviánjai: Egy thébai kultusz története*. Budapest. Archaeolingua.
- Skeat, T. C. 1962. „Notes on Ptolemaic Chronology: III. ’The First Year Which is Also the Third’ A Date in the Reign of Cleopatra VII”: *JEA* 48, 100–105.
- Smith, M. 2009. *Traversing Eternity: Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*. Oxford.
- Strudwick, N. 2003. „Some Aspects of the Archaeology of the Theban Necropolis in the Ptolemaic and Roman Periods”: N. Strudwick – J. H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*. London, 167–188.
- Thiers, C. 2004. „Fragments de théologies thébaines: la bibliothèque du temple de Tôd” in: *BIFAO* 104, 553–572.
- Thiers, C. 2006. „Égyptiens et Grecs au service des cultes indigènes: Un aspect de l’évergétisme en Égypte lagide”: M. Molin (szerk.): *Les Régulations sociales dans l’Antiquité*. Rennes, 275–301.
- Thiers, C. 2007. „Missions épigraphiques de l’IFAO dans les villes méridionales du Palladium thébain”: J.-C. Goyon – C. Cardin (szerk.): *Actes du neuvième congrès international des égyptologues, 6–12 septembre 2004 Grenoble*. OLA 150. Louvain, 1807–1816.
- Thiers, C. 2009. „Fragments de lions-gargouilles d’Ermant”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 1)*. CENiM 3. Montpellier, 147–165.
- Thiers, C. 2012. „Souvenirs lapidaires d’une reine d’Égypte: Cléopâtre Philopâtre à Tôd”: A. Gasse – F. Servajean – C. Thiers (szerk.): *Et in Aegypto et ad Aegyptum: Recueil d’études dédiées à Jean-Claude Grenier*. CENiM 5. Montpellier, 743–754.
- Thiers, C. 2021. „Documents anciens et nouveaux relatifs au taureau Boukhis dans la région thébaine”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 4)*. CENiM 27. Montpellier, 143–161.
- Thiers, C. 2022. *Ermant II: Bab el-Maganin (Ermant II, nos 1–33)*. MIFAO 147. Le Caire.
- Thissen, H.-J. 1977. „Zur Familie des Strategen Monkores”: *ZPE* 27, 181–191.
- Thissen, H.-J. 1989. *Die demotischen Graffiti von Medinet Habu: Zeugnisse zu Tempel und Kult im ptolemäischen Ägypten*. Demotische Studien 10. Sommerhausen.
- Thompson, H. 1913. „Demotic Texts”: A. H. Gardiner – H. Thompson – J. G. Milne (szerk.): *Theban Ostraca Edited from the Originals, Now Mainly in the Royal Ontario Museum of Archaeology, Toronto, and the Bodleian Library, Oxford*. London, 19–68.
- Traunecker, C. 1992. *Coptos: Hommes et dieux sur le parvis de Geb*. OLA 43. Leuven.
- Traunecker, C. – Le Saout, F. – Masson, O. 1981. *La chapelle d’Achôris a Karnak, II: Texte*. Recherche sur les grandes civilisations, Synthèse no. 5. Párizs.
- Uggetti, L. 2021. „The Agents of Hathor in *P.Tor.Botti* and the Ptolemaic Temple of Deir el-Medina”: *BIFAO* 121, 475–509.
- Vandorpe, K. 1995. „City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel: Historical and Topographical Outline of Greco-Roman Thebes”: S. P. Vleeming (szerk.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. P. L. Bat. 27. Leiden – New York – Köln, 203–239.
- Varga, D. 2021. „Théba harcias bikája: az észak-karnaki pülónkapu Montu-himnusz”: *Orpheus Noster* XIII/3, 23–41.
- Vercoutter, J. 1962. *Textes biographiques du Sérapéum de Memphis*. Párizs.
- Vleeming, S. P. 2001. *Some Coins of Artaxerxes and Other Short Texts in the Demotic Script Found on Various Objects and Gathered from Many Publications*. Studia Demotica 5. Leuven–Párizs–Sterling.
- von Beckerath, J. 1999. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. MÄS 49. Mainz.
- von Känel, F. 1984. *Les prêtres-ouâb de Sekhmet et les conjurateurs de Serket*. BEPHE, Section des Sciences Religieuses 87. Párizs.
- Wagner, M. 2016. *Der Sarkophag der Gottesgemahlin Anchnesneferibre*. SSR 16/1–2. Wiesbaden.
- Winnicki, J. K. 1986. „Zwei Studien über die Kalasirier”: *OLP* 17, 17–32.
- Yoyotte, J. 1989. „Le nom égyptien du «ministre de l’économie»: de Saïs à Méroé”: *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 133, 73–90.
- Zivie-Coche, C. 2015. „L’Ogdoade à Thèbes à l’époque ptolémaïque (III): le pylône du petit temple de Médinet Habou”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 3)*. CENiM 13. Montpellier, 327–397.
- Zivie-Coche, C. 2020. „Isis et Montou en Thébaïde: d’Auguste aux Antonins, histoire de Deir Chelouit”: A. Gasse – L. B. Rizzo – F. Servajean (szerk.): *Sinfonietta égypto-romaine: Hommages à Jean-Claude Grenier*. CENiM 26. Milánó, 160–173.

Kóthay Katalin Anna (1966) egyiptológus, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének vezetője. Fő kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete, Ptolemaios-kori halotti művészet, a magyar egyiptológia története, a magyarországi *Aegyptiaca*-gyűjtés története, egyiptizáló tendenciák a magyar anyagi és szellemi kultúrában.

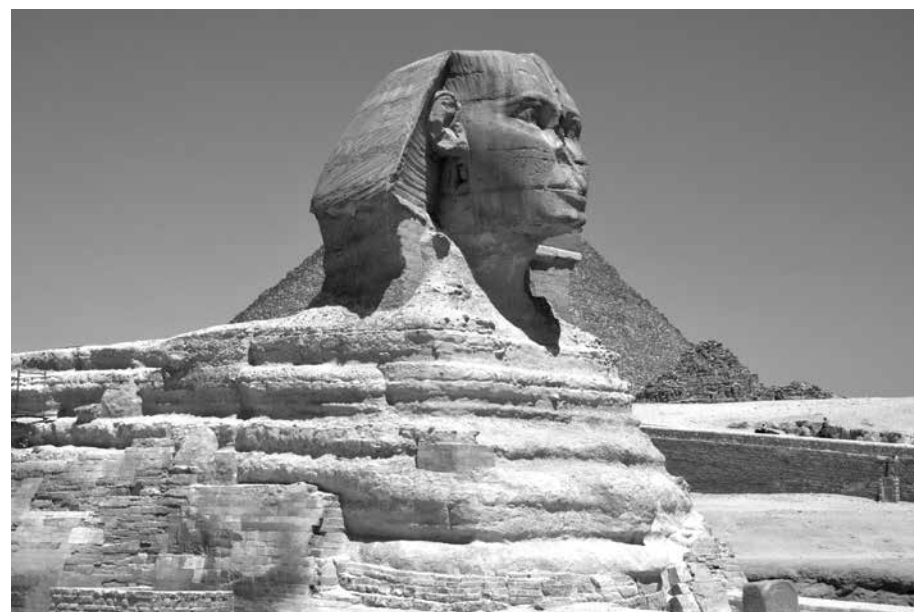
Legutóbbi írása az *Ókorban: Ékezés, ahogyan az Újbirodalom előtti egyiptomi elit látta* (2016/3).

A szfinx, avagy „az egyiptomi állat” útja Magyarországra

Kóthay Katalin Anna

Az állati és emberi formákból alkotott keveréklények a mindennapi tapasztalat és a fantasztikus, az evilági és az isteni/túlvilági közötti határátlépés egyetemes mitológiai és művészi eszközei. Állati jegyeik mágikus, természetfölötti tulajdonságokat és minőségeket képviselnek. Természetükből eredően, azaz liminalitásuknak köszönhetően maguk is keveredhetnek más alakokkal és motívumokkal, mind kultúrán belül, mind kultúrák között, miközben szimbolikájuk az új kontextushoz igazodva gazdagodik, átalakul.

A középkori és újkori európai gondolkodás és művészet világát számtalan, az ókori és a keleti műveltségekből kölcsönzött és újraértelmezett hibrid alak népesítette be. Ezek egyike volt a több előképből is táplálkozó szfinx, amelynek legfontosabb mintája a fekvő oroszlánként, emberi fejjel ábrázolt, csíkozott királyi fejkendőt (*nemesz*) és a homlokán *ureusz*-kígyót viselő, az uralkodói hatalmat megjelenítő egyiptomi szfinx volt (1. kép). Ennek késői leszármazottai a középkortól kezdődően jelen vannak Európa kertjeiben, közterein, temetőiben és épületeinek architektúrájában, de elterjedtek a képző- és iparművészetekben is. Az európai szfinxek másik ókori mintája volt a női fejjel és kebelrel megjelenített, ülő vagy álló szárnyas oroszlánként, kígyófejben végződő farokkal ábrázolt görög szfinx (2. kép). Az egyiptomi és a görög típust külön-külön is másolták, de a két eltérő ikonográfia jellegzetes motívumait különböző variációkban ötvözték is. Ez utóbbi klasszikus példái azok a – főként a 17–18. század folyamán népszerű, de még a 20. században

1. kép. A gizai szfinx Khafré piramisa előtt, az egyiptomi Óbirodalom időszaka (Dembitz Gabriella felvétele)

is másolt – alkotások (pl. metszeteken, terveken megjelenő alakok, bronzok, kőszobrok), amelyek egyiptomi mintára fekvő vagy görög mintára ülő, gyakran fedetlen női kebelrel megjelenített, szárnyas vagy szárny nélküli szfinxeket ábrázolnak, fejükön egyiptomi *nemesz*-kendővel, a *nemesz* által ihletett fejdísszel vagy korabeli hajviselettel (8. kép). Az európai szfinxek nemcsak az egyiptomi és a görög előkép jegyeit vegyítették, hanem kapcsolatban álltak és keveredhettek más liminális, gyakran szintén hibrid lényekkel is, például a griffel. A szfinxalakok korabeli motívumokkal is kiegészülhettek, amelyek közül a legelterjedtebbek a szfinx társaságában ábrázolt vagy hátán lovagló puttók voltak. Az európai művészet a rendelkezésére álló ikonográfiai repertoárt bátran alkalmazva, a szfinxek formában és szimbolikában egyaránt vál-

2. kép. Állatfrízes korinthosi pyxis szfinxábrázolással,
Kr. e. 585–570 (Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény,
ltsz. 50.251.1-2)

tozatos, sajátos típusait és példányaikat alkotta meg, amelyek az állati és az emberi jegyeket az aktuális jelentéshez igazodva eltérő módokon hangsúlyozták.

Ókori szfinxek

A szfinxnek már az ókorban is több változata létezett. Az egyiptomi szfinxek, számos hibrid alaktól eltérően, nem a mitológia és a mágia világának szörnyei, hanem az uralom reprezentációjának eszközei voltak.¹ A legkorábbi példák, mint például a híres gízai „nagy szfinx”, az uralkodót ábrázolták és természetfölötti hatalmát fejezték ki (1. kép): az emberi fej az uralkodó személyének emberi aspektusát hangsúlyozta, a fejen viselt *nemesz*-kendő és a homlokot díszítő *ureusz*-kígyó uralkodói pozíciójára, a napkultusszal kapcsolatban álló oroszlántest pedig isteni eredetű hatalmára, a napistennel való fiúi viszonyára utalt.² Ennek a szfinxikonográfiának léteztek olyan későbbi változatai is, amelyekben az uralkodói hatalmat, vagyis a természetfölötti minőséget szimbolizáló állati jegyek még hangsúlyosabbak voltak. Vannak olyan szfinxek, amelyeknek emberi arcát oroszlánfül és -sörény keretezi, így maga az arc szinte maszkként utal az uralkodó emberi aspektusára.³ Más ábrázolások a királyt cselekvés közben, azaz – a fekvő statikus szobroktól eltérően – dinamikus szerepben, ellenséget letaposó, hódító szfinxként jelenítették

meg.⁴ Míg az uralkodó természetfölötti hatalmát állati motívumok képviselték, addig emberi aspektusára, az isteneknek alárendelt szerepére emberi részletek utaltak. Ennek példája az istenek számára áldozati ajándékot (edényt vagy áldozati étellel megrakott táblát) felajánló szfinxtípus, ahol az áldozatot emberi kéz pár tartja (nemcsak azért, mert az oroszlánmancs nem alkalmas erre, hanem azért is, mert az oroszlán nem az emberi, hanem a természetfölötti aspektust jelenítette meg).⁵

Ismerünk királynékat ábrázoló egyiptomi szfinxeket is, amelyeket elsősorban női hajviseletük vagy fejdíszük különböztet meg, de egyes újbirodalmi ábrázolásokon az oroszlántestet állati emlővel és szárnyal egészítették ki.⁶ Az állati jegyek, különösen az emlők, itt szintén természetfölötti minőséget hangsúlyoztak, hiszen a királyi feleség a jövődöbéli, isteni származásának tartott uralkodó anyja volt és az újbirodalmi elképzelések szerint a napisten vele nemzette a majdani trónörököszt.

Maradtak fenn olyan szfinxek is, amelyek emberi és állati jegyek ötvözése helyett hibrid állatokat jelenítettek meg. Ilyenek például a sólyomfejű szfinxek, amelyek Hóruszt, a királyság sólyom formában elképzelt védelmezőjét vagy Ré-Harakti napistent ábrázolják.⁷ A templomok bejárata előtt elhelyezett vagy az oda vezető felvonulási utat szegélyező védelmező szfinxek gyakran szintén hibrid állatok voltak, mint például a karnaki templom előtt az oroszlántesttel és kosfejű ábrázolt szfinxek (3. kép).⁸ A kutatás hagyományosan az ilyen szobrokat a templomban tisztelt istenség inkarnációjának tartja, de nem egyértelmű, hogy valóban az istent vagy pedig az uralkodót ábrázolják. Az ilyen védelmezőket hibrid szfinx helyett néha fekvő oroszlánként jelenítették meg, mint ahogyan az uralkodót is gyakran ábrázolták oroszlánként.⁹ Így szfinx és oroszlán kiegészítette egymást, akár felcserélhető is volt.

A szfinxmotívum keleti hatásra, elő-ázsiai közvetítéssel került a görög művészetbe.¹⁰ Már a Kr. e. 8–7. századi archaikus vázákön szerepelnek szfinxek állatfríz részeként. A görög mitológiából jól ismert, a Théba lakosait találós kérdésével rettegésben tartó, a várostól naponta emberáldozatot követelő

3. kép. Kosfejű szfinx a karnaki templomhoz vezető úton
(Dembitz Gabriella felvétele)

szfinx alakja csak később jelent meg. A hátsó lábán ülő vagy sétáló szárnyas lény legkorábbi példáit férfiként ábrázolták, ám később a női szfinxváltozat terjedt el (2. kép). Ellentétben az egyiptomi szfinxszel, amely az emberi világot az istenivel összekötő uralkodó vagy egy istenség képmásaként az uralom pozitív aspektusát fejezte ki, a thébai szfinx negatív jelkép volt: embereket pusztító, veszedelmes szörnyeteg. Ugyanakkor, mint ahogy az a veszélyes hibrid lények esetében gyakran előfordul, a görög szfinx apotropaikus funkcióval is rendelkezett, és megjelent szarkofágokon, halotti szélék tetején, vagy templomok oromzatára helyezett díszítményként (*akrotérion*).¹¹

A különféle szfinxtípusok találkozása már az ókorban keverékszfinxeket hozott létre. Ezek leggyakoribb példái az emberfejű, *nemesz*-kendőt vagy más egyiptomi királyi fejdísz, egyiptomi uralkodói szakállt és/vagy *ureusz*-kígyót viselő, szárnyas vagy szárny nélküli ülő vagy álló oroszlánok. Ezek közé tartoznak a föníciai vagy a föníciai hagyományt követő egyiptizáló elefántcsont faragványok szfinxábrázolásai;¹² a 16. században megtalált, de a Kr. u. 1. századból származó *Mensa Isiaca* római egyiptizáló alakjai között előforduló uralkodói szfinxek,¹³ vagy egy római kori, eredetileg talán állványt vagy edényt díszítő, bronzból készült szfinxalak.¹⁴ Szintén ókoriak az egyiptomi módra fekvő, fedetlen keblű női szfinxek első példái.¹⁵

Európai szfinxek

A keresztény Európa az egyiptomi művészettel és az egyiptomi szfinxszel először a Róma és Itália területén fennmaradt ókori, egykor részben Egyiptomból odaszállított, részben pedig az ókori egyiptizálás jegyében készített alkotások¹⁶ formájában találkozott. Néhány középkori mester valószínűleg ezeknek az ókori példáknak a mintájára formázta szfinxeit a 13. században, egy rövid ideig tartó, korai egyiptizáló periódus idején, amely a pápai állam területére korlátozódott.¹⁷ A neves kőfaragó dinasztia, a Vasaletto család tagjai egyiptomi ihletésű faragott szfinxekkel, oroszlánokkal, macskákkal és oszlopfejekkel díszítettek több egyházi épületet is, köztük a Lateráni bazilika melletti kolostorkertet. Szintén egyiptomi mintája lehetett Pascalis Romanus kissé naturalisztikusabb szfinxének Viterbóban. Ezek a középkori szobrok fekszenek, *nemesz*-kendőt viselnek vagy *nemesz*-kendőt idéző a hajviseletük, de az arcvonásaik és a viterboi szfinx fejtartása nem egyiptomi. Hím állatot ábrázolnak, vagy legalábbis nem hordoznak nemi jegyeket, és a görög szfinxábrázolások egyetlen eleme sem tűnik fel rajtuk.¹⁸ Emberi vonásaik ellenére arkifejezésük kissé állatias. Ez, valamint elhelyezésük arra utal, hogy alkotóik, az egyiptomiakhoz és a rómaiakhoz hasonlóan, szoros kapcsolatot láttak a szfinxek és a védelmező oroszlánok között. Bár ezeket a középkori alkotásokat az ókori Róma és Itália területén található egyiptomi szentélyek romjai között fennmaradt emlékek ihlethették, nem lehet tudni, hogy alkotóik tudatában voltak-e mintáik egyiptomi eredetének, illetve kapcsolatának.

Az egyiptomi szfinxek ezt követően majd csak a késő reneszánsz idején tűnnek fel ismét az európai művészetben. Ezek az ábrázolások szintén a Rómában és Itáliában fennmaradt ókori példákat másolták, mint például a Colonna bíboros miszkönyvének „egyiptomi lapján” szereplő szfinxpár (hátukon puttókkal),¹⁹ a portugál Francisco de Hollanda képein megje-

lenő szfinxek,²⁰ vagy a franciaországi Bastie d'Urfé kastélyát őrző fekvő szfinx.²¹ Az ókori kultúra felfedezésének korabeli antikvárius érdeklődésű, ugyanakkor ezoterikus légkörében, a klasszikus ókorról való tudás mellett egyre nagyobb szerepet játszott az orientalizmus.²² A művészetben a keleti elemeket legtöbbször nem önállóan alkalmazták, hanem más ókori motívumokkal ötvözték őket egy egységes ókor felidézésre. Ezen belül sajátos szerepük volt az egyiptomi alakoknak és motívumoknak: Rómában talált emlékek mintájára készült alkotásokként sokszor Róma egykori nagyságának a kifejezésére szolgáltak, miközben egyiptomi eredetük ekkor már ismert volt. Az ókor e sajátos szellemi és művészi örökségének részeként fedezte fel Európa újra az egyiptomi szfinxet, mint „Egyiptomra jellemző állatot”, amelyre a hieroglifák, azaz a titkos ősi tudás misztériumának szimbólumaként tekintett.²³

A korabeli manierista művészet allegorikus, eklektikus és sokszor groteszk ikonográfiai alakjainak a világában jelentek meg a keverékszfinxek első példái, amelyek variációi a következő évszázadok európai művészetének gyakori darabjai lettek. Megformálásukhoz egyiptomi, görög és korabeli elemeket egyaránt felhasználtak: az egyiptomi módra fekvő vagy görög módra ülő szobrokat sokszor fedetlen női kebelrel, *nemesz*-kendővel, korabeli női hajviselettel és/vagy fejdísszel vagy a kettő ötvözetével, gyakran puttók társaságában ábrázolták.²⁴ A rajzokon, metszeteken, terveken megjelenő, valamint kastélyparkokban (pl. Fontainebleau, Versailles, La Granja de San Ildefonso, Potsdam, a bécsi Belvedere) és épületek elé vagy tetejére szoborként elhelyezett keverékszfinxeknek az eredeti egyiptomi statikus ábrázolásmódtól eltérő ikonográfiája az időben előre haladva átalakult, és mind emberi, mind állati jegyeivel (a lágyan rendezett női hajfürtökkel, a magasra emelt fejjel, a fedetlen női keblekkel, az oroszlán lágy, érzéki testtartásával) a korábbi, az állati aspektust kidomborító értelmezéstől eltérően az emberi (női) aspektust hangsúlyozta.

A keverékszfinxek női jegyei részben a görög szfinx ikonográfiájából származtak, de a hozzájuk társított nőiségnek más forrása is volt. Ezek az alkotások, csakúgy, mint a korabeli egyiptizáló női *telamónok*,²⁵ az Isis istennőt az egyiptomi vallás középpontjába helyező római örökségre épülő korabeli Isis-elképzelések termékei voltak. Az eredeti, ókori gízai szfinxet gyakran ábrázolták nőként: női idolként tartották és úgy hitték, Isis istennőt jeleníti meg.²⁶ Ilyen ábrázolások láthatók például a piramisokat 1565-ben meglátogató Johann Helffrich úti beszámolójában,²⁷ vagy az Egyiptomban soha nem járt bécsi udvari építész, ifj. Fischer von Erlach 1721-es, történeti építészetről írt könyvében.²⁸ Hegel az 1820-as években úgy vélte, hogy az ókori egyiptomi szfinxeknek, bár vannak köztük kosfejűek, többnyire női feje van.²⁹ Nem egyértelmű, hogy a szintén *nemesz*-kendős, de a nemi jegyeket nem hangsúlyozó (az oroszlán mellkasát egyiptomi díszes gallérral takaró, női hajfürtöt nem ábrázoló) európai szfinxek alkotói nőstényként vagy hímként azonosították-e az alapvetően állatnak tekintett szobraikat.³⁰ Mindenesetre az ikonográfiai megjelenítés nem mindig árulta el, ha az egyiptomi mintára készült szfinxet az alkotója nősténynek gondolta. Egy 19. századi, gyermekek számára összeállított természethistóriai képes enciklopédia két szfinxtípust különböztet meg: a görög szfinxet női hajviselettel és fedetlen női kebelrel ábrázolja, míg az egyiptomi szfinx mellkasát takaró gallér nem fedi fel az alak nemét, amelynek

semmilyen ikonográfiai motívum nem utal nőiségre (4. kép). A képekhez tartozó szöveges magyarázat azonban mind a görög, mind az egyiptomi szfinxről azt írja, hogy női fejjel és kebelrel ábrázolták.³¹

A 18. század második felétől az egyiptomi motívumok fontos szerepet játszottak a szabadkőművesség rituális és anyagi kultúrájában, amely egy, a hermetizmusban gyökerező elterjedt európai elképzeléssel összhangban, az ókori Egyiptomban látta az ősi tudás és az építészet forrását.³² Így a szfinx – más egyiptomi elemek mellett – gyakran jelent meg szabadkőműves szimbolikát megjelenítő kertekben, templomok, páholyházak és szabadkőművesek által tervezett köz- vagy magánépületek tetején, bejárata előtt, valamint pecséteken, mesterleveleken. A szabadkőműves ihletésű szfinxek ikonográfiájában az egyiptomi elemek domináltak, de gyakran ábrázolták őket fedetlen női kebelrel és ritkán még szárnyakkal is.³³ A pecséteken, mesterleveleken, medálokon sok esetben teljesen egyiptomi ikonográfiát követő szfinxek jelennek meg,³⁴ de az egyiptomi szfinx neméről való európai elképzelés korábbi hagyományához igazodva, az Isis istennővel kapcsolatban álló női szfinxek motívuma is gyakori volt.³⁵ Ugyanúgy, mint a korábbi időkben készült, ikonográfiájukban teljesen egyiptomi típusú szfinxek esetében, a nemi jegyek megjelenítésének hiánya nem értelmezhető egyértelműen úgy, hogy az ábrázolt alakot hímneműnek képzeltek.

Az egyiptomi szfinx neméről való tudás bizonytalansága, akárcsak a különböző ókori szfinxtípusok egymás közötti és az európai művészet egyéb motívumaival való ötvözése (és az így megalkotott keverékszfinxek bizzar ikonográfiája) nem kizárólag az ókorról való hiányos vagy téves ismeretek következménye volt. Ezek az alkotások példái a hibrid lények egymás közötti keveredésnek és sajátos kifejezői a korabeli műveltség szintetizáló természetének. Egymáshoz társított, eltérő forrásokból származó ikonográfiai elemeik nem feltétlenül véletlenszerűek (bár ez is előfordulhatott), hanem analógiás szimbólumokon alapulnak. Az egyiptomi és a görög szfinxet eltérő eredeti ikonográfiájuk ellenére összekötötte az

az európai elképzelés, amely mindkettőt a rejtély szimbólumának tekintette. A szfinxek puttók társaságában való ábrázolása pedig a modern szfinx és a klasszikus ókorban gyakran fiával, Hórusszal együtt ábrázolt Isis istennő között teremtett kapcsolatot.³⁶ A 17. század ismert polihisztora, Athanasius Kircher jezsuita szerzetes *Oedipus Aegyptiacus* c. könyvének címlapján az egyiptomi *nemesz-kendőt* viselő, de a thébai szfinx talányát megválaszoló Oidipus legendáját idéző szárnyas női szfinx is tudatos kompozíció (5. kép).³⁷ A hibrid alak nem az egyiptomi és görög elemek esetleges ötvözésének terméke, hanem része egy olyan képi megjelenítésnek, amely Kircher tudósi önképét fogalmazza meg: a szfinx talányát megoldó (és a címlapon a szfinxszel szemben képileg is megjelenített) Oidipusszal azonosuló szerző az egyiptomi hieroglifák misztériumának, azaz az egyiptomiak által közvetített titkos, univerzális ősi tudásnak a megfejtőjeként tekint önmagára.³⁸ Ebben a kontextusban a szfinx emberi és állati jegyeinek a jelentése kevésbé lehetett fontos, a hangsúly inkább a két nagy ókori civilizációt képviselő szfinxtípus ötvözésén volt.

Az európai műveltségben és művészetben az egyiptomi szfinx értelmezése ugyanolyan változatos és változó volt, mint ikonográfiai megjelenése. Szimbolikája vélt vagy valós ókori jelentéseken túl az alakhoz társított korabeli elképzelésekből is táplálkozott, amire – a korábbi jelentéseket megtartva – további aktuális értelmezések rétegződtek. Az egyiptomi szfinx megjelenhetett ókori szerepében, sírok, templomok és más épületek védelmezőjeként, szimbóluma volt a hatalomnak és a bölcsességnek, a titkos tudásnak, de lehetett pusztán díszítő funkciója is. A 19. századra mind a tudást elrejtő thébai, mind a kőből készült, hűvös, szótlan egyiptomi szfinx univerzális szimbóluma lett a találynak és a hallgatásnak.³⁹ A művészetben a két szfinxtípus a rejtély, az ismeretlen két különböző aspektusát is megjeleníthette. A statikus, fenséges, évezredek titkát őrző, homokba temetett egyiptomi szfinx, a hatalom és a bölcsesség szimbóluma, a misztériumok őrzője az emberi létezés titkát jelképezte. A 19. század utolsó harmada és a századforduló néhány művésze a görög szfinx ikonográfiájának új,

4. kép. Friedrich Justin Bertuch gyermekek számára írt képes enciklopédiájában a görög és az egyiptomi szfinx ábrázolása (Bertuch 1801)

5. kép. Athanasius Kircher *Oedipus Aegyptiacus* c. könyvének címlapja (Kircher 1652–1654)

dinamikus, vad, érzéki változatával a csábító, veszedelmesen titokzatos, ragadozó nőt, a végzet asszonyát jelenítette meg egy olyan társadalomban, ahol a formálódó női emancipáció veszélyt jelentett a hagyományos férfi-nő viszonyra és az addigi férfiszerepekre. Gustave Moreau *Oidipus és a szfinx*, Franz von Stuck *A szfinx csókja* vagy Fernand Khnopff *Szfinx* c. festményén az Oidipus mellkasára csimpaszkodó, az állati jegyek túlhangsúlyozásával ábrázolt szfinxek teljesen ellentétben állnak Jean-Auguste-Dominique Ingres korábbi, 19. század elején készült hasonló témájú (*Oidipus és a szfinx*) alkotásán megjelenő szfinxalaktól, amely kihívó nőiséggel néz szembe Oidipusszal, de testileg nem érintkezik vele, és alakján nem az állati, hanem a női jegyek dominálnak. Bár ennek a kornak az ábrázolásai sokszor egyértelmű különbséget tesznek az egyiptomi és a thébai szfinx között, az alkotók a kettő közötti határokat nem egyszer ekkor is összemosták. Például Oscar Wilde *A szfinx* című versében nem a görög, hanem az egyiptomi szfinxet ábrázolja szexuális ragadozóként, akinek alakjában az állatit hangsúlyozza. Az új végzet asszonya szerep új ikonográfiát is hozott magával, amely nem az ókori jegyekre támaszkodott, hanem az állati aspektust az addigitól eltérő formában hangsúlyozta. Az eredeti egyiptomi szfinxábrázolásokon hím, bár az európai művészetben sokszor nőként megjelenített oroszlánt, a hatalom és erő univerzális szimbólumát a macskafélék váltották fel mint a zabolátlan szexualitás jelképei: Wil-

de a szfinxet macskaként és hiúzként jellemzi, Khnopff pedig gepárdtesttel ábrázolja.⁴⁰

A gízai „nagy szfinx” valódi nemére vonatkozó információk csak a 19. század első felében kerültek napvilágra. 1817-ben Giovanni Battista Caviglia gízai ásatásai során kiderült, hogy a szobornak nincsenek női keblei, viszont volt uralkodói szakálla. Az európai szfinxábrázolások hagyományát ez az új tudás egy ideig még nem befolyásolta, már csak azért sem, mivel az ásatás eredményeit csak 1842-ben publikálták.⁴¹ A női egyiptomi szfinxek azonban ezt követően sem tűntek el a művészetből, bár a diszes, nemcsak női jellemzőikkel, hanem oroszlántestük finom dinamikájával is érzéki barokk szfinxek egyre ritkábban jelentek meg az új alkotások között. A *nemeszkendős, fekvő, fedetlen keblű női szfinx* ikonográfiája egyszerűsödött, az oroszlántestet többnyire az eredeti egyiptomi statikusság jellemezte, a női hajtincsek ritkán jelentek meg, az emberi arc kifejezése érzelemmentes és titokzatos lett, és bár lágy volt, nem hangsúlyozta kihívóan a nőiséget. Ilyen szfinxeket gyakran emeltek az Egyesült Államokban szabadkőműves templomok bejárata előtt, temetőkben, háborús emlékműként (pl. az alabamai Mobile-ban található skót rítusú szabadkőműves templom előtti szfinxek, a Pennsylvania Academy of Masonic Knowledge bronz szfinxei, vagy a Bostonban emelt polgárháborús emlékmű). Külön csoportot képviselnek az Egyesült Államok-szerte megtalálható, a 20. század első évtizedeiben épített skót rítusú szabadkőműves templomok előtt felállított fekvő, szabadkőműves szimbólumokkal díszített, fátylat viselő, néha hieroglifákat is tartalmazó szfinxek. Keblük fedett, de arcuk lágyasága és némelyiken a fátyol keselyűszárnyas díszítése, amely az ókori egyiptomi királynéi fejdísz idézi, egyértelműen utal nőiségükre, de nem hangsúlyozza azt (pl. a washingtoni House of Temple; az El Paso-i skót rítusú templom, vagy a Forth Smith-i szabadkőműves templom).

Magyar szfinxek az európai művészet szövetében

A magyar szfinxértelmezések és -ábrázolások a nyugat-európai mintákat követték, de jócskán lemaradva. A 19. század előtt alig fordultak elő egyiptomi motívumok a magyarországi művészetben. Szfinxekkel már Mátyás uralkodása alatt találkozunk (a corvinák ábrázolásai között⁴² és a Mátyás-kálvária alsó részét díszítő három szárnyas alak formájában⁴³), de ezek görög szfinxek. A 16–18. századi Nyugat- és Közép-Európában divatos keverékszfinxek nem terjedtek el a korabeli Magyarországon (vagy nem maradt nyomuk), bár egy reneszánsz példa megjelenik Báthory Zsigmond 1597-ben készült portréján: a kép alsó részén kétoldalt egy-egy egyiptomi módra fekvő, korabeli hajviselettel megjelenített, leláncolt női szfinx látható. A bal oldali fiatal, a jobb oldali idős nőt ábrázol, akik közül az előbbi fedetlen kebellet jelenítette meg a portrét készítő flamand művész, Aegidius Sadeler (6. kép).⁴⁴ A két alakon az emberi, kifejezetten női jegyek dominálnak: az első pillantásra alig észrevehető félig állat voltukat csak a testhelyzetük és előrenyújtott oroszlánkarmaik jelzik – ez utóbbiak kivételével az oroszlántest részletei kidolgozatlanok, szinte láthatatlanok. Ugyanakkor a szfinxek mögött megjelenik két másik állat, a kecske és a disznó, amelyek a

keresztény szimbolikában a bujaság és a fösვნénység allegóriái. A szfinx és az oroszlán negatív minőségekkel való társítása viszonylag ritka, de nem kivételes. Példáit megtaláljuk a korabeli reneszánsz szimbolikában, ahol a szfinx (bár nem kifejezetten egyiptomi alakjában) jelképezhetett kéjszór, prostituált nőt, de a tudatlanságot is – bár a Báthory-portré két alakjától eltérő, a negatív jegyeket az oroszlántesttel hangsúlyozó ikonográfiával.⁴⁵

A magyarországi szfinxértelmezések és -ábrázolások „virágkora” a 19. század és a 20. eleje volt. A szöveges források az egyiptomi szfinxet – az európai mintákat követve – általában nőként azonosították, és ez az elképzelés csak lassan változott. 1823-ban Kisfaludy Károly *Vándor és Sphinx* c. művében szelíd asszonyként jellemzi a gízai szfinxet: „Tehát fejed a levegőbe, tested homokba temetve, szemed a nap felé, hátad a sírokhoz támasztva, elől szelíd asszony, hátul oroszlán, mint őrző erő állasz a pyramisok előtt.”⁴⁶ Ez a kép nemcsak a későbbi, 19. századvégi szimbolisták végzetasszonyának vadságával áll szemben, hanem a barokk hibrid szfinxek frivolságával is. Irnesi Homonnay Imre 1825-ben nem említi a gízai szfinx nemét, míg a görög szfinx leírásánál kiemeli, hogy azt „leány”-ként ábrázolták: „Sphinx kettő volt, egyik Egyiptomban, ennek ember feje, a’ több része pedig oroszlán volt [...]. Úgy tartják a’ böltsességnek és az erőnek volt a’ Symboluma. Másik volt Görögországban a’ Thebei hegyben, leány feje és mellye, szárnya és Oroszlán teste volt, vagy a’ mint némelyek akarják, teste a’ kutyáéhoz hasonló volt. Körmei mint az Oroszlánnak, emberi szava, kígyó farka. Az el menőknek bizonyos meséket tett fel, a’ ki meg nem fejtette, szét szaggatta.”⁴⁷ Hasonlóan ír Csengery Antal 1858-ban: „Festették a napistent oroszlánalakban is, a mi szintén az őrképe volt, s az oroszlán-testet olykor ember-fővel látták el. Az erő és bölcsesség jelképe egyesülése ama roppant sphinx-alak, melyről annyit mesélnek.”⁴⁸ 1925-ben a *Révay nagy lexikona* már ismeri az ókori egyiptomi szimbolikát és fáraóként azonosítja az egyiptomi szfinxet: „Mint himnemű állat Egyiptomban a királyi hatalom megtestesülése, s ezért feje esetleg valamely Fáraót ábrázolja”.⁴⁹ Azonban még a 20. század első felében is előfordult, hogy az egyiptomi szfinxet nőként azonosították. 1925-ben Jenovay Jenő így ír a gízai szfinxről: „A Cheops-piramistól néhány percnnyire mered ki a sivatag homokjából Egyiptomnak más híressége, a termésköből faragott híres – Sphinx. Méreteiben ez a fél állat, fél női szobormű eléggé terjedelmes.”⁵⁰ 1935-ben a *Nemzeti Újság* a tradicionális nőideál szimbólumaként állítja szembe az egyiptomi szfinxet a modern nő képével: „Megrendítő hír érkezik Egyiptomból: a jó öreg dáma, aki ezredévek óta kitaratóan csókolódzik a Szahara Számumjával, mindig vár valakit, aki nem jön el hozzá és titokzatosságával legalább is annyira fel tudja kelteni személye iránt a közérdeklődést, mint a mai modern hölgyek a nyíltságukkal – most végzetes betegségben szenved és hiába gyógyítgatják az orvosok, szép, de öreg feje lassan porbahull [...]. Ez a komor jelentés fájdalmasan hat azokra, akik ismerik Sphinx öngyászát és akiknek most búcsúzni kell tőle. Jó ismerős volt, csendes és nőiesen titokzatos. Ami nagy ritkaság ebben a feje tetejére fordult mai világban, amikor a nők hódítják meg a Glóbuszt s nem sokat törődnek az egyre hanyatló férfiuralom fájdalmaival! [...] »A kövek ősanja«, ahogy a Sphinxet a régi egyiptomi feljegyzések nevezik, semmiképpen sem menthető meg”.⁵¹

Bár a szöveges források már nem egy esetben férfiként azonosítják az egyiptomi szfinxet, amelyre a bölcsesség és erő, a napisten vagy a királyság szimbólumaként tekintenek, a művészetben a női szfinxek hagyománya uralkodott – az ismert korabeli magyarországi szfinxek mindegyike viselt női jegyeket. Az első jelentős példa az a hédervári szfinxpár, amely a 19. század eleje óta őrzi a Viczay-kastély bejáratát.⁵² A minden bizonnyal szabadkőműves ihletésű szárnyas szfinxek ülnek, mellkasuk erőteljes, de női keblet nem mintáztak rajtuk, fejüket *nemesz*-kendő takarja, amely alatt két oldalt egy-egy rövid női (?) hajfürtöt ábrázoltak.⁵³ A magyarországi példák között ennek a szfinxnek az ikonográfiája, amely a korai európai hibrid szfinxeket idézi, különleges, eltér a kastélyparkokat és épületeket őrző, illetve díszítő későbbi szfinxek alakjától.

A leggyakoribb típus Magyarországon a *nemesz*-kendős, fedetlen női kebellel, néha női arcvonásokkal, máskor semlegesebb arkifejezéssel ábrázolt, a hagyományos statikus egyiptomi pózban fekvő szfinx volt. Ez a típus megjelent parkokban, mint például a hegyfalui kastély kertfelőli bejárata előtti két szfinxpár,⁵⁴ vagy az egykor a nagykáta Keglevich-kastély kertjében található, az 1950-es években a tápiószelei Blaskovich Múzeum kertjébe átszállított szobor. A nagykáta szfinx-

6. kép. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem portréja, készítette Aegidius Sadeler, 1603 (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára) <https://regiritka.oszk.hu/apponyi-metszetek/bathori-zsigmond-portreja-3/>

ről szóló helyi történet szerint a szobrot az egyik Keglevich gróf afrikai vadászatának emlékére állíttatta.⁵⁵ Szintén volt egy ilyen szfinx a budapesti Csillaghegyi strandon, amellyel gyakran fényképezkedtek a fürdő vendégei.⁵⁶

Ugyancsak fekvő, női (bár ebben az esetben nem fedetlen, hanem az ókori egyiptomi női ruhákra jellemző pánttal takart) keblekkel ábrázolt, *nemesz-kendős* szfinxek őrizték volna egy 1854-es látványterv szerint az Alagút Duna felőli bejáratát, amely a teljes homlokzatot lótuuszfejezetes oszlopokkal és az egyiptomi templomokra jellemző homorú pártázattal díszített egyiptomi templomként képzelte el.⁵⁷ A megvalósításakor azonban az eredeti, talán William Tierney Clark skót építész által készített terv egyiptomi elemét elhagyták és a homlokzatot egyszerűbb, dór stílusú oszlopokkal díszítették.

Az ebbe a típusba tartozó leghíresebb szobrok az Operaház bejáratát őrző márványszfinxek (7. kép). Alkotójuk, Stróbl Alajos két egymástól némileg eltérő alakot mintázott, amelyek a művészet egy-egy jelképét tartják a mancsukban, az egyik maszkot, a másik babérkoszorút. Az operaházi szfinxek nemcsak művészi kvalitásukkal emelkedtek ki a műfaj magyarországi példái közül, hanem ismert szereplői lettek a korabeli város életének, és a napilapok, folyóiratok, rendszeresen hírt adtak a velük kapcsolatos eseményekről, hiedelmekről. Az egyik legismertebb történet a szfinx-lovaglás, amely három irodalmi változatban is fennmaradt, s amelyet talán egy Ady Endrével megtörtént eset ihletett. Az epizódot Adynak, Krúdy Gyulának és Kabos Edének a tollából is ismerjük – bár az eset főhősét csak Krúdy azonosítja Adyval.⁵⁸ Krúdy 1925-ös elbeszélése szerint, amely a három közül a legismertebb, Ady a szfinxek egyikében Lédát látta és egy éjszakai mulatozás során megpróbálta meglovagolni, de a szfinx levette magáról.⁵⁹ A „kökeblű”, „mozdulatlan szívű”, „leketlenség dolgában” minden elszántságot felülmúló, Ady költészetére „füttyölő” „oroszlántestű kőnők” a férfit meg nem értő, hideg, érzéketlen, de érzéki nőt jelenítik meg, ugyanakkor állati szimbolikájukat Krúdy nem domborítja ki – még a szfinx meglovaglásának a motívumával kapcsolatban sem. Kabos Ede szfinxei szintén kíváncsi nők, akiket a hagyományostól eltérő állati aspektussal ruház fel az író. Az őket rendszeresen meglovagló tárcanovellista, akit Kádárnak hívnak, nem oroszlánhoz, hanem lovakhoz hasonlítja a szfinxeket: „Más lóhoz nincsen bizodalmam. De a szfinkszet szeretem. Szép asszonyfeje van és kemény melle. Ostoba fráterek kérdésekkel szokták ostromolni a szfinkszet, én inkább a hátára ülök és lovagolok, míg alaposan ki nem fárasztottam magam.”⁶⁰ Kádár ismeri a szfinx magasabb szimbolikáját, a titkokhoz és a tudáshoz való viszonyát, hiszen tudja, hogy mások kérdezni szokták. Ő mégis pusztán szexuális szimbólumot és saját vágyainak a tárgyát látja bennük. Ennek kifejezésére viszont az eredeti oroszlántest, amelynek a reneszánszban még voltak erotikus konnotációi, a századelő

7. kép. Az Operaház bejáratát őrző márványszfinxek egyike, Stróbl Alajos, 1884 (a szerző felvétele)

és a 20. század művészetében már nem mindig volt alkalmas – ahogyan a végzet asszonyának ábrázolásához egyes szimbolisták is lecserélték az oroszlánt macskafajtákra. Ady írásában – amelyik a három közül a legkorábbi – a főszereplő egy név nélkül említett muzsik, a szfinxnek pedig (amelyik „egy csúrszerű középület előtt meredt” és a „hátán néha utálatos, részeg fickók” lovagoltak) sem nőiségére, sem érzékiségére nem találunk utalást.⁶¹ Nem is állat, hanem egy fenséges lény, a titkos tudás szimbóluma, akit azonban az emberek állatnak tekintenek, ahelyett, hogy „a Végtelenről és az örök Titokról” álmodnának. Bár az operaházi szfinxek eredeti szimbolikájukat tekintve a színvadi művészet jelképei, a fenti novellákban a szfinx hagyományos univerzális, a lét nagy kérdésének a titkát őrző szerepe a hangsúlyos, amire a szerzők közvetett módon, ennek megszenteltetésével utalnak. Ebben a szimbolikában az állati aspektusnak csak marginális szerep jut, és azt sem az oroszlánalak képviseli, hanem a ló, amely nemcsak Kabosnál jelenik meg, hanem utalásszerűen Krúdynál is. Miután a szfinx leveti Adyt a hátáról, az őt kísérő „Jóbarát”, vagyis Krúdy, csak annyit jegyez meg: „Kancarúgás nem szégyen!”.

Beszámolókból tudjuk, hogy Ferenc József 1895-ös kolozsvári látogatása alkalmával a Pákei Lajos tervei alapján, egyiptizáló stílusban feldíszített Vashíd elé két, gipszből készült egyiptomi szfinxet és két oroszlánt állítottak.⁶² A korabeli lapok több fényképet is közölnek a feldíszített városról, de a szobrokról nem maradt fenn felvétel, és nem tudni, hogy mi lett a sorsuk. A leírások szerint a két szfinx „Louvre-beli minta után” készült,⁶³ ami alapján elképzelhető, hogy fekvő, *nemesz-kendős* szfinxek voltak. A városban lehetett két másik szfinx is. A budapesti Semmelweis Egyetem II. sz. Patológiai Intézete (egykori Törvényszéki Orvostani Intézet) épületének a bejáratát ma két, gipszből készült, szürkére festett szfinx őrzi (8. kép). A szobrokat egy ma is terjedő intézeti legenda szerint Kenyeres Balázs hozta magával Kolozsvárról 1915-ben,

8. kép. A Semmelweis Egyetem II. sz. Patológiai Intézetének bejáratát őrző szfinxek egyike (Kevély Flóra felvétele)

amikor kinevezték az Intézet igazgatójának.⁶⁴ A szfinxek a bécsi Belvedere parkjában található 18. századi barokk szfinxek egyik típusát másolják, ezért, ha a Ferenc József látogatására készült szfinxek valóban Louvre-beli minta alapján készültek, akkor nem lehetnek azonosak velük. A régi barokk darabokat idéző szfinxeknek volt más 20. századi példája is: a Zsolnay-gyár parkját díszítő két szfinx, amelyek nagyon hasonlítanak a feltételezett kolozsvári darabokra. Szintén a barokk darabokra emlékeztető női szfinxek díszítették az 1896-os Millenniumi kiállítás Andrassy úti, Frommer Lajos által tervezett főkapuját, amelyeket nem mindenki tartott odaillőnek. A *Pesti Napló*-ban Gerő Ödön így ír róluk: „Oszlopos hemiciklus, a tetején illően megfésült szfinxekkel. A szép kapun nem kellene eltűnni azokat a fodrászbabokat.”⁶⁵

A hagyományostól eltérő, egyedi értelmezésű szfinxábrázolás jelenik meg Erkel Ferenc síremlékén, Kallós Ede 1904-es alkotásán a Fiumei úti sírkertben: a sírkő tetején egy fekvő, lehajtott fejű női szfinx látható, a magyar szimfónia szimbóluma: „A hatalmas kővön fölül egy magyarosan stilizált, kőből faragott szfinx a magyar szimfóniát szimbolizálja”.⁶⁶ A lazán omló női hajjal és lágyan elnyúló oroszlántesttel ábrázolt alakon semmilyen szimbolikus jelkép nem jelenik meg. Az állati test finom kidolgozása szinte elmosza a különbséget az állati és az emberi test között: az alak meztelen fiatal nő benyomását kelti (9. kép).

A magyarországi szfinxek közül nem mindnek ismert a részletes története, de több esetben is kimutatható a megrendelő vagy az alkotó szabadkőműves kötődése. Bár az egykori szabadkőműves épületek ma már erről csak ritkán tanúskodnak, a magyar szabadkőműves építészetnek a szfinx elterjedt szimbóluma volt, és a magyarországi páholyházak közül többnek az architektúrájában is megjelent. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy Ruppert Vilmos által 1896-ban tervezett Podmaniczky utcai székházának homlokzatát egy stilizált *nemesz-kendőt* és *ureusz-kígyót* viselő, fedetlen női kebelrel ábrázolt mellszobor díszíti, amelynek oroszlánmancsa van. A mancs az alakot jelzésszerűen azonosítja a szfinxszel mint szabadkőműves szimbólummal. A szobor nőisége ugyanezt a célt szolgálhatta, hiszen hagyományosan a szabadkőműves szfinxeket Isis istennővel hozták kapcsolatba. E két motívum nélkül a szobor egyszerű fáraóbüszk lett volna. A székházban belül volt két másik szfinx is. A Podmaniczky utcai épületet 1920-ban elfoglalta a Magyar Országos Véderőegylet.⁶⁷ Bár az épület díszítésének nagy része máig megmaradt, 1929-ben a szervezet eladta a berendezést és felszerelést, többek között két, fából készült szfinxet is. Erről így számol be egy korabeli újsághír: „Miután azonban a MOVE úgy látszik minden áron pénzzé akarta tenni a szimbolikus nagypáholy Podmaniczky utcai felszerelését, egy képkereskedőhöz fordult, aki ha nem is húszezer pengőért, de mindenesetre jelentős, összegért megvásárolta a MOVE-tól a szabadkőműves főmesterek képeit, az értékes falburkolatokat, két hatalmas falfaragású arany szfinxet és mindazt, ami még a MOVE leltárában a szabadkőművesek hagyatékában szerepel.”⁶⁸ A vidéki páholyházak építészetében is jelen volt a szfinx. Az 1901-ben épült nagyváradi László király páholy páholyházának a tetejét nyolc félszfinxszel,⁶⁹ a néhány évvel később felavatott nyíregyházi Szabolcs páholy páholyházának a tetejét pedig négy fekvő szfinxszel díszítették.

9. kép. Szfinxábrázolás Erkel Ferenc síremlékén, Kallós Ede, 1904 (a szerző felvétele)

Mivel az egyiptomi és a görög szfinx az európai műveltségben mind szimbolikájában, mind művészi megformálásában összeolvadt, ezért a tisztán görög ikonográfiai elemeket felhasználó alkotások esetében is felmerülhet, hogy az egyiptomi szfinxre is utalnak. Talán azokat a görög szfinxeket is értelmezhetjük így, amelyek egykor a Magyar Tudományos Akadémia párkányzatát díszítették.⁷⁰ A szobrok az épületet tervező Friedrich August Stüler eredeti elképzelése szerint griffeket ábrázoltak volna, amelyek helyett végül – a velük már az ókorban felcserélhető – szfinxek kerültek az épületre. A szfinx mint allegória jelen van az Akadémia dísztermének Lotz Károly által készített mennyezeti freskóján is a „természet titkai”-nak jelképeként, modern (nem barokk) hibrid formában: egyiptomi módra fekvő, *nemesz*-kendős, fedetlen keblű, szárnyas lényként.⁷¹ A szfinx mint a természet titkának és az elrejtett tudásnak a szimbóluma – az ókor óta templomok őrzője – mind egyiptomi, mind görög alakjában megjelenik más nemzeti akadémiák – a tudomány szentélyeinek – díszeként (pl. az Edinburgh-i Skót Királyi Akadémia tetején *nemesz*-kendős egyiptomi szfinx alakjában, vagy az Athéni Akadémia épületén szárnyas görög szfinxként). Szintén görög szfinxek díszítették egykor a szegedi Főreáliskola (ma a Szegedi Tudományegyetem Rectori Hivatalának épülete),⁷² valamint az 1896-ban épült Vígszínház tetejét. Ez utóbbiakat puttók is kísérték, tehát inkább a barokk, mint a klasszikus görög szfinxet jelenítették meg: „A homlokzat két oldalán egy-egy szfinx heverész, amelyek azonban eltérnek a sablonos szfinx-alakoktól s bizonyos újszerű varázsszal hatnak az által, hogy a szerencsés invenciójú szobrász egy-egy kis amoretet állított talapzatuk mellé, amelyek lesni látszanak a titokzatos szót a szfinxek ajkáról.”⁷³ Az idők folyamán mindhárom épület tetejéről eltűntek a szobrok: az Akadémia épületéről az 1880-as évek végén távolították el őket, a szegedi épületről az 1920-as években (de 2014-ben rekonstruálták őket), a Vígszínház 1945-ös bombá-

zását követő újjáépítés alkalmával nem helyeztek szfinxeket a színház kupolája elé. Nincs bizonyíték arra, hogy ezek a szfinxek egyiptomi megfelelőikre is utalnak-e, de egyértelmű, hogy olyan szerepben jelennek meg – a tudás és a művészet védelmezőiként –, amely mindkét szfinxtípus szimbolikájának része volt.

A magyar szfinx-értelmezések és -ábrázolások, mint ahogyan a magyar egyiptizáló alkotások általában, nem közvetlenül ókori példákhoz nyúltak vissza, hanem mintáikat a nyugat-európai műveltségből és művészetből merítették, annak 18. századra kialakult formájában és hagyományaival. A magyar művészetben a 19. század elejétől elterjedő szfinxalakok egy része külföldi alkotók munkája volt, vagy külföldi alkotások másolata, jellemzően abban a hibrid formában, ahogyan a szfinxek a korabeli vagy korábbi nyugat-európai művészetben megjelentek – kevés invencióval, de ez általában nem is volt cél. Három fő típusuk (1) a *nemesz*-kendőt viselő, egyiptomi módra fekvő oroszlánként megjelenített szfinx, amelynek valamennyi magyar példáját fedetlen női kebelrel ábrázolták – ezt a típust alapvetően egyiptomi szfinxként értelmezték; (2) a 18. századi barokk keverékszfinxek századfordulós másolatai; és (3) az ikonográfiájukban tisztán görög, de szimbolikájukban legalábbis esetenként a szfinxnek egyiptomi és görög jelentését egyaránt képviselő ábrázolások. Az ily módon legtöbb esetben keveréklényként ábrázolt szfinxek megjelenítésében a hibriditásból eredő ikonográfiai eszközt, az állati és emberi jegyek ötvözésének lehetőségét az alkotók nem használták ki. Európai szfinxek kvalitásos vagy kevésbé kvalitásos változatait ábrázolták, amelyekben az állati elemnél hangsúlyosabb volt a női aspektus. Kevés kivételtől eltekintve (ilyen Erkel Ferenc síremléke) a „magyar szfinxeknek” mind az ikonográfiájában, mind a szimbolikájában csekély szerepet játszik az oroszlántest. Az alakok jelentését leginkább univerzális európai szimbolikájuk hordozza.

Jegyzetek

- 1 Vö. Fischer 1987, 12–13.
- 2 Az szfinx ókori egyiptomi szimbolikájának és ábrázolásának változataihoz és változásaihoz lásd Yoyotte 2005; és Warmenbol 2006.
- 3 Pl. Warmenbol 2006, 22 (fig. 12); 89 (fig. 8); 92–93; 210 (cat. 54).
- 4 Pl. Warmenbol 2006, 295–300.
- 5 Cabrol 2001, 174–176, pl. 18; Warmenbol 2006, 21–22, 226–229 (cat. 84).
- 6 Pl. Warmenbol 2006, 22–23 (fig. 13), 34–35, 287–295.
- 7 Pl. Warmenbol 2006, 17 (fig. 6), 77, 100 (fig. 2), 274 (cat. 153).
- 8 Sourouzian 2006.
- 9 Pl. Warmenbol 2006, 207–208 (cat. 49).
- 10 A görög szfinx ábrázolásokhoz és egyiptomi/keleti kapcsolataikhoz lásd Baum-vom Felde 2006.
- 11 Petit 2013. Lásd Jasper Kata tanulmányát az *Ókor* jelen számában (5. jegyzet).
- 12 Herrmann–Laidlaw 2013. Különleges hibridek az újasszír művészet álló, kosfejű, egyiptomi királyi (ún. kettős) koronát viselő szárnyas oroszlánjai (pl. Decamps de Mertzenfeld 1954, pl. LXXX).
- 13 A *Mensa Isiaca* a 16. századtól az európai egyiptizáló ábrázolásoknak is mintául szolgált: Curl 1994, 57–59; Seipel 1994, 49–50.
- 14 Pl. Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 2006.514.2: Anonim 2006–2007, 33.
- 15 Pl. Warmenbol 2006, 173, 294–295 (cat. 180).
- 16 Curl 1994, 1–38.
- 17 Curl 1994, 45–48; Rösch-von der Heyde 1999, 19–20; Manassa 2013, 17–19; Rowland 2016.
- 18 A középkori ábrázolásokon a görög (thébai) szfinx is önállóan jelenik meg, szárnyas vagy szárny nélküli oroszlántesttel és hosszú hajú nő felső testével, pl.: *Histoire ancienne jusqu'à César*, Royal MS 20 D I, f. 2v: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_20_d_i_f002v.
- 19 Curl 1994, 64–65; Curran 2018, 18 (fig. 8).
- 20 Curran 2018, 12 (fig. 1); 15 (fig. 3).
- 21 Humbert 1989, 198–199, 216.
- 22 Stolzenberg 2013, 21–24, 151–153.
- 23 Curran 2018, 16–20, 48.
- 24 Pl. Piranesi 1769: https://archive.org/details/McGillLibrary-rbse_monumenta_piranesi_diverse-maniere-cammini_elfWFKP66cut-ter-18760/page/n103/mode/2up?view=theater; Humbert 1898, 218–220, 222; Curran 1998/1999, 150–152; Curl 1994, 63–65, 84; Rösch-von der Heyde 1999, I, Taf. 2, Kt.-Nr. 1928; Taf. 5, Kat.-Nr. 2046; Taf. 6, Kat.-Nr. 501; Taf. 7, Kat.-Nr. 1721.

- 25 Ilyen női telamónok/kariatidák (Hadrianus tivoli villájában talált, a császár fiatal szeretőjét, Antinoust ábrázoló egyiptizáló tartópil-lérek mintájára készült nőalakok) jelennek meg például Fontai-nebleau-ban a 16. században: Humbert 1989, 34–35.
- 26 Dannenfeldt 1959, 13; Curl 1994, 48, 66–67.
- 27 Helffrich 1579.
- 28 Fischer von Erlach 1721, I/IV. Fischer von Erlachról lásd Curl 2002, 82, 94–96.
- 29 Hegel 1952, 368.
- 30 Pl. Humbert 1989, 40–41, 216.
- 31 Bertuch 1801, no. 57: *Vermischte Gegenstände* I, 3–4. kép.
- 32 Curl 2002, 34–38, 125–134; Hornung 2003, 121–132; Feró 2004, 63.
- 33 Pl. Carl Maurernek a *Varázsfuvaló*hoz készített színpadi tervén két, templombéjratot őrző fekvő szfinxet női kebelrel és szár-nyakkal ábrázol (Curl 2002, 144–145). Magyarországi példa a hé-dervári kastély bejratát őrző ülő szárnyas szfinxpár és a budapesti Podmaniczky utcai szabadkőműves székház homlokzatán látható *nemesz-kendős* félszfinx, amelyet női kebelrel ábrázoltak.
- 34 Pl. Curl 2002, 84 (fig. 84); vagy Pikler Gyula szabadkőműves mesterlevele: Feró 2014, 63 (15. kép).
- 35 Pl. Marvin 1880, nos. III, LXXIX, CLXXIII, CLXXIV, CCCLV, CCCCLXXXII.
- 36 Curl 1994, 82–84.
- 37 Kircher 1652–1654; Stolzenberg 2013.
- 38 Stolzenberg 2013, 129–150, különösen 147–149.
- 39 Yoyotte 2005, 671–672.
- 40 Oroszlán és macska az egyiptomi szimbólumtárban is kiegészítette egymást: a nőiség két aspektusát jelenítette meg. A vad, dü-höngő, pusztító Szahmetet, a háborúk és járványok istennőjét (akit egyben a királyság védelmezőjeként is tiszteltek) oroszlánfejjel ábrázolták, míg a macska (nem vad, hanem) háziiasított formájá-ban Baszetet istennő, az örömök, a termékenység istennőjének ál-lataként a nőiség áldados, szelíd aspektusát képviselte, lásd Liptay 2021, 48–53.
- 41 A gízai szfinx régészeti kutatásának korai történetéről lásd Reis-ner 1936.
- 42 Rozsondai 2004, 200.
- 43 Kovács 1983.
- 44 Cennerné 1954, 153–155, XL.1 tábla.
- 45 Westendorf 1983–1984, 376 (5. jegyzet); Csanády-Bognár 2008, 121–122.
- 46 Kisfaludy 1899, 444–446.
- 47 Irnesi Homonnay 1825, 200–201.
- 48 Csengery 1858, 272.
- 49 Révay 1925, 91.
- 50 Jenovay 1925, 31.
- 51 Anonim 1935, 21.
- 52 Néma-Smuk 2002 szerint 1803-tól.
- 53 A kastély tulajdonosa a 19. század elején a szabadkőműves tevén-kenységéről ismert Viczay Mihály volt, Feró 2014, 57–58 (3. kép).
- 54 <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=014921>
- 55 <https://nagykataanno.blogspot.com/2014/02/szfinx-kastelykert-ben.html>
- 56 <https://fortepan.hu/hu/photos/?tag=szfinx>; <https://fortepan.hu/hu/photos/?tag=szfinx>
- 57 A terv Barabás Miklós árajza nyomán készített nyomaton ma-radt fenn. A tervet említi Fullér 2019, 108 (32. jegyzet).
- 58 Angyalosi 2010.
- 59 Krúdy 1925, 179–180.
- 60 Angyalosi 2010, 43.
- 61 Ady 1961, 733–734.
- 62 Bordás 2019, 123.
- 63 Anonim 1895, 3.
- 64 Molnár László szíves közlése, lásd még Molnár 2012.
- 65 Gerő 1896, 28.
- 66 Anonim 1904, 6.
- 67 Kántás 2021, 15, 35.
- 68 Dr. B. L. 1929, 4.
- 69 Kupán 2004, 55–58.
- 70 Boncz 2018a.
- 71 Az Akadémia: Boncz 2018b.
- 72 Takács 2020, 111.
- 73 Anonim 1896, 7.

Bibliográfia

- Ady E. 1961 [1907]. „A szobrok – élnek II. A haragos szfinx”: *Ady Endre összes novellái*. Budapest, 753–754.
- Angyalosi G. 2010. „A költő és a szfinx: a valóság-effektus lehetséges funkciói”: *Alföld* 61/7, 41–47.
- Anonim 1895. „A király Kolozsvárt”: *Kolozsvár* IX/216 (szeptember 21), 2–3.
- Anonim 1896. „A Vígszínházról”: *Pesti Napló* 47/104 (április 15), 7–8.
- Anonim 1904. „Erkel Ferenc emlékezete”: *Magyar Nemzet* 23/267 (november 6), 6–7.
- Anonim 1935. „A »kövek özányját« halálra ítélte az engesztelhetetlen hóhér, az Idő – Szétesik és lassan megsemmisül az egyiptomi Sphinx”: *Nemzeti Ujság* XVII/198 (szeptember 1.), 21.
- Anonim 2006–2007. „Departmental Accessions”: *Annual Report of the Trustees of the Metropolitan Museum of Art* 137, 8–41.
- Baum-vom Felde, P. 2006. „Edipe, la sphinge et l’énigme”: E. War-menbol et al. (szerk.): *Sphinx. Les gardiens de l’Égypte*. Brüsszel, 161–177.
- Bertuch, F. J. 1801. *Bilderbuch für Kinder: enthaltend eine angenehme Sammlung von Thieren, Pflanzen, Blumen, Früchten, Mineralien, Trachten und allerhand andern unterrichtenden Gegenständen aus dem Reiche der Natur, der Künste and Wirtschaften; alle nach den besten Originalen gewählt, gestochen und mit einer kurzen Wissenschaftlichen, und den Verstandes-Kräften eines Kindes angemessenen Erklärung begleitet* I, 2. kiad. Weimar.
- Bicskei É. – Ugró B. (szerk.): *150 éves az Akadémia székháza*. Bu-dapest.
- Boncz H. 2018a. „Ismeretlen fényképész, Szkalnitzky Antal és Koch Henrik: Az Akadémia épületének ideiglenes díszítési terve a korona-zás alkalmára, 1867”: Bicskei – Ugró 2018, 63–67.
- Boncz H. 2018b. „Lotz Károly: A Tudomány katonája az Akadémia dísztermének mennyezeti dekorációjához, 1887–1888”: Bicskei–Ugró 2018, 94.
- Bordás B. 2019. *A kolozsvári Bánffy-palota: múlt és jelen*. Kolozsvár.
- Cabrol, A. 2001. *Les voies processionnelles de Thèbes*. Leuven.
- Cennerné Wilhelm G. 1954. „Egidius Sadeler magyar arcképei”: *Folia archaeologica* 6, 153–156.
- Curl, J. S. 1994. *Egyptomania. The Egyptian Revival: A Recurring Theme in the History of Taste*. Manchester – New York.
- Curl, J. S. 2002. *The Art and Architecture of Freemasonry*. London.
- Curran, B. A. 1998/1999. „De sacrarum litterarum aegyptiorum interpretatione. Reticence and Hubris in Hieroglyphic Studies of the Renaissance: Pierio Valeriano and Annio Viterbo”: *Memoirs of the American Academy in Rome* 43/44, 139–182.

- Curran, B. A. 2018. „The Egyptian Renaissance: The Afterlife of Ancient Egypt in Early Modern Italy”: *Aegyptiaca. Journal of the History of Reception of Ancient Egypt* 2, 4–74.
- Csanády-Bognár Sz. 2008. „Kazinczy Ferenc és a magyar művészet-történeti nyelv”: *Ars Hungarica* 36/1–2, 93–179.
- Csengery A. 1858. „Képek az emberi művelődés történetéből II.”: *Budapesti Szemle* 4, 81–286.
- Dannenföldt, K. H. 1959. „Egypt and Egyptian Antiquities in the Renaissance”: *Studies in the Renaissance* 6, 7–27.
- Decamps de Mertenfeld, C. 1954. *Inventaire commenté des ivoires phéniciens et apparentés découverts dans le Proche-Orient*. Párizs.
- de Vries, M. 2017. „Reading Roman Antiquity as an Egyptian Oedipus: Athanasius Kircher's *more hieroglyphicorum interpretatio*”: M. J. Verluys – C. Bülow Klausen – G. Capriotti Vittozzi (szerk.): *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age: Temple – Monument – lieu de mémoire*. Róma, 283–302.
- Dr. B. L. 1929. „A MOVE üzletei”: *Esti Kurír* VII/273 (december 4), 4.
- Ferő E. 2014. „Csákvári piramis és hédervári szfinx”: *Ókor* 13/4, 55–66.
- Fischer, H. G. 1987. „The Ancient Egyptian Attitude Towards the Monstrous”: A. E. Farkas – P. O. Harper – E. B. Harrison (szerk.): *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds*. Mainz, 12–26.
- Fischer von Erlach, J. B. 1721. *Entwurf einer historischen Architektur*. Bécs.
- Fullér, A. 2019. „Egyiptizáló síremlékek a budapesti zsidó temetőken a 19–20. század fordulóján”: *Ókor* 18/3, 96–112.
- G. Móró Cs. 1993. „A Blaskovich Múzeum története, 1952–1992”: G. Móró Cs. (szerk.): *Blaskovich emlékkönyv*. Szentendre, 174–194.
- Gerő, Ö. 1896. „Budapest”: *Melléklet a Pesti Napló 1896. április 5-iki (vasárnapi) számához*, 17–28.
- Hegel, G. W. F. 1952. *Estétikai előadások* I. Budapest.
- Helffrich, J. 1579. *Kurtzer und warhafter Bericht von der Reis aus Venedig nach Hierusalem*. Leipzig.
- Herrmann, G. – Laidlaw, S. 2013. „Assyrian Nimrud and the Phoenicians”: *Archaeology International* 16, 84–95.
- Hornung, E. 2003. *Das geheime Wissen der Ägypter und seine Einfluß auf das Abenland*. München.
- Irimesi Homonnay I. 1825. *P. Ovidius Naso Szomorú Verseinek Öt Könyve* (P. Ovidius' Nasó szomorú Verseiben található Név- Magyarázata, betűrend szerént.). Pest.
- Jenovay J. 1925. „Séták Egyiptomban”: *Tolnai Világlapja* 27/45 (november 4.), 29–31.
- Kántás B. 2021. *A magyar „fehér szabadkőművesség”: adatok és levéltári források az Etelközi Szövetség, a Horthy-korszak befolyásos politizáló titkos társaságának töredékes történetéhez*. Budapest.
- Kircher, A. 1652–1654. *Oedipus Aegyptiacus*, 4 kötet. Róma.
- Kisfaludy K. 1899. *Kisfaludy Károly összes művei* IV. Budapest.
- Kovács É. 1983. *A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában*. Esztergom.
- Krúdy Gy. 1925. „Ady Endre éjszakái – Kalandjaim a költővel girbe-gurba pádimentumokon”: *Nyugat* 3–4, 176–184.
- Kupán Á. 2004. *Szabadkőművesek Nagyváradon – történelmi jegyzetek*. Nagyvárad.
- Liptay É. 2021. *Az ókori Egyiptom mozgalmas és kifürkészhetetlen világa. Harminc tárgy – harminc történet*. Budapest.
- Manassa, C. 2013. *Echoes of Egypt: Conjuring the Land of the Pharaohs. An Exhibition at the Peabody Museum of Natural History, Yale University, April 13, 2013 through January 4, 2014*. New Haven, CT.
- Marvin, W. T. R. 1880. *The Medals of the Masonic Fraternity: described and illustrated*. Boston.
- Mol, E. 2017. „Present in Absence: The Imagination, Reconstruction, and Memory of Egypt and the Iseum Campense in Rome”: M. J. Verluys – C. Bülow Klausen – G. Capriotti Vittozzi (szerk.): *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age: Temple – Monument – lieu de mémoire*. Róma, 353–375.
- Molnár L. 2012. „Séta az egyetemen – a törvényszéki orvostani épület”: <https://semmelweis.hu/hirek/2012/07/23/seta-az-egyetem-a-torvenyszeki-orvostani-epulet/>
- Néma S. – Smuk P. 2002. *Hédervár*. Budapest.
- Petit, Th. 2013. „The Sphinx on the Roof: the Meaning of the Greek Temple Acroteria”: *The Annual of the British School at Athens* 108, 201–234.
- Piranesi, G. B. 1769. *Diverse Maniere d'admirare i cammini ed ogni altra parte degli edifizii desunte dall'architettura Egizia, Etrusca, e Greca con un Ragionamento Apologetico in difesa dell'Architettura Egizia, e Toscana*. Róma.
- Raguenet, A. 1915. *Materials and Documents of Architecture and Sculpture: Classified Alphabetically*, 8 vols. Chicago.
- Reisner, G. A. 1936. „The Sphinx Awakens – Again”: *The Rotarian* 69/1, 20–23.
- Révay 1925. *Révay nagy lexikona*, XVII. kötet Sodoma–Tarján. Budapest.
- Rowland, I. D. 2016. „Echoes of Egypt in 12th-century Bologna and 13th-century Rome”: *Tahiti* 4/2016
- Rozsondai M. 2004. „A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről”: Monok I. (szerk.): *A holló jegyében: fejezetek a corvinák történetéből*. Budapest, 193–210.
- Rösch-von der Heyde, W. 1999. *Das Sphinx-Bild im Wandel der Zeiten. Vorkommen und Bedeutung* I–II. Rahden.
- Seipel, W. (szerk.) 1994. *Ägyptomanie: Ägypten in der europäischen Kunst 1730–1930. Die Sehnsucht Europas nach dem Land der Pharaonen*. Bécs–Milánó.
- Sourouzian, H. 2006. „Les sphinx dans les allées processionnelles”: *Warmanbol* 2006, 99–122.
- Stolzenberg, D. 2013. *Egyptian Oedipus: Athanasius Kircher and the Secrets of Antiquity*. Chicago–London.
- Takács P. 2020. „Magyarországi Justitiák. Az igazságosság megjelenítése magyar köztereken, középületeken és közgyűjteményekben”: Takács P. (szerk.): *A jog megjelenése, épített környezet és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Budapest, 98–154.
- Vernus, P. 2005. „Animaux fantastiques”: Vernus, P. – Yoyotte, J.: *Bestiaire des pharaons*. Párizs, 631–655.
- Warmanbol, E. 2006. „Sphinx. Les gardiens de l'Égypte”: E. Warmanbol et al. (szerk.): *Sphinx. Les gardiens de l'Égypte*. Brüsszel, 13–36.
- Westendorf, K. P. 1983–1984. „Animal Symbolism in Shakespeare's *Hamlet*: The Imagery of Sex Nausea”: *Comparative Drama* 17/4, 348–382.
- Yoyotte, J. 2005. „Sphinx”: Vernus, P. – Yoyotte, J.: *Bestiaire des pharaons*. Párizs, 671–685.
- Wilde, O. 1925. „A szfinx”: *Nyugat* 23–24.

Galambos Éva (1975) restaurátorművész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem docense, laborvezető. Kutatási terület: szervesen pigmentek polarizációs mikroszkópos vizsgálata, festett rétegek vizsgálata.

Liptay Éva (1966–2022) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének egykori vezetője. Fő kutatási területei közé tartozott az ókori egyiptomi vallási ikonográfia, a Harmadik átmeneti kor története és kultúrája, a magyarországi *Aegyptiaca*-gyűjtés története, egyiptizáló tendenciák a magyar anyagi és szellemi kultúrában. Folyóiratunk rendszeres szerzője volt.

Legutóbbi írása az *Ókorban: A halál mint alvás és a halálból való felébredés az ókori egyiptomi halotti ikonográfiában* (2018/4).

Festett fa madárszobrok az Egyiptomi Gyűjteményben

Galambos Éva – Liptay Éva

Az Egyiptomi Gyűjteményben – két *ba* madarat és a Szokarisz sólymokat nem számítva – három festett fa madárszobor található.

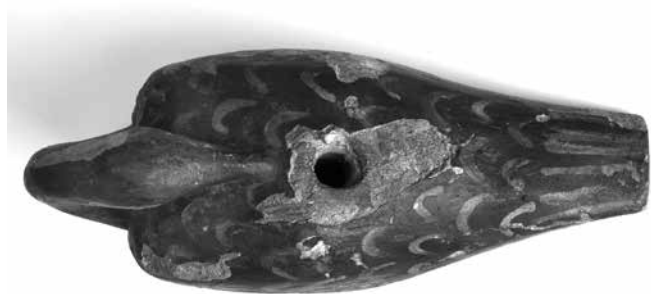
Az egyik közülük (Itsz. 51.2202) könnyen besorolható, mivel a középbirodalmi áldozatvivő nők által szállított egyik jellegzetes áldozati étel típust ábrázolja, az áldozati ludat (1. kép). A leltárkönyv szerint ez az áldozati lúd Beöthy Zsolt gyűjteményéből került a Szépművészeti Múzeumba, valószínűleg Beöthy maga adományozhatta még életében a Nemzeti Múzeumnak, mivel egyiptomi gyűjteményét halála után, a harmincas években nem a magyar állam, hanem az uppsalai Victoriamuseet vásárolta meg.¹

A madárábrázolás eléggé sematikus, de igyekszik realiztikus színeket és mintákat alkalmazni. A középbirodalmi áldozatvivők kezében tartott madarak egy része előre néz, másik részüket hátrahajtott fejjel jelenítik meg, mint ezt a ludat is. A madár hátán lévő lyuk a szárny beillesztésére szolgált (2. kép); a behúzott lábakat vörös festéssel jelezték a hason (3. kép). Az áldozatvivő nő a szárnyat megragadva vihette a jobb kezében a madarat, a bal kezével pedig feltehetőleg a fején hordozott fonott kosarat támasztotta meg, ugyanúgy, mint a Louvre-ban őrzött egyik Assziútból származó, Naht sírjában talált darab esetében, amely a 12. dinasztia elején készült.² E nagyon közeli párhuzam alapján a budapesti lúd is a 11–12. dinasztia idejére datálható, és valószínűleg Közép-Egyiptomból származik.

A másik két festett fa madárral kapcsolatos vizsgálatok nem vezettek ilyen egyértelmű és megnyugtató eredményre. A festett fa madarat, amelyik egy (talán fészken) nyugvó állatot jelenít meg (4. kép), 1953-ban vette át három további tárgy-

1. kép: Festett madár, fa
(Szépművészeti Múzeum, Itsz. 51.2202), oldalról

2. kép: Festett madár, fa
(Szépművészeti Múzeum, Itsz. 51.2202), felülről

3. kép: Festett madár, fa
(Szépművészeti Múzeum, Itsz. 51.2202), alulról

4. kép: Festett madár, fa (Szépművészeti Múzeum, ltsz. 53.615), restaurálás utáni állapot (fotó: Galambos Éva)

gyal együtt a Szépművészeti Múzeum a székesfehérvári István Király Múzeumtól (ltsz. 53.615).³ A további három tárgy (egy szkarabeusz és két halotti szobor) nem túl kvalitásos darab, de azt sem lehet egyértelműen kijelenteni róluk, hogy hamisítványok lennének, hiszen az egyik halotti szobron korabeli anyaghasználatot sikerült bizonyítani.⁴

Kérdéses, hogy kinek a hagyatékából kerülhettek a tárgyak az István Király Múzeumba. Az általános feltételezés szerint a Székesfehérvárra került egyiptomi tárgyak Platz Bonifác ciszterci szerzetestől származnak, ám az ő kéziratok katalógusában egyik sem szerepel a négy tárgy közül. Jelenleg tehát az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a madárszobor – és a további három tárgy – nem Platz, hanem egy másik, jelenleg ismeretlen személy gyűjteményéből érkezett.

A madártest két részből áll: egy testből és a csappal hozzáilleszthető hosszú, S alakban hajló nyakon ülő fejből. A csőr végén és a fejtetőn elmosódott zöld festékfoltok vannak, a testet felül pöttyözött minta borítja, amely több helyen lekopott. A madár hasát fehérre festették, a lábnak nincs nyoma, csupán egyetlen lyuk jelzi a beletört csappal, hogy valaha esetleg rögzíthették valamihez a madártestet. A madár szemét – például az előzőekben tárgyalt nilusi lúd szemével ellentétben – emberi szemként jelenítették meg. Az emberfejű *ba*-madarak és a Hórusz sólyom szemével ábrázolt sólyom alakú istenek kivételével ez nem tekinthető általánosnak az ókori egyiptomi művészetben. Ami a madár fajtát, állattani besorolását illeti, nem sikerült azonosítani. Valószínűleg több vízimadár tulajdonságait kombinálták benne, jellegzetes a nyak hajlása, a csőr formája – de ilyen nyak ilyen csőrrel tudomásunk szerint nem jelenik meg egyetlen létező, vagy valaha létezett madár esetében sem. Ami pedig a pöttyözött mintát illeti, az egy harmadik szempont, amelyik sehogyan sem egyeztethető össze sem a nyak, sem a csőr formájával.

Hasonló festett fa madárszobrok akadnak még máshol is a világ különböző gyűjteményeiben. A stockholmi Medelhavsmuseet két madara mind méretében, mind kidolgozásában sok hasonlóságot mutat a budapesti szoborral, bár színei nem pontosan egyeznek azzal, de nyilvánvalóan ugyanúgy kitalált színek és minták, tehát nem egy (illetve két) létező madarat ábrázolnak, hanem kitalált állatot.⁵ Fontos megjegyezni, hogy ezek a madarak, a budapestivel ellentétben, nem vízimadarak,

ahogy ezt a lábaik megmaradt részei is jelzik. Sajnos azonban a fej egyik esetben sem maradt meg, bár a rögzítő csapok mindkét esetben jól láthatók. A madarakat egyébként az 1960-as években kapta ajándékba a stockholmi múzeum egy magángyűjtőtől.

A budapesti madárhoz hasonló kidolgozású és ikonográfiájú madarak Bodil Hornemann *Types of Ancient Egyptian Statuary* című gyűjteménye szerint találhatók a berlini,⁶ illetve oxfordi⁷ egyiptomi gyűjteményben is. Bár sem élőben nem láttuk őket, sem pedig fotót nem ismerünk róluk, a Hornemann által közölt rajzok alapján jól látszik, hogy a berlini madarat a budapestihez hasonlóan emberi szemmel ábrázolták,

és abban is hasonlít, hogy madártani besorolása nem könnyű – ha nem egyenesen lehetetlen. A leltári száma alapján 1942-ben a gyűjteménybe került oxfordi madár – bár szemét hagyományosan ábrázolták – ugyancsak nem azonosítható, lába viszont hasonlít a stockholmi két madáréra. Egyébként mind a berlini, mind az oxfordi példány vízimadárnak tűnik.

A legizgalmasabb párhuzam azonban mind közül a Brooklyn Museum pelikánja vagy kanalasgéme.⁸ Az 1992-es III. Amenhotep kiállítás katalógusa szerint a szobrocska biztos provenienciával rendelkezik.⁹ A leltári száma (48.66.1) alapján 1948-ban kerülhetett a gyűjteménybe, és Malkatában, III. Amenhotep palotájának területén találták. A madár mindkét oldalán díszített, de teste nem szoborszerűen, inkább reliefszerűen van megformálva mindkét oldalán. Egyes feltételezések szerint gyermekjáték volt, mások szerint talán bútorrátdísz lehetett. Hasonló állati vagy növényi figurákkal díszített bútorokat ugyanis más, ebből az időből származó leletek, pl. Juja és Tuja sírfelszerelése között is találtak. A madár emberi szemei és testének pöttyös mintája emlékeztet a budapesti madárra, mint ahogy az is, hogy az állat nem realiztikusan van megmintázva, bár a csőr hasonlít a budapesti, oxfordi és berlini madarakéra. A testen használt színek között a leírás szerint a halványzöld és a halvány terrakotta dominál.

Hasonló jellegű és méretű madár található a dublini Nemzeti Múzeumban is,¹⁰ amelyik a leírás szerint ugyancsak Nyugat-Thébából származik, és 1892-ben vásárolták. Kidolgozása és ikonográfiája (elsősorban a szemek és a testszínek) azonban nagy mértékben különbözik a Brooklyn Museum darabjától. A Global Egyptian Museum leírásának készítője elképzelhetőnek tartja, hogy a madár ibisz, és éppen a Brooklyn Museum darabjára hivatkozva a harmadik átmeneti korra datálja.¹¹

A budapesti gyűjtemény harmadik madara (ltsz. 84.162-E) 1984-ben vásárlás útján került a Szépművészeti Múzeumba a néhai Rudnyánszky István újságíró és műgyűjtő magángyűjteményéből, aki az 1960-as években építette fel gyűjteményét, amikor egyiptomi tudósítónak az országban élt, és ő (valamint örökösei) a '80-as és '90-es években annak zömét eladták a Szépművészeti Múzeumnak. Mivel a tárgyak nagy része értékes, az ókorból származó darab, ezért erről a furcsa madárfejről sem lehetett egyértelműen kijelenteni, hogy hamis lenne, bár a múzeumi nyilvántartásban megkérdőjelezték az eredeti-

ségét. A madárnak csak a felső része maradt meg (5. kép), hátul a jól látható bemélyedéssel, amibe a test alsó felét kellett illeszteni (6. kép). A kerek szem feketével és fehérrel van kifestve, körülötte piros folt. A feketét és a vöröset használták a nyak esetében is. A legnagyobb problémát megint az okozza, ha a madárfajt azonosítani akarjuk, ugyanis ez lényegében lehetetlen, különösen úgy, hogy a test többi részéről semmit nem tudunk. Amennyire ez megítélhető, semmilyen madár, amelynek ilyen formájú csőre van, nem tartja azt így, szinte a nyakvonallal párhuzamosan.

Ennek a töredéknek a kapcsán érdemes megemlíteni egy svájci magángyűjteményben őrzött hasonló méretű, különös, de igen szépen festett darabot, amit nemrégiben publikáltak.¹² Ennek a formára eléggé realisztikus, ám mintázatára nézve inkább mesebeli flamingónak az esetében a katalógus írója, André Wiese szerint „a darab eredetiségét nehéz megkérdőjelezni”, bár „tudomásunk szerint nem ismert párhuzama”.¹³ Nem részletezi, hogy milyen alapon, de a darabot Ptolemaios-korinak datálja, és hivatkozik ugyan a malkatai madárszoborra, amelynek hasonlóan pöttyözött szárnyai vannak, de a köztük lévő időbeli különbség miatt nem tartja azt megfelelő párhuzamnak.

Talán egyértelművé vált a fentiekből, hogy a két budapesti madár esetében láthatóan két egymástól teljesen különböző tárgycsoportról van szó: egy olyanról, amelyik esetében a madarat emberi szemmel ábrázolták, és egy olyanról, amelyik esetében kerek „madárszemet” jelenítettek meg. Ahhoz, hogy az ember egy csoport ókori egyiptomi madárszobrot megpróbáljon meghatározni, a legfontosabb kérdés, amit fel kell tenni, hogy milyen célt szolgálhattak ezek a szobrok, hogy mire használhatták őket.

A budapesti fekvő madár (ltsz. 53.615) 2010-ig az állandó kiállításon is szerepelt, és általában az áldozati ajándék kategóriába sorolták. Eléggé nyilvánvaló azonban, hogy ebbe a kategóriába semmiképp nem illik bele, hiszen az ókori egyiptomi áldozati madarak elsősorban az áldozati listákban felsorolt szárnyasok közül kerültek ki. A bemutatott külföldi párhuzamok némelyikével kapcsolatban voltak olyan feltételezések, hogy esetleg gyermekjátékként használhatták őket, azonban összehasonlítva a valóságos ókori egyiptomi gyermekjátékokkal, ez sem tűnik valószínűnek. A gyermekjátékok esetében jól ismert állatokat (macska, egér) mintáztak meg, és egyértelműen látszik, hogy a gyermek milyen módon használhatta azokat.

Nem lehet kizárni természetesen azt sem, hogy valamiféle rituális célja volt ezen madárszobrok elkészítésének, bár nehéz kitalálni, hogy pontosan miféle. Annál is inkább, mert a madárszobrokat láthatóan nehéz besorolni egy bizonyos fajba vagy fajtába, ezért – bár tetszetős az elgondolás – egyfajta rituális jelentőségű „képes onomasztikon” célját sem szolgálhatták.¹⁴ Pedig a rituális használat igen kézenfekvő

lenne, mint pl. a Brooklyn Museumban őrzött tilapia szobrocska esetében is (a tilapia nilusi halfajta, amely az újjászületés szimbóluma volt),¹⁵ amelynek átvilágítása során kiderült, hogy (a hal ikráit jelképező) agyaggolyók vannak a belsejében, amelyeket valamilyen rituálé során csörgethettek meg, és amelyek természetesen a termékenységet szimbolizálták.

Számos kétely merült fel tehát a két utóbbi budapesti szobrocska esetében, elsősorban a madarak kategorizálását és (ezzel szoros összefüggésben) a szobrok ókori funkcióját illetően: az egyiptomi művészetben megjelenő állatok ugyanis általában ténylegesen létező (az isteni világrendbe beilleszthető) példányokat ábrázoltak, vagy jól kategorizálható fantáziálényeket. Azt is nehéz megválaszolni, hogy vajon milyen funkciója lehetett az ókorban ezeknek az állatszobroknak, pedig ez lehetne az egyetlen támpont vagy kiindulópont az értelmezésükhöz.

A jelek szerint ugyan a bemutatott párhuzamok között akad egy vagy két olyan darab, amelyeket a kutatás meg tudott határozni: a lelőhellyel rendelkező, 18. dinasztia végére datált brooklyni kanalasgém, illetve a Ptolemaios-korra datált flamingó – ám a szobrok funkciója ezekben az esetekben is kérdéses. A biztosnak tűnő analógiák ellenére a megoldáshoz nem sikerült közelebb jutni, sőt további problémák is felmerültek. T. G. Wakeling egyiptomi tárgyak hamisításáról szóló könyvében ugyanis egy gurnai hamisítóműhely leírására bukkantunk, amely többek között (a szerző külön kérésére) egy vízimadár alakú csónakban ülő embert is készített.¹⁶ Eléggé szembeötlő a hasonlóság a budapesti fekvő madár és a gurnai férfi által készített madár alakú csónak feje között.

5. kép: Festett madár, fa
(Szépművészeti Múzeum, ltsz. 84.162-E),
oldalról, restaurálás utáni állapot
(fotó: Galambos Éva)

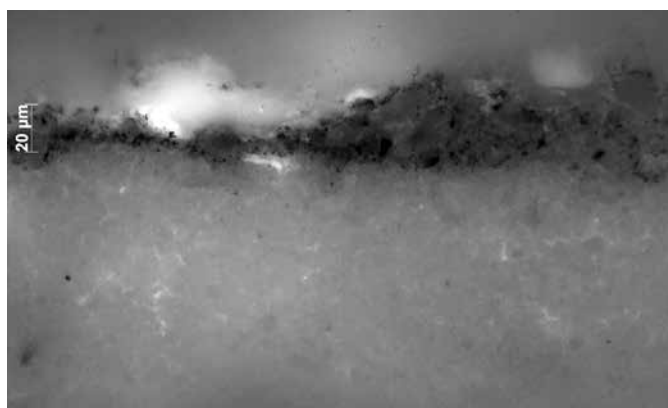
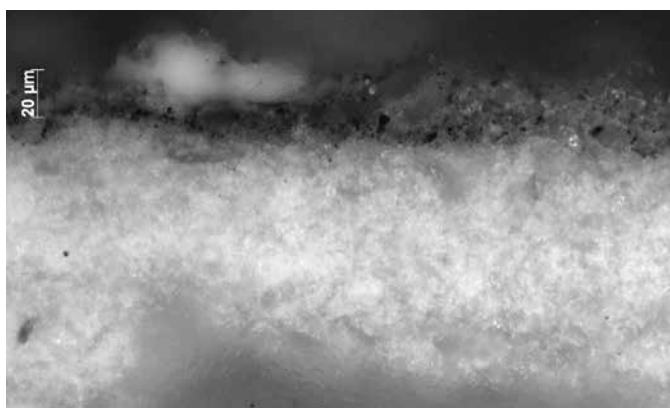
6. kép: Festett madár, fa
(Szépművészeti Múzeum, ltsz. 84.162-E),
hátról, restaurálás utáni állapot
(fotó: Galambos Éva)

7. kép: Makrofelvétel a 53.615-ös ltsz. madárról: a sárga pöttyfolt egyike kipergett, a mellette lévő fekete pötty is körbe van repedve (fotó: Galambos Éva)

8. kép: Makrofelvétel a 53.615-ös ltsz. madárról: a zöld festékbe ragadt szennyeződés, rostos szálak (fotó: Galambos Éva)

9–10. kép: A zöld festék keresztmetszet csiszolata a 53.615-ös ltsz. madárról, normál és lumineszcens mikroszkóppal (fotó: Galambos Éva)

Ilyen körülmények között az egyetlen lehetőség az maradt, hogy festékanalízissel döntsük el a datálás, illetve az eredetiség kérdését. Részben műtárgyvédelmi okokból,¹⁷ részben pedig a műtárgyak meghatározásának érdekében ezért 2022-ben restaurálásnak és anyagvizsgálatnak vetettük alá a két budapesti madárszobrocskát. A restaurálást és a vizsgálatokat Galambos Éva végezte el.

1. A fekvő vízimadár (ltsz. 53.615) esetében a felszínének megmunkálása elég hanyag; az alapozó alól áttűnik a durva megmunkálású felület. Az alapozó természetes kréta, kalcium-karbonát, amit több rétegben hordtak fel, de összességében vékonyan (50–150 μm), szintén hanyag módon. A felszíne buborékos, feltételezhető, hogy szándékosan visszakoptatott, és ebből adódik az egyenetlen felület, sokszor a hordozó is kilátszik. Erre vitték fel a festékanyagokat: a sárga és fekete pöttyöket, valamint a sárga-zöld sávokat, amelyeket apró fekete vonalakkal díszítettek. A festék befolyt a sérült felület mélyedéseibe. A mintázatban a pöttyök sok helyen körbe repedeztek (7. kép), ami arra utal, hogy a festék kötőanyaga erősebb, mint az alapozóé, így száradáskor a zsugorodás miatt a gyengébb, rossz megtartású alapozót is feltépve kör alakban kipergett. A festékrétegek nagyon apró szemcsés pigmentekből állnak, rétegvastagságuk változó, 10–30 μm között, a felhordásuk sem túl igényes.

A sárga szín anyaga főleg vas tartalmú, leginkább vas-oxid sárga lehet. Ez nem kormeghatározó pigment. A fekete aprószemcsés pigmentet tartalmaz, ami korom vagy vas-oxid fekete, ezt az elvégzett vizsgálatokkal nem lehetett pontosabban meghatározni. A zöld szín keverék: főleg kék és a sárga keverésével érték el, de vannak benne fekete és áttetsző szemcsék is. A kék szemcsék anyaga a polarizációs mikroszkópos vizsgálatok alapján indigó, porosz kék, vagy ftalocianin kék/zöld lehet.¹⁸ A fototechnikai vizsgálatok, de a mikrokémiai tesztek is a porosz kékét támasztották alá. A porosz kék (hidratált vas-hexacianoferrát komplex) 1704 óta használják, kormeghatározó pigment,¹⁹ tehát a réteg nem készülhetett az ókorban.

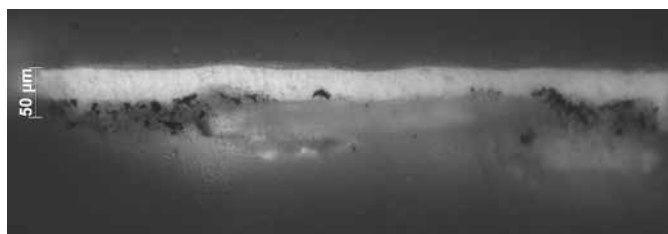
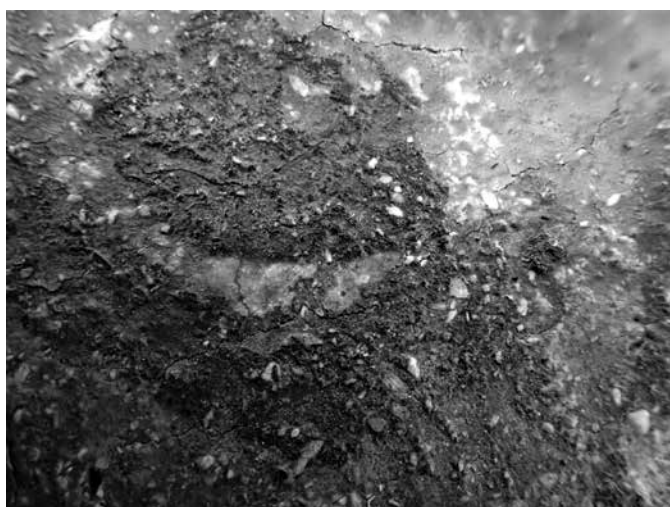
Az egyiptomi tárgyakon a zöld általában egy pigmenttel festett, többnyire réztartalmú zöldekkel (réz-szilikát, réz-klorid leginkább) készült, de itt ez a fentiek alapján nem mutatható ki. Ezen felül pedig az elemanalitikai vizsgálatok során (kézi XRF)²⁰ mérésben nagyon magas százalékban (5–10 %!) jelent meg a titán komponens is, mégpedig csakis a zöld színben, ami a titánfehér használatára utal.²¹ Ez csak a huszadik században megjelenő festék. Ezt használták színek világosítására: világos zöld festék készítésére, úgy, hogy a kék-sárga keveréket titánfehérrel világosították. Bárium és kén is kimutatható a rétegekben, ami pedig bárium-szulfát jelenlétére utal, ami szintén a

11–12. kép: 84.162-E ltsz. madárfej, átvételi állapot normál és UV-lumineszcens felvétel
(fotó: Galambos Éva)

19. században terjedt el töltőanyagként. Ez utóbbit az apró szemcsés pigmentek mellé azért keverték, hogy a festék kezelhető legyen, ne repedezzen.

Az anyagokat további vizsgálatokkal lehetne pontosabban meghatározni, de már az eddigiek is erősen alátámasztják a gyanút, hogy a 20. században keletkezett a vizsgált festésréteg – nemcsak a használt festékanyagok miatt, hanem a hanyag, akár direkt „régiesnek”, kopottnak tűnő festéstechnikai kezelés miatt is. Mindezekon felül a szándékos szennyezés lehetősége is felmerült, ugyanis a friss festékbe ragadt szálak anyagok és por is kimutatható a felszínen (8. kép), ami a tárgy restaurálását nagyon megnehezítette, hiszen a későbbiekben rákerült szennyeződést a festékbe beledolgozott, beleragadt szennyeződéstől kellett elkülöníteni. Sajnos a korábbi restauratori beavatkozás is okozhatott hasonló jelenségeket, a felszínre konzervált

13–16. kép:

13. kép Makrofelvétel a 84.162-E ltsz. madárfejről, részlet: az alapozó nagy szögletes szemcséi kilátszanak a vékony festett réteg alól; a felszínen iszapos, homokos bevonat van (fotó: Galambos Éva)

14. kép. Sztereo-mikroszkópos felvétel a 84.162-E ltsz. madárfejről, tisztítás közben: lakkszerű anyag szögletes darabkája a nyakon (fotó: Galambos Éva)

és 15–16 kép: Egy nagy fehér szemcsé, a fekete réteg szemcséi és a bevonat látható a 84.162-es madár festékéből készült keresztmetszet csiszolaton, normál és lumineszcens mikroszkóppal.

szennyeződéssel, ez megnehezítette a kiértékelést. Az alapos vizsgálatok alapján a zöld réteget mindenhol ugyanaz a modern keverék alkotja, és kizártuk, hogy a retusáláskor került a felszínre.

2. A másik kérdéses tárgy, a madárfej (ltsz. 84.162-E) faanyaga nem jó minőségű – de ez sokszor előfordul egyiptomi tárgyak esetében. A fejtetön például volt egy hiány, amit homokos anyaggal tömítettek. Az alapozó vastagsága itt is egyenetlen, ami viszont érdekes, hogy az alapozóhoz nagyszemcsés gipszet alkalmaztak. A szemcsék a felszínen a festék alól is ki-látszanak (11. kép), mintegy rusztikus felszín biztosítva, ami ókori egyiptomi tárgyak esetében nem jellemző.

A festékek vastartalmúak, a fekete pedig széntartalmú: egyik sem kormeghatározó. Ami viszont különös, hogy az egé-

szet sárga lakkos bevonat borítja, ami narancsosan lumineszkál (9–10. kép) – ez a sellak sajátossága, amelynek a használata a 19. századtól terjedt el.²² A nyakon négyzetes darabkák is voltak a lakkból (12. kép), a sellakot pedig éppen ilyen szögletes darabokban árulják, amit nem oldottak be a felhordáskor, így maradhettek egyben a felszínen. Ez a lakkos anyag belekeveredett abba a homokos iszapos szennyeződésbe, ami a festéket borítja, ami alátámasztja, hogy a frissen festett tárgyat szándékosan bevonták homokos, iszapos anyaggal, bepiszkolva, öregítve azt.

A restaurátori vizsgálatok, a festéstechnikai jellegzetességek alátámasztják azt a feltételezést, hogy a két tárgy, amelyek egyike sem valódi madarat ábrázol, hamisítványként, utánzat-ként készülhetett.

Jegyzetek

- 1 Beöthy Zsolt gyűjteményéről lásd Mahler 1903; a gyűjtemény eladásáról: Kóthay 2016, 199–200.
- 2 Louvre E 12029: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010010183>
- 3 Méretei: 28 x 6 x 5,5 cm.
- 4 Rátonyi Dávid 2008–2009 folyamán végzett vizsgálata az 53.614-es ltsz. faszobron.
- 5 Stockholm, Medelhavsmuseet 31013 (23,8 x 7,8 x 24 cm) és 31014.
- 6 Hornemann 1969, no. 1589 (Berlin 23713).
- 7 Hornemann 1969, no. 1587 (Oxford 1942.48).
- 8 New York, The Brooklyn Museum, ltsz. 48.66.1 (méretek: 9,7 x 3,3 x 8,2 cm).
- 9 Kozloff – Bryan 1992, 433 (no. 122).
- 10 Dublin, National Museum of Ireland, ltsz. 1892261; méretek (10,5 x 3,3 x 8,5 cm).
- 11 <http://www.globalegyptianmuseum.org/record.aspx?id=1659>
- 12 Humbel Collection, Inv. HHS P-180.
- 13 Wiese 2016, no. 84.
- 14 Itt olyan ábrázolásokról van szó, amelyek egy kategóriába tartozó tárgyakat foglaltak egységbe (pl. ilyen volt egy ún. botanikus kert a karnaki templomban, amely különféle növényeket és állatokat gyűjtött össze).
- 15 Kozloff–Bryan 1992, 432 (no. 121).
- 16 Wakeling 1912, 35–36 és pl. III,3.
- 17 A tárgyak festett rétegeinek megtartása rossz volt. Az 53.615-ös tárgyat korábban restaurálhatták már, erre utalt a hason lévő tömítés, és a kutatóablak folt is a madár jobb oldalán. Ez a beavatkozás a 1980-as években vagy korábban történt.
- 18 1.5 körüli törésmutató, izotróp, színezékszerű megjelenésű sötét-kék anyag.
- 19 Eastaugh 2004.
- 20 XRF: Röntgen Fluoreszcens eljárás, ami az anyagok kémiai elemi összetételének meghatározására alkalmas. A méréseket Olympus Vanta típusú hordozható ED-XRF készülékkel végeztük (C széria). A minták gerjesztését egy 4 wattos röntgenső végzi, az anód anyaga ezüst (50kV-os ezüst anódos röntgensővel és 135 eV felbontású EDD detektorral felszerelve).
- 21 A titánfehér, titán-dioxid első megjelenése 1912-ben az USA-ban, majd 1914-ben Európában is elkezdtek gyártani, általánosan elérhető csak az első világháború után, 1920-tól: Eastaugh 2004.
- 22 A sellak egyértelmű kimutatása, alátámasztása fontos lenne további nagyműszeres vizsgálatokkal.

Bibliográfia

- Eastaugh, N. – Walsh, V. – Chaplin, T. – Siddall, R. 2004. *The Pigment Compendium*. Elsevier.
- Hornemann, B. 1969. *Types of Ancient Egyptian Statuary* VI. Kopenhága.
- Kóthay K. A. 2016. „Acquiring and Collecting Egyptian Antiquities in Turn-of-the-Century Hungary”: L. Hudáková – J. Hudec (szerk.): *Egypt and Austria IX: Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918). proceedings of the symposium held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013)*. Krakko, 195–212.
- Kozloff, A. P. – Bryan, B. M. 1992. *Egypt's Dazzling Sun: Amenhotep III and His World*. Cleveland.
- Mahler E. 1913. *Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjteménye a Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetemen*. Budapest.
- Wakeling, T. G. 1912. *Forged Egyptian Antiquities*. London.
- Wiese, A. 2016. *Ägyptische Kunstwerke aus der Sammlung Hans und Sonja Humbel*. Bazel.

Liptay Éva (1966–2022) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének egykori vezetője. Fő kutatási területei közé tartozott az ókori egyiptomi vallási ikonográfia, a Harmadik átmeneti kor története és kultúrája, a magyarországi *Aegyptiaca*-gyűjtés története, egyiptizáló tendenciák a magyar anyagi és szellemi kultúrában. Folyóiratunk rendszeres szerzője volt.

Legutóbbi írása az *Ókorban: A halál mint alvás és a halálból való felébredés az ókori egyiptomi halotti ikonográfiában* (2018/4).

Varga Edith (1931–2020) magángyűjteménye

Liptay Éva

A Varga Edith által 2012-ben a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozott újbirodalmi ösbüsz (Szépművészeti Múzeum, Egyiptomi Gyűjtemény, ltsz. 2012.2-E)

1959-ben az Egyiptomi Arab Köztársaság által felajánlott négy darab tíz hónapos egyiptomi kutatói ösztöndíjból – az ELTE Bölcsészettudományi Karának javaslatára – egyet a diplomája megszerzése után 1956 óta a Szépművészeti Múzeumban dolgozó Varga Edith (Egyiptomi Osztály), egyet pedig férje, Castiglione László (Antik Osztály) kapott meg. Egy további ösztöndíjjal velük egy időben a Szépművészeti Múzeum Antik és Egyiptomi Osztályán gyakornokoskodó harmadik fiatal kutató, Kákossy László¹ utazhatott Egyiptomba. Ez mindhármuk számára az első, az ötvenes évek végén csodával határos módon adódó lehetőség volt, hiszen előtte még soha nem jártak Egyiptomban.

Ösztöndíjas kiküldetésüket 1959. április 2-án kezdhették meg Egyiptomban. Ott tartózkodásuk ideje alatt merülhetett fel annak lehetősége, hogy műtárgykereskedőknél legalísiman és kedvező áron kvalitásos darabokat lehetne vásárolni. Ezért a Szépművészeti Múzeum nyár vége felé megbízta őket, hogy egy bizonyos, igen szerény keretösszegeből (150 egyiptomi font) gyarapítsák az Egyiptomi és Antik Gyűjtemények egyiptomi műtárgyállományát.

A kairói magyar nagykövetség nem könnyítette meg az ügyintézkést. Október 16-án Varga Edith drámai hangú levélben² számolt be arról, hogy kidobták őket az ösztöndíjas lakásból: pénz, fedél és mindenfajta hivatalos támogatás nélkül, kétségbeesetten próbálták átgondolni, hogyan tudnák legalább a múzeum számára vásárolt műtárgyakat biztonságos körülmények között hazaküldeni. Castiglione László ugyanekkor kelt levele³ ugyanis tudósít arról, hogy a műtárgyvásárlások minden nehézség ellenére várakozáson felül sikeresek voltak, a szállítástól azonban a követség ellenséges magatartása miatt nagyon tart.

A Szépművészeti Múzeum és a kairói magyar kereskedelmi kirendeltség segítségével és együttműködésével végül sikerült elintézní a műtárgyak csomagolásával és szállításával kapcsolatos teendőket. A kereskedelmi kirendeltség hivatalos megbízás nélkül is (!), a „*bürokratikus szempontokat félretelve, egyéni felelősségvállalással*” vállalta a vámolás és a szállítás költségeit.⁴

A műtárgyvásárlásról készült külön jelentésükből kiderül, hogy a rendelkezésre álló 150 egyiptomi fontból összesen 33 tétel (34 darab) műtárgyat vásároltak 14.950 forint értékben, amelyek közül 22 darab az Egyiptomi Gyűjteményt, 11 tétel (12 darab) pedig az Antik Gyűjteményt gazdagította.⁵

A megvásárolt műtárgyakról készült szakértői vélemény megírására 1960 márciusában Oroszlán Zoltánt és Dobrovits Aladárt (az Iparművészeti Múzeum akkori főigazgatóját) kérték fel. 1960. március 3-án összeült a Szépművészeti Múzeum

vásárlási bizottsága.⁶ A jelenlévők megállapították, hogy a megvásárolt kollekció gondos szakmai válogatás eredménye, a gyűjtemények szempontjából hiánypótló darabokat tartalmaz. A műtárgyak eredetiségéhez nem fér kétség, anyagi értékük pedig egyértelműen meghaladja a rendelkezésre bocsátott pénzügyi keretet.

A szakmai útról szóló jelentés egyik listája bemutatja a tárgyak korszakok szerinti eloszlását. Ez nyilvánvalóan jelzi, hogy a vásárlások során arra törekedtek, hogy minden főbb korszakból nagyjából azonos számú új műtárgy kerüljön a gyűjteménybe. Láthatólag ennél is fontosabb cél volt azonban a hiánypótlás. A gyűjteményben 1959 előtt nem voltak a predinasztikus korból származó tárgyak. Ezzel a vásárlással két nagyon jellegzetes predinasztikus edénytípus egy-egy példányát (60.12-E, 60.23-E), illetve két azonos korú, állat alakú festékörlő palettát (60.3-E, 60.4-E) sikerült beszerezni, amelyek az alapját alkották a gyűjtemény későbbiekben jelentősen kibővült predinasztikus és kora dinasztikus kerámiaanyagának.

A predinasztikus korhoz hasonlóan az első átmeneti kor anyagi kultúrája is jóformán teljesen hiányzott a repertoárból 1959 előtt. Ezért is volt döntő jelentőségű szerzemény Rudzsahau és Ipepi első átmeneti kori, Naga ed-Deirből származó halotti sztéleje (60.19-E). Az első átmeneti kori anyag igen átgondolt megalapozását szolgálta az Alexandriában vásárolt áldozati oltár formájú agyag áldozati tábla (60.9-E) és égetett agyag áldozati tál (60.10-E) is. Ezekkel nemcsak a korszakot, hanem egy, a halotti kultusz körébe tartozó, addig hiányzó jellegzetes tárgytípust is sikerült két igen kvalitásos darabban bemutatni. Ezt a két tárgyat kiválóan egészíti ki a hihetetlenül olcsón, majdnem ingyen megszerzett, klasszikus stílusjegyeket hordozó középbirodalmi mésző áldozati tábla (60.21-E).⁷

A második világháború utáni budapesti gyűjteményből hiányzott számos jellegzetes, az ókori egyiptomiak által a mindennapi életben használt tárgytípus is. Az 1959-es vásárlások láthatóan kiemelt figyelmet szenteltek e hiány pótlásának. Egyértelműen alapos és szisztematikus kutatás eredményeképpen sikerült beszerezni egy, az ókori egyiptomi kultúra minden korszakában fontos szerepet betöltő műtárgycsoport, a festékek porítására szolgáló paletták és tálak néhány tipikus példányát. A két (fentebb már említett) predinasztikus kori, állat alakú festékörlő paletta mellett három további tárgy (60.5-E, 60.6-E, 60.16-E) a dinasztikus kori festékörlők három igen jellegzetes altípusát reprezentálja.

A tanulmányút során Varga Edith, Castiglione László és Kákósy László is vásárolt kisebb tárgyakat a saját – abban az évben alapított – magángyűjteménye számára. A következőkben Varga Edith magángyűjteményének darabjait mutatom be, bizonyítva, hogy milyen sok szálon kötődnek a Szépművészeti Múzeum számára ugyanekkor vásárolt művekkel, valamint Kákósy László ugyanekkor szerzeményezett, halála után pedig a hagyatékként 2003-ban a Szépművészeti Múzeumba került tárgyaival.

A Varga Edith magángyűjteményébe tartozó hatvan darab tárgy nagyobbik részét, 43 tárgyat – Castiglione László ekkor szerzeményezett tárgyaihoz hasonlóan – védetté nyilvánítottak 1961-ben. Ezen tárgyakról magángyűjteményi kartonok is készültek, amelyeken szerencsére minden esetben szerepelnek a vásárlás, illetve a megtalálás körülményei. A 17 darab nem védett műtárgy esetében azonban sajnos szinte semmilyen

adattal nem rendelkezünk a szerzeményezés körülményeit illetően. Kivételt képez néhány olyan nem védett tárgy, amelyet a későbbiekben Varga Edith publikált. Ezekben a műtárgypublikációkban jelezte, hogy a (meg nem nevezett) „magángyűjtő” Luxorban vásárolta őket. A nem védett tárgyak esetében ezért nem tudhatjuk biztosan, hogy azokat is az első tanulmányút során, 1959-ben, vagy a következő utazás alkalmával, 1964-ben, a núbiai leletmentő expedícióra való kiutazáskor szerzeményezték, amikor szintén biztosan jártak Luxorban.

Az 1960-as évek első felében Varga Edith érdeklődése egyértelműen az ókori egyiptomi szobrászminták, ezen belül is elsősorban a királyfejek felé irányult. A gyűjtemény számára megvásárolt tárgyon (60.17-E) kívül erre utal az is, hogy a Varga–Castiglione magángyűjteményt is ugyanebben az időszakban gyarapították két hasonló méretű királyfej és egy királybűszít szobrászmintával.⁸ Egy valamivel későbbre, a Ptolemaios-kor elejére datálható, királyfejet ábrázoló, a Szépművészeti Múzeum által 1949-ben magángyűjteményből szerzeményezett szobrászmintát (51.2256) Varga Edith mindjárt az egyiptomi tanulmányút után, 1960-ban publikált,⁹ az 1959-ben Egyiptomban vásárolt királyfejet pedig egy évvel később.¹⁰ Ezekben a cikkekben analógiaként a magángyűjteményében található királyfejmintákat is bemutatta.

Varga Edith magángyűjteményében három kőtöredék van, amelyeknek mindegyike helyi lelet, vagyis nem vásárlás útján szerezték, hanem terepbejárásaik, kirándulásaik alkalmával találták őket. Az újbírodalmi hieroglif felirattöredék Thébából, az őbírodalmi hieroglif töredék és a csillagfrízes töredék pedig Szakkarából származik a feljegyzések szerint. Ugyanilyen helyi leletek voltak a fa múmiaetikett Medinet Maadiban és a két római kori bútorlábtöredék Aszaszifban.

Kisebbszobrok is kerültek ekkor a gyűjteménybe, egy Karanisban vásárolt fekvő oroszlánszobrocška, amelynek alján elmosódott tintarajz látható: Ápisz bika áldozati asztal előtt. (Bár eddig nem volt alkalmunk a tárgy alaposabb vizsgálatára, csupán egyszeri szemrevételezésére, talán nem zárható ki a lehetőség, hogy esetleg nem oroszlánszobrocskáról, hanem Ápisz bikát ábrázoló szoborról van szó.) Egy Harpokratés-törz mellett egy miniatűr bronz halkoporsó is került ekkor a gyűjteménybe, amelyről az embernek óhatatlanul eszébe jut a Kákósy László hagyatékából a Szépművészeti Múzeumba került, angolnát ábrázoló Atum-relikvia (2003.20-E). Egyáltalán nem kizárt, hogy Kákósy László is ugyanennek a tanulmányútnak a során, talán ugyanott vásárolta a maga votív bronzát, mint Varga Edith az övét.

A gyűjtemény talán legizgalmasabb darabja egy festett fafej és a hozzá tartozó kettős tolldísz, amelyeket egy közös talapzaton helyeztek el. Ezt a némiképp rejtélyes, nehezen besorolható és interpretálható tárgyat Varga Edith a Szépművészeti Múzeum egy ramesszida festett fafejével (58.2-E) együtt publikálta 1979-ben. Eléggyé nyilvánvaló, hogy az 1958-ban a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményébe került, nehezen besorolható festett fafejhez találta egyiptomi tanulmányútja során jó analógiának ezt a különös kompozíciót.

Varga Edith munkássága során mindvégig érdekelték a Hathorhoz kapcsolható votív tárgyak, ezt jól példázza a Kairóban vásárolt szisztrumtöredék és a Mit Rahinében ajándékba kapott feliratos *menatt*-töredék is. A feliratos *menatt*-töredék mellett pedig mindenképpen fontos megemlíteni még a Kákósy László ha-

gyatékából a gyűjteménybe került, dekánábrázolásokkal díszített *menat* amulettöröredéket (2003.16-E) is. Ebbe a kategóriába sorolható az Abüdoszban vásárolt, ágyon fekvő nőfigura, valamint a Szépművészeti Múzeum számára ugyanekkor vásárolt, ugyanebbe a típusba tartozó tárgy (60.18-E) is. Szintén az 1959-es múzeumi vásárlások tükrében érthető meg a Mit Rahinében vásárolt gazella alakú palettatöröredék jelentősége is. A múzeum számára megvett három paletta mellett ez ugyanis egy további fontos és jellegzetes, jól datálható egyiptomi palettatípust mutat be. Érdemes ebben a kontextusban utalni a Kákosity-hagyatékából a múzeumba került tintatartóra (2003.18-E) is.

A votív meghallgató isteni fülek is hosszú időn keresztül foglalkoztatták Varga Edithet, amit egy 1997-es cikke is bizonyít. A Szépművészeti Múzeum fából készült, Thébából származó isteni fülét publikálta akkor, mégpedig a magángyűjteményének egy darabjával, a (nem védett) ramesszida fülsztélével együtt. A fülsztél mellett egyébként őrzött a magángyűjteményben még egy (védetté nyilvánított) stukkó jobb fület is.

Nem kétséges, hogy Varga Edithet és Kákosity Lászlót különösképpen érdekelték azok a tárgytípusok, amelyek az egyiptomi mágikus gondolkodással függenek össze. Ezt kiválóan bizonyítja az a nagy számú tárgy, amely mindkét gyűjteményben ebbe a kategóriába sorolható. A Kákosity-hagyatékából a múzeumba került két Hórusz-tábla egyike (2003.15-E) valójában Varga Edith vásárlása volt eredetileg 1959-ben Mit Rahinében, de később Kákosity Lászlónak ajándékozta azt. A másik, Kákosity-hagyatékából származó Hórusz-táblának pedig remek párhuzama van a Varga Edith-magángyűjteményben. Érdemes még megemlíteni a Kairóban ajándékba kapott mágikus táblácskát, amelyet Farkas Attila Márton publikált a 2001-ben megjelent Varga Edith-émlékkönyvben. Az 1959-ben a gyűjteménybe került Bész-szobrocska (60.13-E) ikonográfiája pedig több hasonlóságot is mutat mind a Kákosity-hagyatékából hozánk került kis Bész-amulettel (2003.17-E) és gyógyító szoborral (2003.11-E), mind a 2003.15 leltári számú Hórusz-tábla ábrázolásával.

Három védett műtárgyat érdemes külön-külön bemutatni. Az egyik a ramesszida ősbüsz, amelyet Varga Edith és Kákosity László együtt vásároltak 1959-ben egy kairói műkereskedőnél. Ezt a három egyiptomi fontért vásárolt, jelenleg többmillió forintos értéket képviselő tárgyat Varga Edith 2012-ben, az új állandó kiállítás megnyitása alkalmából a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének ajándékozta, és azóta is az egyiptomi állandó kiállításon látható (ltsz. 2012.2-E). A második tárgy egy hypokephal-töröredék, amelyet Varga Edith 1968-ban publikált először. A harmadik tárgy is igazán különleges darab: a fatáblácskán a napbárka látható, benne a napkorong, annak a belsejében pedig egy madár (*benu* vagy *ba* madár) be-

mélyített ábrázolása. Párhuzamok alapján a jelenet a napistennek az „aki a korong belsejében van” nevű éjszakai megjelenési formáját jeleníti meg. Amennyiben valóban így van, akkor szinte biztosan harmadik átmeneti kor eleji a darab, mivel ezt a megjelenési formát előszeretettel alkalmazták a 21–22. dinasztia kori thébai halotti papiruszokon.

Végül a védett tárgyak között szereplő tizenhét amulett esetében jól látható, hogy hármat Karaniszbán, hatot Kairóban és másik hármat Qurnában vásároltak, a többit ajándékba kapták vagy találták. A vásárlás útján szerzett darabok egyikét érdemes egybevetni a Múzeum számára szerzeményezett kompozit istenalakot ábrázoló mágikus szobrocskával, illetve a Kákosity László hagyatékából a múzeumba került, valószínűleg ugyanakkor vásárolt kompozit istenamulettel.

Ahogy az előbbiekben már volt róla szó, tizenhét olyan tárgy van a magángyűjteményben, amelyek nem voltak levédve. Lehetséges, hogy ezeket is ekkor, 1959-ben vették, de ebben az esetben nincs rá magyarázat, hogy a Varga–Castiglione házaspár miért nem védette le őket a többi tárggyal együtt. Elképzelhető azonban az is, hogy néhány évvel később, az 1964-es núbiai leletmentő expedíció idején vásárolták őket Luxorban, ám erről a vásárlásról sajnos nincsenek adataink. A fülsztéléről és a kis Hórusz-táblatöröredékről fentebb már esett szó. A *benu* madarat (ún. egyiptomi fönix) ábrázoló negatív szobrásminta esetében azonnal adódik a párhuzam: az 1959-ben a múzeum számára vásárolt, ugyanabba a tárgytípusba sorolható darab (60.11-E). Az 1960-as évek első felében Varga Edith két cikkében is foglalkozott a Múzeumba került darabbal,¹¹ és ezek szerint a saját maga számára is vásárolt egy hasonló tárgyat. Varga Edith legutolsó, a Fábíán Zoltán számára készült emlékkönyvben 2017-ben megjelent publikációja is egy saját műtárgyáról, a középbirodalmi babafiguráról szólt. Ebből a cikkből kiderül, hogy a tárgyat szintén Luxorban vásárolták.

A fentieket összefoglalva elmondható, hogy Varga Edith magángyűjteményének darabjai hasonlóan tudatos gyűjteménygyarapításról tanúskodnak, mint ami a Szépművészeti Múzeum számára vásárolt kollekció összeállításában is egyértelműen megfigyelhető. Több tárgy esetében teljesen nyilvánvalónak vagy logikusnak tűnik, hogy azokat egyszerre vásárolták az 1959-ben a Múzeum számára szerzeményezett tárgyakkal, illetve a Kákosity László magángyűjteményébe tartozó tárgyakkal – de legalábbis erősen inspirálták egymást ezek a vásárlások. Varga Edith többször is említette, hogy 1959 volt az utolsó jó év, amikor legalísan és eredményesen lehetett műtárgyat vásárolni Egyiptomban a Múzeum számára. A magángyűjtemény védett tárgyait ugyancsak 1959-ben, a nem védett darabokat pedig legkésőbb a következő egyiptomi útjuk során, 1964-ben szerezhették be.

Jegyzetek

- 1 A Kákósy László által 1959-ben Egyiptomban vásárolt tárgyak a halála után, 2003-ban a hagyatéka részeként kerültek a Szépművészeti Múzeumba: 2003.11-E, 2003.12-E, 2003.13-E, 2003.14-E, 2003.16-E, 2003.17-E, 2003.18-E, 2003.19-E, 2003.20-E.
- 2 SZM 1221/1959.
- 3 SZM 1221/1959.
- 4 Varga Edith és Castiglione László jelentése a műtárgyvásárlásokról: SZM 107/1960.
- 5 Lásd a tételes műtárgylistákat: SZM 107/1960.
- 6 A vásárlási bizottság jegyzőkönyvét lásd: SZM 107/1960. Résztvevők: Dobrovits Aladár, Oroszlán Zoltán, Pigler Andor, Bíró Károly, Varga Edith, Wessetzky Vilmos, Castiglione László, Szilágyi János György, Sprincz Emma, Kákósy László (ELTE BTK), Madarász László (Vámhivatal).
- 7 A középbirodalmi mészkő áldozati tábla ugyanakkor nagyszerűen egészítette ki a budapesti gyűjtemény addigi egyetlen, démotikus felirattal ellátott, a Kr. e. 1. évezred második feléből származó, sőt kőből készült áldozati tábláját (ltsz. 51.2108): Wessetzky 1985.
- 8 Varga 1961, 7–11/104–106, valamint 3. és 5. kép.
- 9 Varga 1960.
- 10 Varga 1961.
- 11 Varga 1961, 11–15/107–108; Varga 1964.

Bibliográfia

- Varga E. 1960. „Az óegyiptomi stukkó szobrásminta történetéhez”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 16, 101–111.
- Varga E. 1961. „Az egyiptomi gyűjtemény késői kori szobrásmintái”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 18, 103–111.
- Varga E. 1964. „Egy késői kori egyiptomi halotti szokás emlékei”: *A Szépművészeti Múzeum közleményei* 25, 123–132.
- Wessetzky V. 1985. „A Szépművészeti Múzeum démotikus feliratú egyiptomi áldozati köve”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 65, 77–80.

Illés Imre Áron (1982) ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodóros.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: Diodóros és a harmadik szent háború I. (2022/1).

Diodóros és a harmadik szent háború II.

(Diod. XVI. 56–64)

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta
Illés Imre Áron

Bevezetés

A harmadik szent háborúra vonatkozó legrészletesebb és ezáltal legfontosabb forrásunk a szicíliai Diodóros, aki két összefüggő részletben (XVI. 14–39¹ és 56–64) számol be a konfliktusról. A két beszámoló azonban jelentősen eltér – mind részletességét, mind fókuszát tekintve. Ennek bemutatásához érdemes röviden összefoglalni, hogy mit is tudunk meg Diodóros munkájából:

357/356: a szent háború kitörése, az ezzel foglalkozó történetírók műveinek rövid ismertetése (14.);

356/355: nincs információ;

355/354: a szent háború előzményei, Philomélos fellépése (23.), titkos szövetség Spártával, Delphoi elfoglalása, a lokrisiak veresége (24.). Boiót döntés a háborúról, Philomélos lokrisi hadjárata (25.), exkurzus a delphoi jósda megalapításáról (26.); Philomélos jóslatkérése, követségek Hellas-szerte, a fontosabb városok állásfoglalása: Athén és Spárta Phókis odalán; Thébai és Lokris Delphoi mellett (27.);

354/353: lokrisi vereség a Phaidriades szikláknál; a boiótok és az *amphiktyonia* döntése a háborúról (28.). Az előzmények újbóli – és részletesebb – bemutatása, a szembenálló felek tételes felsorolása (29.); phókisi győzelem a lokrisiak, boiótok és thessaliaiak felett (30.). Philomélos veresége és halála, Onomarchos veszi át a vezetést (31.);

353/352: a boiótok lezártnak tekintik a háborút, Onomarchos azonban harcra készül (32.), Onomarchos sikerei, Thronion és Orchomenos elfoglalása (33.), Philippos Thessaliában, Phayllost legyőzi, de vereséget szenved Onomarchostól. Utóbbi elfoglalja Koróneiát, segítséget nyújt a pherai Lykophrónnak Philipposzal szemben, végül vereséget szenved Philippostól, és meghal (35). Phayllos veszi át a vezetést (34.);

352/351: Philippos megszerzi Pherait, Phayllos vereségei a boiótokkal szemben (37.); Athén megakadályozza, hogy Philippos megszerezze a Thermopylai-szorost; némi visszatekintés után Phayllos lokrisi sikerei, majd veresége és halála. Phalaikos veszi át a vezetést, vereségek a boiótokkal szemben (38.), a boiótok komoly pusztítást visznek végbe Phókis területén (39.);

...

347/346: vereségek a boiótoktól, Phalaikos leváltása – exkurzus a kincsekről, a sikkasztásról (56.), Athén és Spárta is részesei a bűnnek, még ha közvetetten is (57.). Boiótiában a phókisiak kezén van Orchomenos, Koróneia és Korsiai; a boiótok segítséget kérnek Philippostól, phókisi vereség Abainál, a templom leégése (58.);

346/345: a boiótok és a phókisiak kimerülnek, újra Phalaikos az élen, de Philippos megjelenik, így Phalaikos békét kér és zsoldosaival a Peloponnésosra megy, Phókis megadja magát (59.), a phókisiak megbüntetése az *amphiktyonia* által (Philippos, Thessalia, Boiótia, 60.), a templomrablók sorsa és az istenektől származó büntetések (61–64.).

A fentiekből világosan látszik, hogy bár az első rész bemutatásában is vannak hiányosságok,² mégis egy többé-kevésbé koherens eseménytörténeti beszámolót kapunk, amelyet leginkább csak az esetleges duplumok zavarhatnak meg. Ezzel szemben a 351/350–348/347-es *archóni* évek történetének bemutatásakor nem értesülünk sem-

miről a háborúval kapcsolatban,³ amikor pedig Diodóros újra felveszi a fonalat, az elbeszélés inkább anekdotikus jellegűvé válik, és a hangsúlyt a templomrablás morális megítélése és a vétkesek megbűnhődése kapja. A háború lezárásával kapcsolatban pedig még az ún. philokratési békét sem említi, nem is beszélve az ezzel kapcsolatos diplomáciai manőverekről (bevegyék-e a phókisiakat a békébe vagy sem stb.).⁴

Mi is történhetett tehát 351 és 347 között? A 351/350-es *archóni* évben Diodóros 40, 2 szerint semmi érdemleges nem történik. Az 56, 1–2 viszont valószínűleg korábbi eseményekre is utal (Diodórosnál gyakran előfordul, hogy amikor újra felveszi valahol a fonalat vagy új esemény bemutatását kezdi el, akkor külön jelzés nélkül is az adott *archóni* évet megelőző előzményekről is említést tesz).⁵ Ennek megfelelően a következő eseményekkel számolhatunk a Diodórosnál kimaradt években: a konfliktust a boiót-phókisi harcok jellemezték, mivel Philippos északon tevékenykedett (Chalkidiké, Mékyberna, Toróné, de főleg Olynthos környékén).⁶ Buckler⁷ is felhívja a figyelmet arra, hogy bár Diodóros ezekben az években nem említi a harmadik szent háborút, ennek ellenére nem szünetelnek a hadi

események. Rekonstrukciója alapján 349-ben, mivel Thébai – és Phókis is⁸ – kezd anyagilag és katonailag is kimerülni, 300 *talantont* kap a perzsa uralkodótól (Diod. 40, 1–2), a thébaiak pedig cserébe katonai segítséget küldenek az egyiptomi hadjáratához (pl. 44, 2; 46, 8). Ez értelemszerűen a phókisiak ellen bevethető otthoni sereg meggyengülését is jelenti. A perzsák egyiptomi kudarca után ezek az egységek azonban felszabadulnak, így bevethetőek Phókis ellen, ennek köszönhetően a thébaiak elfoglalják Hyampolist (Diodórosnál Hya 56, 1-ben). Phalaikosnak ugyanakkor sikerül több boiótiai várost (Koróneia, Tilphós[s]aion, Chorsiai, Orchomenos) is elfoglalnia. A városok megszerzésével az a célja, hogy a felvonulási útvonalakat biztosítsa saját hadjárata, illetve az ellenség támadása esetén is. 349 végére így akár a háború győztes befejezésére is reménye lehet.

348-ban a thébaiak sikeres támadást vezetnek Phókis ellen, elkerülve a megerősített városokat (valószínűleg ide tartozik a gabona elpusztítása 56, 2-ben), a phókisi ellentámadás viszont komoly vereséget mér a visszavonuló thébaiakra a Hédyleion hegyénél.⁹ Diodóros itt veszi fel újra az események elbeszélését.

Jegyzetek

- 1 Ehhez és az ezzel kapcsolatos legfontosabb kronológiai kérdésekhez lásd Illés 2022, az egész háborút egy készülő tanulmányomban fogom részletesen elemezni. A jelen tanulmány a második rész fordítását tartalmazza részletes jegyzetekkel. Az évszámok mindig Kr. e. értendők. Amennyiben a Diodóros hivatkozásnál nem szerepel a könyv, a számok mindig a XVI. könyvre vonatkoznak. Az antik forrásokra az OLD és a LSJ rövidítései szerint hivatkozom. A fordítás jegyzeteinek elkészítésében nagy segítségemre volt Sherman 1952 és Veh–Frigo 2007.
- 2 Például a háború kitöréséről már a 357/356-os *archóni* évben értesülünk, a 356/355-ös *archóni* évben nem történik semmi, s majd csak a 355/354-es *archóni* évben kezdődik a tényleges beszámoló.
- 3 Az egyetlen kivétel a 351/350-es *archóni* évvel kapcsolatban tett megjegyzés (40, 2): „A boiótok és a phókisiak távolról csatároztak és betörték egymás területére, de semmi említésre méltó esemény nem történt ebben az évben.”
- 4 A témához magyarul lásd Seres 2019, 70–76.
- 5 Lásd pl. a szent háború előzményeinek a bemutatásakor a 23. és 29. *caput*-ban a 355/354-es és 354/353-as *archóni* évben a Kadmeia 382-es elfoglalását.
- 6 Diod. 52, 9; 53.
- 7 Buckler 1989, 99–111, hasonlóan Buckler 2003 *passim*.
- 8 D. III. 8.
- 9 A thébai kézen lévő boiótiai városokhoz és Hédyleionhoz a fontosabb források: D. XIX. 141: a thébaiak Philippos segítségével visszacapják Orchmenost, Koróneiat, Korsiát (sic!), Tilphósaiont; XIX. 148: phókisi sikerek a thébaiakkal szemben: az övék Orchomenos, Koróneia és Tilphósaion; elvágva a thébaiak neóni helyőrsége; Hédyleion hegyén 270 thébait ölnek meg, majd *tropaion* emelnek.

Bibliográfia

- Broughton, T. R. S. 1951. *The Magistrates of the Roman Republic I*. New York.
- Brunt, P. A. 1989. *Arrian in Two Volumes I*. London.
- Buckler, J. 1989. *Philip II and the Sacred War*. Leiden.
- Buckler, J. 2003. *Aegean Greece in the Fourth Century BC*. Leiden–Boston.
- Cartledge, P. – Spawforth, A. 2002. *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*. London – New York.
- Develin, R. 1989. *Athenian Officials 684–321 B.C.* Cambridge.
- FdD III/5 = Bourguet, É. 1923. *Fouilles de Delphes Tome III (Épigraphie) Fascicule V (Les comptes du IVe siècle)*. Párizs.
- Illés I. Á. 2020. „Philippos halála Diodórosnál (Diod. XVI. 91–94)”: *Ókor* 19/3, 99–107.
- Illés I. Á. 2022. „Diodóros és a harmadik szent háború I.”: *Ókor* 21/1, 97–109.
- Seres D. 2019. „Démostenész: A békéről (Dem. 5)”: *Ókor* 18/1, 70–76.
- Sherman, Ch. L. 1952. *Diodorus of Sicily VII. Books XV.20–XVI.65*. Cambridge–London.
- Stylianou, P. J. 1998. *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford.
- Tod, M. N. 1948. *A Selection of Greek Historical Inscriptions vol. II. From 403 to 323 B.C.* Oxford.
- Veh, O. – Frigo, Th. 2007. *Diodoros: Griechische Weltgeschichte Buch XVI*. Stuttgart.

FORDÍTÁS

[XVI. 56, 1] Mikor Athénban Themistoklés volt az *archón*, Rómában a *consuli* hatalmat Gaius Cornelius és Marcus Popilius kapta meg.¹ Az ő idejükben a boiótok Phókis területének jelentős részét feldúlták, majd egy Hya nevű város² közelében legyőzték ellenfeleiket, s körülbelül hetvenet megöltek közülük. [2] Ez követően a boiótok Koróneia mellett csaptak össze a phókisiakkal, de vereséget szenvedtek, és sok embert veszítettek. Miután a phókisiak néhány jelentős várost elfoglaltak Boiótiában, a boiótok újra támadást intéztek ellenük, és elpusztították a gabonát, amelyet az ellenség a földről begyűjtött, de visszavonulás közben ismét vereséget szenvedtek. [3] Ezekkel egy időben a phókisiak hadvezérét, Phalaikost³ azzal vádolták meg, hogy a szent kincsekből sokat ellopott, ezért megfosztották a hatalmától, s helyette három hadvezért⁴ választottak: Deinokratést, Kalliast és Sóphanést. Majd nyomozás indult a szent kincsek után, és a phókisiak el akarták számoltatni (a kincsek) kezelőit: ezeket elsősorban Philón intézte.⁵ [4] Mivel pedig nem tudott elszámolni a kincsekkel, elítélték, és miután a *stratégosok* parancsára megkínózták, elárulta azokat, akik részt vettek a lopásban. Ő maga a kegyetlen kínzások következtében istentelenségéhez méltó módon fejezte be életét. [5] A többi sikkasztót pedig, bár a lopásból még megmaradt kincseket visszaadták, mint templomrablókat mind kivégezték. A korábbi *stratégosok* közül az első, Philomélos távol tartotta magát az istennek szánt felajánlásoktól,⁶ a má-

sodik viszont, név szerint Onomarchos, Philomélos testvére⁷ sokat költött az isten vagyonából, ahogy a harmadik, Phayllos, Onomarchos testvére is, aki hadvezérként a felajánlásokból sok pénzt veretett, hogy ki tudja fizetni a zsoldosokat.⁸ [6] Kroisos,⁹ a lydők királya által felajánlott arany téglákból, amelyek egyenként két *talanton* értékűek voltak, 120 darabot pénzzé veretett, s ugyanígy tett 360, egyenként két *mina* értékű aranyedénnyel, egy arany oroszlánnal és egy asszonyszoborral is, melyeknek összértéke 30 *talanton* arany volt. Így az összes pénzzé vert arany ezüstpénzre átszámolva négyezer *talanton* tett ki. A Kroisos és a többiek által felajánlott aranytárgyakból (*anathéma*) a *stratégosok* összesen több mint hatezer *talanton*nyi értéket fizettek ki, ha ehhez hozzászámítjuk az arany felajánlásokat (*anathéma*), akkor pedig tízezernél is több *talanton* értékűet. [7] Néhány történetíró szerint az elrabolt kincsek értéke legalább akkora volt, mint amennyit Nagy Sándor szerzett a perzsa kincstárakból.¹⁰ Phalaikos hadvezértársai még a templomot is elkezdtek felásni, mert valaki azt állította, hogy egy arannyal és ezüsttel teli kincstár van benne. Nagy buzgóságukban még az oltár és a *tripus*¹¹ körüli területet is felásták. Az pedig, aki erről a kincstárról beszélt nekik, a legkiválóbb és legrégibb költőt, Homéroszt hozta fel bizonyítékként, aki így ír:

„még az sem,¹² melyet nyilazó nagy Phoibos Apollón kölküszöbével zár, sziklás Pythónak ölében.”¹³

- 1 Themistoklés 347/346-ban volt *archón* (Develin 1989, 318), L. Cornelius Scipio és M. Popilius Laenas 350-ben voltak *consulok* (Broughton 1951, 127.).
- 2 Minden bizonnyal Hyampolis, a Phókisból Thessaliába és Boiótiába vezető út bejáratánál egy szűk völgygel. Stratégiai jelentőségét jelzi, hogy már a görög-perzsa háborúk előtt is phókisi-thessaliai összecsapás helyszíne volt (Hérodotos elbeszélése szerint [VIII. 28] a phókisiak üres amphorákat ástak el, és a rohamozó thessaliai lovasság alatt ezek összetörték, így a föld beszakadt a lovasság alatt, megszerezve a phókisiaknak a győzelmet).
- 3 Elképzelhető, hogy Phalaikos leváltása csak később történt, mivel ezt megelőzően a phókisi sikerekről olvashatunk, s a katonai vezetővel szembeni fellépés inkább egy kudarc után lenne logikus, esetleg az abai vereséget követően (58, 4). Phalaikos az 59, 2-ben már ismét a phókisiak élén áll.
- 4 Úgy tűnik, inkább Phalaikos és elődeinek egyeduralma volt a rendhagyó, s a három fős *stratégos*-testület a bevett szokás Phókisban, mivel Plutarchos (*mor.* 224c) Daiphantosról mint harmadik vezetőről (*archón*) beszél, és Pausaniasnál is (X. 1, 8) három *stratégos*-ról olvashatunk.
- 5 Nem egyértelmű a görög szövegben, hogy Philón az elszámoltatásokat intézte vagy a kincsek elsisakasztását, a továbbiak miatt az utóbbi a valószínűbb.
- 6 Philomélos kincsekhez való viszonya nem következetes Diodórosnál: 24, 5 és 27, 3–4: megígéri, hogy nem nyúl a kincsekhez, illetve elszámol velük; 28, 2: a pénzhiány ellenére tartózkodik a felajánlásoktól; 30, 1 (implicit módon a 32, 1 és 61 is): mégis kifosztja a szentélyt; végül 56, 5: Philomélos a többiekkel ellentétben nem nyúlt a kincsekhez.
- 7 Onomarchos a 61, 2-ben is Philomélos testvéreként szerepel, de Paus. X. 2, 2 szerint Philomélos apja Theotimos, Arist. *Pol.* 1304a szerint pedig Onomarchos apja Euthykratés. A *communis opinio*

- szerint Diodóros téved, Philomélos és Onomarchos nem voltak testvérek. A tévedést elősegíthette, hogy Onomarchos és hadvezértársa, majd utódja (35, 1; 36, 1), Phayllos viszont valóban testvérek (Diod. 56, 5).
- 8 Onomarchos és Phayllos mint templomrablók: 33, 2; 36, 1; 37, 2 és 4; 61, 3.
 - 9 Kroisos mesésen gazdag ajándékairól és jó viszonyáról a delphoiakkal már Hérodotos is számol (Hdt. I. 50–51; 92). Az itt szereplő, Athéné Pronoiának felajánlott aranypajzsot Paus. X. 8, 7 szerint Philomélos rabolta el, de rajta kívül is többen utalnak ezekre az ajándékokra, vö. például Plut. *mor.* 401e–f; Diod. IX. 10, 6. Pausanias idejére (X. 16, 1) semmi sem maradt a lyd királyok ajándékaiból, csak Alyattés vegyítőedényének talapzata (Hdt. I. 25), bár ez nem kizárólag a phókisiak felelőssége, Strabón (IX. 3, 8) tud a szentély korábbi kifosztásáról is.
 - 10 Ha áttekintjük a perzsa zsákmányról szóló beszámolókat (ehhez lásd Brunt 1989, Appendix X.3), akkor kiderül, hogy ez a több mint tízezer *talanton* valójában meg sem közelíti azt az összeget: Arbéla: Diod. 17.64.3: 3000 ezüst *talanton*; Curt. V. 1, 10: 4000 *talanton*. Babylón: Arr. III. 16, 3; Curt. V. 1, 23 (pontos adatok nélkül); Susa: Arr. III. 16, 7 / Curt. V. 2, 11: 50 000; Diod. XVII. 66, 1: 40 000 + 9 000; Plut. *Alex.* 66, 1 / Iust. XI. 14, 9: 40 000; Strab. XV. 3, 9: 40 vagy 50 000; Persepolis: Arr. III. 18, 10 (pontos adat nélkül); Diod. XVII. 71, 1 / Curt. V. 6, 9: 120 000 (Curt. V. 6, 10: Pasargadaiban még 6000); Plut. *Alex.* 37. 2: annyi, mint Susában (40 000). Strab. XV. 3, 9 / Diod. XVII. 80, 3: mindent Ekbatanába hordanak össze: 180 000 (csak a *talanton*-ban megadott adatokat tüntettem fel, a többi kincs, ruhanemű stb. még ezen felül van).
 - 11 Háromlábú szék, amelyen ülve a Pythia jósolt.
 - 12 Ti. a megelőző sorokban említett kincs.
 - 13 Hom. *Il.* IX. 404–405, ford. Devecseri Gábor.

[8] Mikor a katonák nekiálltak felásni a földet a *tripus* körül, nagy földrengések támadtak, s ez megrémítette a phókisiakat. Mivel pedig nyilvánvaló volt, hogy ezzel az istenek a templomrablók büntetését jelzik előre, felhagytak a dologgal. E törvénytelenység vezére, az előbb említett Philón gyorsan és az istenhez illő módon lakolt meg.

[57, 1] A szent kincsek elpusztításának egész vádja a phókisiakra hullott vissza, annak ellenére, hogy e döntésben az athéniaiak és a lakedaimóniaiak¹⁴ is részt vettek, tudniillik a phókisiak szövetségesei voltak, és jóval több pénzt kaptak zsoldra, mint amennyit a katonák létszáma indokolt volna. [2] Az athéniaiak ekkor ugyanúgy vétkeztek az isten ellen, ahogyan nem sokkal a delphoi eseményeket megelőzően is.¹⁵ Amikor ugyanis Dionysios,¹⁶ a syrakusai uralkodó aranyból és elefántcsontból készült istenszobrokat küldött Olympiába és Delphoiba, Iphikratés tengeri haderejével éppen Korkyránál időzött és véletlenül rábukkant az ajándékokat szállító hajókra. Miután ezeket elfogta, üzenetet küldött az athéni népnek, megkérdezve, hogy mit tegyen. Az athéniaiak megparancsolták neki, hogy ne ártsa magát az istenek dolgaiba, de ügyeljen rá, hogy a katonáit ellássa. [3] Iphikratés pedig engedelmeskedve hazája utasításának zsákmányként eladta az istenek ékességeit.¹⁷ Erre a *tyrannos* haragra lobbant az athéniaiak iránt, és a következő levelet írta nekik:

„Dionysios az athéniaiak tanácsának és népének. Nem illő azt írnom, hogy menjen jól a sorotok, mivel tengeren és vízen is szentségtörő módon kifosztjátok az isteneket, és az általunk az

isteneknek felajánlásul küldött istenszobrokat elragadtátok és pénzzé tettétek, ráadásul a legnagyobb istenekkel, a delphoi Apollónnal és az olympiai Zeusszal szemben követettek el istentelenséget.” [4] Az athéniaiak tehát ezeket követték el az istenséggel szemben, annak ellenére, hogy azzal dicsekedtek, Apollón az ő atyai és nemző istenük.¹⁸ A lakedaimóniaknak pedig, bár Delphoiban kapták azt a jóslatot, amelynek segítségével mindenki által csodált államot alapítottak,¹⁹ és a legfontosabb ügyekben akkor és most is kikérték az isten véleményét, mégis volt bátorságuk a templomrablókkal együtt részt venni a törvénytelenységben.

[58, 1] Boiótiában a phókisiaknak három megerősített városuk volt:²⁰ Orchomenos, Koróneia és Korsiai, ezekből kiindulva vezettek hadjáratot a boiótok ellen. Mivel rengeteg zsoldosuk volt, feldúlták a vidéket, és mind a rajtaütések, mind a szabályos összecsapások során felülkerekedtek a helyieken. [2] A boiótokat szorongatta a háború: sok katonát veszítettek és pénzüik sem volt, így követeket küldtek Philipposhoz, hogy segítséget kérjenek tőle.²¹ [3] A király örömmel látta megalázódásukat, de csak kevés katonát küldött nekik, mivel kisebbíteni akarta a boiótok leuktrai csata miatti önbizalmát²² – arra azért ügyelt, nehogy úgy tűnjön, hogy eltűri a jósdá kifosztását. [4] Miközben a phókisiak erődöt építettek az Abai nevű hely környékén, ahol volt egy Apollón szentély, a boiótok rájuk támadtak. Erre egy részük szétszóródva tüstént a közeli városokba menekült, a többiek pedig Apollón templomába, s közülük mintegy ötszázan meghaltak. [5] Sok más istenektől származó

14 Athén és Spárta – utóbbi motivációinak részletes bemutatásával – több helyen is szerepel mint a phókisiak támogatója (24; 27, 5; 29; 35, 5; 37, 2–4; 38, 2; 59, 1; 63, 1; 64, 1). A városok vezetőinek megvesztegetéséről általában lásd még 33, 2. Paus. III. 10, 3 szerint sokan magánemberként is a phókisiak zsoldjába álltak a thébaiak ellen, Spárta és Athén pedig hivatalosan is támogatta Phókist. A phókisiak nemcsak Archidamost, a spártai királyt, de a feleségét is megvesztegették (Theopomposra hivatkozva). Iust. VIII. 2, 8–12 az athéniai Thermopylai szerepe kapcsán hasonlítja össze ezt az eseményt a perzsák elleni harccal, kiemelve, hogy utóbbi esetben igaz ügyért küzdöttek, előbbiben viszont nem, sőt szentségtörőket vettek védelmükbe.

15 Valószínűleg a Diod. XV. 47, 7-ben (374/373) is bemutatott esetről lehet szó: Korkyránál az athéni Iphikratés és Timotheus szembe találja magát Dionysios, syrakusai *tyrannos* hajóival, amelyek éppen a spártaiaknak vizznek segítséget, ezért kilenc hajót elfognak, legénységüket eladják, s ebből 60 *talanton* folyik be. Xen. *hell.* VI. 2, 33–36: összesen 10 hajó volt, az összes fogságba került; váltságdíjért elengedik a legénységet, kivéve a vezért, Krinipost, aki öngyilkos lett. Polyaen. III. 9, 55: Iphikratés 11-ből 10 hajót elfog. Az idézett források nem térnek ki az isteneknek szánt ajándékok ellopására.

16 Itteni istenfélő szerepeltetésével ellentétben Dionysios Diodóros egyéb helyei alapján is nagy templomrabló hírében állt. Diod. XV. 13, 1 (385k.) szerint Dionysios meg akarja hódítani az Adriát, elfoglalni Épeiros, hogy kifoszthassa Delphoit. Ez valószínűleg túlzás, vö. Stylianou 1988 *ad loc.* Diod. XIV. 3: 60 *triérésszel* hadjáratot vezet Etruriába névleg kalózkodás ellen, valójában azonban templomokat akar kifosztani (Agyllé ~ Pyrgi). Egyéb források is ezt támasztják alá: Cic. *nat. deor.* III. 83–84: gúnyolódva fosztja ki a szentélyeket, mondván, hogy az istenszobor aranyköpenye nyáron nehéz, télen hideg, ezért gyapjúra cseréli; Aesculapius aranszakállja nem illik egy ifjúhoz, elviszi; az összes templomból

az ezüstsztalokat; arany szobrokat, tálakat és koszorúkat szintén elviszi; Aelian. *var.* I, 20: az összes syrakusai templomot kifosztja, a Zeus szobor ruháját és ékszereit is elviszi 85 *talanton* értékben; Apollón szoborról az arany hajfűrtöket; Etruriából Apollón és Leukothea összes kincseit stb.

17 A bevett athéni gyakorlatnak megfelelően a „nép” nem vállalja a felelősséget, azt a hadvezérre hárítja át.

18 Vö. Plat. *Euthyd.* 302d: Ión származása miatt Apollón a családi istenük; Eurip. *Ión* 61–75: Apollónnak és Kreusának, Erechtheus attikai király lányának a fia Ión. Hdt. VII. 49 szerint az iónok róla kapják a nevüket (itt Xuthos az apja), ugyanígy Hdt. VIII. 44, ráadásul ión négy fia az eredeti négy attikai törzs (*phylé*) névadó hőséje (Hdt. V. 66).

19 Az ókori hagyomány szerint a spártai Lykurgos egy delphoi jóslatban kapta meg a spártai „alkotmányt”, lásd Hdt. I. 65; Paus. III. 2, 4 (Delphoi sugalmazása vagy krétai minta); Plut. *Lyk.* 5–6; Diod. I. 94, 1; VII. 12.

20 Lásd fent a bevezetést.

21 Vö. D. XVIII. 19, valószínűleg ekkor jön létre a szövetség a boiótok és Philippos között (korábban Philippos elsősorban Thessalia érdekében avatkozik bele a konfliktusba), bár egyes források ezt korábbra helyezik (Paus. X. 2, 5: már Onomarchos halála előtt), ugyanakkor a 351-ben keletkezett D. IV. 48 szerint van olyan szóbeszéd, hogy Philippos Spártával szövetkezik a thébaiak ellen. 22 A thébaiaknak a leuktrai csata utáni túlzott elbizakodottsága szinte toposszá vált, győzelmükben nem mértéktartóak, azt rosszul használják fel, túl merész terveket szőnek: Isokr. V. 53–55: meg akarják szerezni a Peloponnészt, Thessaliát, Megarát, Attikát, Euboiát, Byzantiont; D. XVIII. 18; Aeschin. III. 133 (elmezavar és esztelenség); Diod. XV. 88, 4: Epameinondas halála után a thébai vezérek esztelensége miatt jutnak rabszolgasorba és pusztulásra. Még 335-ben is a leuktrai győzelmükkel buzdítják egymást Nagy Sándor ellen (Diod. XVII. 10, 6).

büntetés is érte a phókisiakat ebben az időben, melyek közül a leginkább figyelemre méltó a következő eset. A templomba menekülők ugyanis azt gondolták, hogy az isten segítségével megmenekülhetnek, de éppen ellenkezőleg, valami isteni szándék révén a templomrablók büntetésében részesültek: [6] a templom mellett ugyanis sok szalma volt felhalmozva, a menekülők pedig sátraikban égve hagyták a tüzet. Ettől a szalma lángra kapott, s csodálatos módon olyan nagy tűz lobbant fel, hogy maga a templom is leégett, a templomba menekült phókisiak pedig élve elhamvadtak. Úgy látszott, hogy az istenség a templomrablóknak nem adta meg az oltalomkérésből fakadó biztonságot.²³

[59, 1] Mikor Athénban Archias volt az *archón*, a rómaiak Marcus Aemiliust és Titus Quinctiust tették *consullá*.²⁴ Az ő idejükben ért véget a tíz évig tartó phókisi háború, mégpedig a következő módon:²⁵ a boiótok és a phókisiak is nehéz helyzetbe kerültek a hosszú háború miatt, ezért a phókisiak követeket küldtek Lakadaimónba, hogy segítséget kérjenek. A spártaiak erre ezer hoplitát küldtek Archidamos, a király vezetésével.²⁶ [2] Hozzájuk hasonlóan a boiótok is követeket küldtek Philipposhoz a szövetség ügyében, s Philippos a thessaliaiakat maga mellé véve nagy haderővel megérkezett Lokrisba. A phókisiak ismét Phalaikost állították a sereg élére, akinek rengeteg zsoldosa volt. Amikor Philippos utolérte, azt tervezte, hogy egyetlen összecsapással dönti el a háborút. Phalaikos ekkor

Nikaiában²⁷ időzött, és úgy ítélte meg, hogy nem méltó ellenfele a királynak, ezért követeket küldött hozzá a fegyverszünet ügyében. [3] Megállapodtak, hogy Phalaikos a katonáival oda mehet, ahova csak akar, így Phalaikos mintegy nyolcezer zsoldosával²⁸ együtt a fegyverszünet oltalmában a Peloponnésosra vonult. A phókisiak, mivel terveik füstbe mentek, megadták magukat Philipposnak. [4] A király pedig, miután – bár nem is remélte – csata nélkül vetett véget a szent háborúnak, tanácskozást tartott a boiótokkal és a thessaliaiakkal. Úgy határozott, hogy összehívja az *amphiktyónok* gyűlését, és az összes ügyben rájuk bízta a döntést.

[60, 1] A tanácsstagok úgy határoztak,²⁹ hogy Philippost és utódait felveszik az *amphiktyoniába*, és megadják nekik azt a két szavazatot, amelyek korábban a háborúban legyőzött phókisiaké voltak. Hogy a phókisiak oldalán álló három város³⁰ falait lerombolják. Hogy a phókisiak egyáltalán ne vehessenek részt a szentély és az *amphiktyonia* ügyeiben. Hogy ne lehessen se lovuk, se fegyverük egészen addig, amíg az elrabolt vagyont vissza nem fizetik az istennek. Hogy a phókisiak és a templomrablásban résztvevők közül mindazok, akik elmene-kültek,³¹ átkozottak és bárhol szabadon elfoghatók legyenek.³² [2] Hogy a phókisiak összes városát³³ rombolják le, és a lakosokat költöztessék falvakba, amelyek közül egyikben sem lehet ötvennél több ház,³⁴ és amelyek nem lehetnek egy *stadion*nál közelebb egymáshoz. Hogy a phókisiak tartsák meg

23 Paus. X. 35, 3 szerint nem isteni igazságszolgáltatásról van szó, hanem a boiótok gyűjtik rá a templomot a bemenekült phókisiakra.

24 Archias 346/345-ben volt *archón* (Develin 1989, 322), de 349-ben – amely év az eddigiek alapján következne – valójában L. Furius Camillus és Ap. Claudius Crassus voltak a *consulok* (Broughton 1951, 128).

25 A háború időtartamához lásd 14, 3; 23, 1. Aeschin. II. 131–132 szerint a phókisiak kudarcának okai – itt magát mentegeti, ti. hogy nem ő volt az, aki Philippossal összejátszva a phókisiak pusztulását okozta –: 1) Tyché; 2) a tíz éves háború és a pénz elfogyása; 3) belső ellentétek; 4) Phalaikos rövidlátása. (A továbbiakban [132–134] az Athén és Phókis közötti tárgyalásokat mutatja be röviden: a phókisiak segítségért jöttek az athéniaihoz, cserébe megígérik Halponos, Thronion és Nikaia átadását – ezek ellenőrzik a Thermopylai-szorost. Athéni határozat: a phókisiak adják át ezeket a helyeket Proxenosnak; 50 hajót és hadsereget küldenek ki. A *tyrannoszok* – hadvezérek – azonban nem adják át a fenti helyeket Proxenosnak, hanem bebörtönözik a phókisi követeket, akik felajánlották a városok átadását. A fentiek legészserűbb magyarázata, hogy a követeket Phalaikos hatalomból való ideiglenes eltávolítása idején küldték a phókisiak, mire viszont megérkeznek az athéniaiak, már újra Phalaikosé a hatalom.) Diodóros nem számol be az Athén és Philippos között megkötött philokratési békéről, amely lényegében kiszolgáltatta Philipposnak a phókisiakat, újabban magyarul lásd Seres 2019.

26 III. Archidamos (uralk. 361–338), Paus. III. 10, 3 meglehetősen negatívan mutatja be Archidamost, ugyanakkor a III. 10, 4 szerint ő volt az, aki annak idején megakadályozta, hogy a phókisiak lerombolják Delphoit, megölve a férfiakat és rabszolgáskorba vetve a nőket és gyermekeket.

27 A Thermopylai-szoros ellenőrzése miatt fontos város.

28 D. XIX. 230 szerint 10 000 gyalogosa és 1000 lovasa van, akik még nem estek Philippos fogságába.

29 A békefeltételekről, vagy inkább békediktátumról Paus. X. 3, 1–3 is beszámol: az összes phókisi várost lerombolják (nevesíti is őket:

Lilaia, Hyampolis, Antikyra, Parapotamoi, Panopeus, Daulis, Eróchos, Chadara, Amphikleia, Neón, Tithrónion, Dryma, Elateia, Trachis, Medeón, Echedameia, Ambrossos, Ledón, Phlygonion, Stiris), lakosságukat falvakba telepítik szét, kivéve Abai esetében, amelyet megkímélnek (Pausanias szerint azért, mert nem vettek részt a fosztogatásban; elképzelhető azonban, hogy az ott található – bár a háború folyamán leégett – Apollón szentély miatt. A szentélyhez lásd már Hdt. I. 46, VIII. 27; 33 [a perzsák felégetik], a szentély és történetének rövid bemutatása: Paus. X. 35, 1–4). A phókisiakat kizárják a szentélyből, nem jelenhetnek meg a pánhellén gyűléseken; az *amphiktyonia*-beli szavazati jogukat a makedónok kapják. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a széttelapított phókisiak az athéniai és a thébaiak segítségével még a 338-as chairónieai csata előtt visszatelepülnek a városokba. Paus. X. 8, 2 megerősíti az *amphiktyoniából* való kizárásukat – a spártaiakkal együtt.

30 E három város a phókisiak kezére került három boiótiai város lehet: Orchomenos, Koróneia és Korsiai (vö. 56, 2; 58, 1; D. V, 21–22; XIX, 325; Aeschin. II. 141). Ennek megfelelően lett a fordítás a „Phókisban lévő” helyett inkább a „phókisiak oldalán álló” (vö. 60, 2, ahol az összes phókisi várost lerombolják, nemcsak a falakat). A falak lerombolásának célja az lehetett, hogy a phókisiak a későbbiekben ne használhassák bázisként ezeket a városokat, ha sikerülne is elfoglalni ezeket.

31 Mivel Phalaikos tárgyalások útján ment maradék seregével a Peloponnésosra (59, 3), nem világos, hogy ebbe ő és zsoldosai is beletartoznak-e, vagy csak a többiek. Hogy a rendelkezést nem mindenki tartotta be, arra utal D. V. 19, mikor a phókisi menekültek (*phygades*) athéniai általi megmentéséről beszél.

32 Aeschin. II. 142 szerint az oitaik – rituális büntetésként – az összes felnőtt phókisit le akarják vetni a sziklákról, Aischinés lép közbe, így Phalaikos élve távozhat, és nem büntetik meg az ártatlánokat.

33 Ehhez lásd a fenti Pausanias helyet a 29. jegyzetben.

34 Esetleg család (*oikia*).

a földjüket, de évente fizessenek az istennek hatvan *talanton* adót,³⁵ amíg vissza nem fizetik a templomrablás során elkobzott vagyont. Hogy a pythói játékokat Philippos rendezze a boiótokkal és a thessaliaiakkal együtt,³⁶ mivel a korinthesiak³⁷ a phókisiakkal együtt részt vettek az istenséggel szembeni törvénytelenységben. [3] Hogy az *amphiktyónok* és Philippos a phókisiak és a zsoldosok fegyvereit verjék szét a sziklákon, a maradékot égezzék el, a lovakat pedig adják el. A fentiek szerint rendezték el az *amphiktyónok* a jóshely felügyeletével kapcsolatos ügyeket és az összes többi olyan dolgot, ami az istenek tiszteletére, a görögök közös békéjére és egyetértésére vonatkozott. [4] Ezek után Philippos segített az *amphiktyónok* határozatainak a végrehajtásában, és mindenkiel barátságosan viselkedett, majd Makedoniába ment. Így nemcsak kegyessége és hadvezéri képességei révén szerzett hírnevet, hanem jövőendő nagyságát is nagy mértékben előkészítette. [5] Arra vágyott, hogy Hellas teljhatalmú hadvezére legyen és háborút viseljen a perzsák ellen,³⁸ ami be is következett.³⁹ De ezeket a megfelelő időben fogom részletesen leírni, most azonban visszatérek a történeti események folyamatos elbeszéléséhez.

[61, 1] Méltónak tartom azonban, hogy először azok istenektől eredő bűnhődéséről írjak, akik jogtalanságokat követtek el a szentéllyel szemben. Az istenség büntetése ugyanis elkerülhetetlenül utolérte nemcsak a templomrablás elkövetőit, hanem mindenkit, akinek bármi köze is volt e jogtalansághoz. [2] A szentély elfoglalásának a kitervelője, Philomelos egy nehéz katonai helyzetben levetette magát (egy szikláról?),⁴⁰ majd testvére, Onomarchos⁴¹ vette át a kétségbeesett katonák vezetését. Ő Thessaliában a phókisiakkal és zsoldosokkal együtt harcolva elesett, és keresztre feszítették.⁴² [3] Végül a harmadik *stratégos*, Phayllos, aki a legtöbb felajánlást pénzre verette, hosszan tartó betegségbe esett,⁴³ és csak hosszas szenvedések után halt meg. Phalaikos,⁴⁴ aki mindezek után a templomrablásból származó vagyon maradványait megszerezte, sok félelem és veszély közepette bolyongva még sokáig élt, de nem azért, hogy szentségtörő társainál boldogabb legyen, hanem hogy hosszabb ideig szenvedjen, hogy balsorsa sokak számára ismertté tegye, és hogy hírhejt szerencsétlenség sújtása. [4] Ő ugyanis, miután a hadifogság elől⁴⁵ megmenekült, először a Peloponnésoson időzött zsoldosaival, és a templomból rabolt javak maradékaiból tartotta fenn katonáit. Ezek után

35 Tod 172 (= FdD III/5, Nr. 14) tanúsága szerint félévente fizetnek 30 *talanton*t, majd a 330-as évek legelejétől évi 10 *talanton*t. Az 56, 6 szerint több, mint 10000 *talanton*t raboltak el a templomból, így évi hatvan *talanton*nal számolva 167 év alatt tudták volna visszafizetni.

36 Vö. D. V. 22, IX. 32, XIX. 128 (Philippos és a thébaiak rendezik).

37 Nem világos, hogy hogyan kerülnek ide a korinthesiak, elvileg a 29, 1 fogalmazásába (phókisiakkal szövetséges peloponnésosi államok) befér Korinthus is, ugyanakkor nem értesülünk arról az irodalmi forrásokból, hogy Korinthus a phókisiak oldalán harcolt volna a háborúban, ráadásul a korinthesiak az isthmosi, nem pedig a pythói játékok szervezésében vettek részt, így nincs értelme kizárni őket az utóbbiból. A kérdés megoldását nehezíti, hogy ellentmondóak a forrásaink, a feliratos anyagból ugyanis a fentiek ellenére értesülünk arról, hogy a phókisi uralom alatt Korinthusból is érkeztek *naopoiosok* (FdD III/5, Nr. 19: 35, 53, 60 sorok), azaz Korinthusnak szorosabb kapcsolatai voltak Phókisszal, és Phalaikost is Korinthusban találjuk (61, 4), ezzel szemben Plut. *Tim.* 3, 1 szerint ez idő tájt Korinthus békében és nyugalomban él a harcok ellenére. A kiadók többnyire *lacunát* tételeznek fel.

38 Philippos mint egész Hellas vezetője jelenik meg a 64, 3-ban is, majd a Korinthesi Szövetség megalakulásával kapcsolatban 89, 1-ben; a perzsák elleni hadjárat pedig a 91, 1–2-ben is szerepel. Egy pánhellén keleti hadjárat vezető szerepét már Iszkratész felajánlotta a királynak 346-ban (vö. or. V. 16: Philippos álljon a görögök élére és vezesse őket a barbárok ellen; V. 119–123: óriási dicsőség, ha elfoglalja az egész perzsa birodalmat, de már az is, ha csak Kis-Ázsiát [*apo Kilikias mechri Sinopés*]; ugyanez a javaslat: II. 11 [testvérharc helyett barbárok elleni küzdelem, és III. 2–3]). Nem tudjuk, hogy Philipposnak mikortól voltak ilyen tervei, talán már a 340-es évektől (vö. D. X. 32sk.: Philippos tervei a nagykirály ellen Hermiasszal együttműködve).

39 Philippos személyesen nem vezetett hadat a perzsák ellen, bár Parmeniont egy expedíciós haderővel még életében előre küldte Kis-Ázsiába, de mielőtt ő maga is csatlakozhatott volna, megölték, lásd Illés 2020.

40 Lásd 31, 4. Philomelos öngyilkossága megfelelhet a szikláról való letaszítás szakrális büntetésének (vö. 28, 3, lokrisiak a Phaidriadesről). Euseb. *praep. ev.* VIII. 15 (392c) nem szándékos öngyilkosságot, hanem isteni büntetést sugall: „Philomelost egy me-

redék és sziklás dombtetőről egy lezúduló szikla taszította le és zúzta össze.”

41 Vö. 56, 6 és a jegyzetet.

42 Halálához lásd 35, 6, ahol nem világos a szövegből, hogy mi is lett Onomarchos sorsa: menekülés közben esett el a tengernél a többiekkel együtt vagy Philippos végeztette ki (*ekremase* – felakasztotta). Ráadásul a 61, 2 szerint levágták és keresztre feszítették (*katakopeis estauróthē*). Euseb. *praep. ev.* VIII. 14 (392c): „Onomarchost megvadult lova ragadta a tengerbe, ahol elborították a hullámok és lovával együtt a feneketlen mélységbe süllyesztették, de Phayllosról kétféle hagyomány van: vagy sorvasztó betegség emészte el vagy Abaiban egy templommal együtt égett el.”, Paus. X. 2, 5 szerint Onomarchost a tengerparton saját katonái dárdázták le, mivel őt tartották felelősnek a vereséért. A fentiek alapján elképzelhető, hogy Philippos már csak a holttestet feszítette keresztre vagy akasztotta fel.

43 Vö. 38, 6, továbbá a fenti Eusebios helyet.

44 A fogságot és a vereséget a Philipposszal való megegyezés révén kerül el (59, 2–3). A Diodóros által is bemutatott peloponnésosi tartózkodása után zsoldosaival Timoleón szolgálatába állt (Diodóros további beszámolója alapján ő maga és a zsoldosai egy része végül nem jutnak el Szicíliába), a zsoldosok Dél-Itáliában és Szicíliában sem kerültek el Apollón büntetését (vö. 78, 3–79, 1; 82, 1–2, az egyik utolsóként maradt zsoldos Thrasios árulása és bukása): Plut. *Tim.* 30, 2; 6–10: Timoleón szicíliai hadjáratával és jó szerencsésével kapcsolatban: zsoldosai Philomelos és Onomarchos volt emberei voltak, akik részt vettek a templom kifosztásában. Kiátkozva a Peloponnésoson kóborolnak, ahol Timoleón az emberhiány miatt felfogadja őket, minden csatában győznek, ha Timoleón is ott van, de mikor nélküle harcolnak, apránként mindannyian elesnek. Plut. *mor.* 552f: a templomrablásban részt vevő zsoldosok nagy része átkelt Szicíliába Timoleónnal, legyőzték a karthágóiakat és megdöntötték a *tyrannis*okat, majd ez után gyálázatos módon meghaltak. A zsoldosok sorsa mindkét esetben morális példázattá válik Plutarchosnál, előbbi esetben az isteni igazságszolgáltatás mintája: a kegyes Timoleón ne bűnhődjön, de a zsoldosok igen; az utóbbi pedig azt mutatja, hogy az istenség néha jó célra használja a gonoszakat.

45 Vö. 59, 3.

Korinthosban zsoldosnak állt, s nagy teherhajókkal és négy kalózhajóval arra készült, hogy Italiába és Sziciliába hajózzon. Úgy tervezte, hogy majd ott elfoglalhat egy várost vagy szerezhetsz zsoldot: történetesen ugyanis akkor zajlott a lucanusok háborúja a tarentumiak ellen.⁴⁶ A vele együtt hajózóknak azt mondta, hogy Italiából és Sziciliából érkezett követek hívták, hogy áthajózzon.

[62, 1] Miután kihajóztak és kiértek a nyílt tengerre, néhány katona, akik Phalaikosszal együtt a legnagyobb hajón utaztak, összebeszélt, mivel arra gyanakodtak, hogy senki sem hívta őket. Nem látták ugyanis, hogy az őket segítségül hívók közül vezetők hajóznának velük, ez a hajóút pedig nem rövid volt, hanem hosszú és nehéz. [2] Mivel nem hitték el, amit mondtak nekik, és tartottak a tengeren túli hadjáratától, összeesküvést szöttek, kiváltképpen a zsoldosok vezetői. Végül kardot rántva megrémítették Phalaikost és a kormányost, és arra kényszerítették őket, hogy hajózzanak vissza. Ugyanígy jártak el azok is, akik a többi hajón utaztak, így (valamennyien) visszatértek a Peloponnésosra. [3] Lakónia Malea-hegyfokánál gyűltek össze, és ott fogadták a Krétáról érkező knóssosi követeket, akik azért jöttek, hogy zsoldosokat toborozzanak. Miután ezek tárgyaltak Phalaikosszal és a vezérekkel, valamint nagy összegű zsoldot is adtak, mindannyian elhajóztak velük.⁴⁷ Kréta szigetén partra szálltak Knóssosnál, s tüstént, még menetből⁴⁸ elfoglalták a Lyktosnak⁴⁹ nevezett várost. [4] A hazájukból kiűzött lyktosiaiak számára váratlan és gyors segítség érkezett. A tarentumiak ugyanis ekkortájt háborút viseltek a lucanusok ellen, ezért követeket küldtek a város alapítóihoz, a lakedaimóniakhoz, hogy segítséget kérjenek tőlük. A spártaiak a rokonság miatt lelkesen szövetségre léptek velük, gyorsan gyalogos és tengeri haderőt gyűjtöttek, és Archidamost, a királyt tették a sereg vezérévé. Mikor a spártaiak készültek átkelni Italiába, a

lyktosiaiak azt kérték tőlük, hogy először nekik segítsenek. A lakedaimóniak engedtek e kérésnek, Krétára hajózva legyőzték a zsoldosokat, és így megmentették a lyktosiaiak hazáját.

[63, 1] Ezek után Archidamos áthajózott Italiába, és a tarentumiak szövetségeseiként harcolva egy csatában dicső halált halt.⁵⁰ Olyan férfi volt, akit hadvezéri képességei és életmódja miatt is dicsértek, egyedül a phókisiakkal kötött szövetség miatt rágalmazták, mivel ezzel Delphoi elfoglalásának a legfőbb okává vált. [2] Archidamos huszonhárom évig uralkodott a lakedaimóniakon, s a hatalmat fia, Agis vette át, aki tizenöt évig uralkodott.⁵¹ Ezután Archidamos zsoldosait, akik részt vettek a jósda kifosztásában, a lucanusok ledárdázták. Phalaikos pedig, aki kiszorult Lyktosból, hozzálátott Kydónia⁵² ostromához. [3] Ostromgépeket készíttetett és odavitette őket a városhoz, ekkor azonban villámok sújtottak le, és az isteni tűz elégette az ostromgépeket. A zsoldosok közül is sokan, akik a gépeket próbálták menteni, meghaltak a tűzben: köztük volt Phalaikos, a hadvezér is.⁵³ [4] Egyesek szerint egy zsoldos ölte meg, akivel korábban összetűzésbe került. Az életben maradt zsoldosok, miután az élisi száműzöttek⁵⁴ felfogadták őket, a Peloponnésosra mentek, és a száműzöttekkel együtt hadat viseltek az élisiek ellen.⁵⁵ [5] Az arkadiaiak azonban támogatták az élisieket, és így egy csatában legyőzték a száműzötteket. Ebben a csatában a zsoldosok közül sokan meghaltak, akik pedig életben maradtak – mintegy négyezren – mind fogságba estek. Az arkadiaiak és az élisiek megosztottak a foglyokon, az arkadiaiak az összes nekik juttatott foglyot eladták, az élisiek azonban a jósdával szemben elkövetett törvénytelenység miatt megölték a foglyaikat.

[64, 1] Így büntette meg az istenség azokat, akik részt vettek a templom kifosztásában. A leghíresebb városok, mivel részt vettek a templomrablásban, később Antipatrostól veresé-

46 Vö. 62, 4; 63, 1; 88, 3.

47 Közelebbről nem ismert krétai konfliktus céljából, talán azonos az Arist. *pol.* 1272 b-ben említett nemrég (*neósti*) lezajlott zsoldosháborúval (a *xenikos* itt az alkotmányra hivatkozás miatt inkább zsoldos, mint idegen) 345-ben esetleg 344-ben. (Szóba jöhet még a spártaiak hadjárata a 330-as évek végén, vö. Cartledge – Spawforth 2001, 19).

48 Azaz az első rohammal.

49 A hagyomány szerint Kréta egyik legrégebbi, spártaiak által alapított városa, lásd Arist. *pol.* 1271b; Polyb. IV. 54, 6.

50 Vö. Theopomp. BNJ 115 F 232 (=Athen. *Deipn.* 12.536c–536d) „(Theopompos) az ötvenkettedik könyvében azt mondja, hogy a lakedaimóni Archidamos eltávolodva a spártai életmódtól idegen és elpuhult élethez szokott. Ezért már nem tudott otthon élni, hanem mértéktelensége miatt mindig arra törekedett, hogy külföldön éljen. Így mikor a tarentumiak követeket küldtek a szövetség ügyében, Archidamos mindent megtett, hogy segítségként velük menjen. Mikor pedig odaért és elesett a háborúban, nem kapott méltó temetést, pedig a tarentumiak sok pénzt adtak az ellenségnek, hogy megszerezzék a testét.” Theopomp. BNJ 115 F 312 (=Paus. III. 10, 5) szintén kiemeli, hogy az isten haragja miatt nem tudják eltemetni, ugyanakkor Paus. VI. 54, 9 szerint szobrot kapott Olympiában. Halálának helyszínéül Mandonia/Mardonía/Manduria szerepel, méghozzá a charióneiai csata évében (338), sőt, ugyanazon a napon, vö. Diod. 88, 3; Plut. *Agis* 3, 3; *Camil.* 19; Curt. VI. 1, 1.

51 Diodórosnál nem egységesek az uralkodási idők: 88, 4-ben (338/337-ös évnél) szintén 23 év uralkodás, de Agis csak kilenc évnél uralkodással szerepel (XVII. 3, 4-ben is kilenc év a 330/329-es évnél). Agésilaos halála és így Archidamos uralkodásának kezdete XV. 93, 6-ban 362/361 (helyesen inkább 1-2 évvel később). A bevett adatok: III. Archidamos 361-338, III. Agis 338–331.

52 Diod. V. 78, 2: a három legjelentősebb krétai város – Knóssos, Phaistos és Kydónia – egyike.

53 Vö. Paus. X. 2, 7 jelentősen leegyszerűsített változatát: a templomi kincsek egy részét elsikkasztotta, ezért megfosztják hatalmától, párthíveivel és a zsoldosok nagy részével Krétára megy, Kydóniát megostromolja – hadisarc –, de katonái nagy részével együtt ő is elesik.

54 A spárta-barát illetve makedón-ellenes oldal tagjai. A forrásaink kiemelik, hogy Élis államformája stabil, belpolitikája kifejezetten békés és pártviszályoktól mentes volt egészen Philippos feltűnéséig (Paus. IV. 28, 4–5), aki viszályt szít Élisben, így belharcok után a város a makedónok szövetségese lett, az „ellenzék” részben megölték, részben elűzték (D. IX. 27; X. 10; XVIII. 295 – nevesítve az élisi arulókat; XIX. 260 és 294). Chairóneianál nem harcolnak ugyan a görögök ellen, de Spártával szemben már Philippos támogatják, végül a lamiai háborúban mégis Antipatros ellen harcolnak (Paus. V. 4, 9).

55 Nincs későbbi utalás erre a háborúra.

get szenvedve⁵⁶ a vezető szerepükkel együtt a szabadságukat is elvesztették. [2] A phókisi vezérek asszonyai pedig,⁵⁷ akik a delphoi zsákmányból szerzett nyakékeket viselték, megbűnhődtek saját istentelenségükért. Az egyik ugyanis, aki Helené ékszerét viselte, *hetairai* gyalázatra jutott és szépségét odaadta azoknak, akik csak bujálkodni akartak vele. A másik, aki Eriphylé⁵⁸ ékszerét viselte, élve elégett, mikor legidősebb fia örültségében felgyújtotta a házat. Azok tehát, akik arra vete-

medtek, hogy megvessék az istenséget, a mondott módon bűnhődtek meg az istenek jóvoltából, [3] Philipposnak ellenben, aki a jóshely segítségére sietett, ettől az időtől kezdve folyamatosan növekedett a hatalma, míg végül az istenség iránti tisztelete miatt egész Hellas vezetőjévé tették, s a legnagyobb európai királyságot szerezte meg magának. Minthogy elég alaposan végigjártuk a szent háborút, rátérhetünk az egyéb eseményekre.

56 A spártaiak a III. Agis vezette felkelésben (333–331) szenvedtek vereséget Antipatrostól (XVII. 48; 62–63; 73, 5–6); Athén pedig a lamiai háború során (323–322, XVII. 111, 1–3; XVII. 8–18).

57 A templomrablók feleségeinek sorsáról több forrásunk is van: Ephoros BNJ 70 F 96 (Athen. *Deipn.* VI. 232d): „Ephoros, vagy fia Démophilos a *Historiai* 30. könyvében a delphoi szentélyről a következőket mondja: »Onomarchos, Phayllos és Phalaikos nem pusztán elhordták az isten összes tulajdonát, hanem végül asszonyaik viselték Eriphylé ékszerét, amelyet Alkmaion az isten parancsára ajánlott fel Delphoiban, és Helené nyakláncát, amelyet pedig Menelaos ajánlott fel. Az isten ugyanis mindkettejüknek jóslatot adott. Alkmaiónnak akkor, amikor azt kérdezte, hogy hogyan szabadulhatna meg örültségétől: 'Értékes ajándékot kérsz tőlem, az örültség megszüntetését, így értékes ajándékot kell adnod nekem: azt, amellyel anyja egykor Amphiaraoست temette el lovaival együtt.' Menelaosnak pedig akkor, amikor azt kérdezte, hogyan állhatna bosszút Alexandrosz (ti. a trójai Parison, kiegészítés I. I. Á.): 'a színarany ékszert hozd el nekem, feleséged nyakáról elragadva, azt, amelyet egykor Kypris (ti. Aphrodité) adott Helenének nagy gyönyörűségére, így fog Alexandrosz a leggyűlöletesebben megbűnhődni számodra.' Történetesen vizsálya tört ki az asszonyok között az ékszerek miatt, ti. hogy melyikük kapja melyiket. Sorsot húztak, így az kapta Eriphylé nyakékát, aki egész életében tartózkodó és méltóságteljes volt, és annak jutott Helené nyakéke, aki feltűnően szép volt és feslett. Ez utóbbi beleszeretett egy épeirosi ifjúba és külföldre utazott vele; míg az előbbi pedig férje halálát akarta.«”; Phylarchos BNJ 81 F 70 (= Parthen. *Narr. amat.* XXV. 1–3): „Phayllosról ezt mondja Phylarchos. Phayllos, a *tyrannos* beleszeretett az oitaiak védelmezőjének, Aristónnak a feleségébe. Ezért üzenetet küldve neki megígérte, hogy sok aranyat és ezüstöt fog adni, valamint arra buzdította, hogy ha bármi mást szeretne, mondja meg, és nem fog csalódní. Az asszony igen vágyott egy nyakékre, amely akkor Athéné Pronoia szentélyében hevert, és a szóbeszéd szerint Eriphylé volt. Ezt az ajándékot kérte. Amikor Phayllos elrabolta a többi felajánlást, a nyakéket is elvitte. A nyakéket Aristón házába vitette, az asszony pedig hordta egy darabig, s erről mindenki tudott. Ez után azonban olyan sors érte, mint Eriphylét. A legkisebb fia ugyanis megőrült, ezért felgyújtotta a saját anyját és vagyona nagy részét is elégette.”; Plut. *mor.* 553e „Aristón (ti. egy oitai zsoldosvezér) elvitte Eriphylének a (delphoi szentélyben) lévő ékszerét – a tyrannosok adták neki –, és ajándékba adta a feleségének. A fia azonban valami miatt nagyon megharagudott az anyjára, ezért felgyújtotta a házukat és elhagyott mindenkit, aki a házban volt.” Lásd még Theopompos BNJ 115 F 248 (= Athen. *Deipn.* XIII. 605a–d): „Ugyanebben a művében (valószínűleg „*A Delphoi szentélyből rabolt kincsek*”) Theopompos azt mondja, hogy Phayllos a phókisiak *tyrannosa*

igen szerette a nőket, Onomarchos pedig a fiúkat. Az isten kincsei segítségével kedvében járt a sikyóni Pythodóros fiának, aki éppen akkor érkezett Delphoiba, hogy levágott haját felajánlja az istennek. Miután együtt volt ezzel a szép fiúval, (odaadta neki) a sybarisiak fogadalmi ajándékait, négy arany vakarókést. Phayllos Bromiasnak, Deiniadés fuvoláslányának (adta) a phókisiak ezüst ivócsészéjét és a peparéthosiak ezüst borostyánkőszorúját. Azt mondja Theopompos, hogy Bromias a pythói játékokon készült játszani, de a tömeg megakadályozta ebben. És, hogy Onomarchos az ephesosiak fogadalmi ajándékát, egy (aranyból készült) babérszörűt adott Physkidasnak, a trichonioni Lykolas fiának, mivel szép volt. Ezt a fiút apja Philipposhoz vitte, s miután ott prostituálódott, elküldték, anélkül, hogy bármit is kapott volna. Onomarchos a szép Damipposnak, az amphipolisi Epilykos fiának adta Pleisthenés fogadalmi ajándékát. Philomelos egy táncosnőnek, a thessaliali Pharsaliának adta a lampsakosiak fogadalmi ajándékát, egy aranyból készült babérszörűt. Ezt a Pharsaliát Metapontionban a piacon lévő jósok (ölték meg) egy bronz babérfából jövő hang utasítására. Ezt a fát a metapontioniak állították a prokonnesosi Aristeas látogatása idején, mivel azt mondta, hogy a hyperboeosoktól jött. Amint meglátták, hogy Pharsalia a piacon ért, a jósok öröngeni kezdtek és széttépték. Mikor az emberek később a történetek okát keresték, kiderült, hogy az isten koszorúja miatt ölték meg.”

58 Eriphylé a jós Amphiaraoست felesége volt: Polyneikés nem tudta rávenni Amphiaraoست, hogy csatlakozzon a Thébai elleni hadjáratához, mert Amphiaraoست előre látja, hogy meg fog halni. Erre Polyneikés és az őt támogató Adrastos Eriphyléhez fordul, aki egy nyaklánc révén megvesztegetve, amelyet állítólag Héphaistos készített és Kadmos/Aphrodité adott nászajándékba Harmoniának, rávette férjét, hogy csatlakozzon a hadjáratához. (Egy korábbi konfliktus miatt ugyanis Amphiaraoست megesküdött, hogy ha közte és Adrastos között vita lesz, akkor Eriphylé lesz a döntő szó.) Távozása előtt Amphiaraoست meghagyta fiainak, hogy ha felnőnek, öljék meg anyjukat. Miután anyjuk újfent, ez alkalommal egy *peplos*-szal megvesztegetve, őket is rávette az *epigonok* háborújához való csatlakozásra, saját fia, Alkmaion ölte meg, vő. Apollodóros I. 9, 13; III. 4, 2; 6, 2; 7, 2; 7, 5; Diod. IV. 65–66; Hom. *Od.* XI. 326–327; XV. 244–248. Helené története jóval ismertebb: annak ellenére, hogy Menelaos spártai király felesége volt, Paris trójai királyfi elcsábította, és magával vitte Trójába, így okozva a trójai háború kitörését. Helené így lett a nők hűtlenségének szimbóluma (vö. pl. Eurip. *Andr.* 581skk.), bár van Helenét felmentő hagyomány is: Paris csak egy pót-Helenét vitt magával, az igazi Helené Egyiptomban várta hűségesen férjét (Apollod. *Exc.* III. 5, VI. 39). Mindkét Diodóros által említett esetben a nyaklánc megszerzője az eredeti tulajdonoshoz hasonló sorsa jutott.

Székely Melinda ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe a császárkori Római Birodalom társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténete. Fordításai jelentek meg Plinius, Pomponius Mela, Pacatus és Sevillai Isidorus műveiből is.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *A scytháktól a sérékig. Plinius: Naturalis Historia VI. 14, 33 – 20, 55* (2021/1).

A Fekete-tenger és környéke

Plinius: *Naturalis Historia* VI. 1–32

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta
Székely Melinda

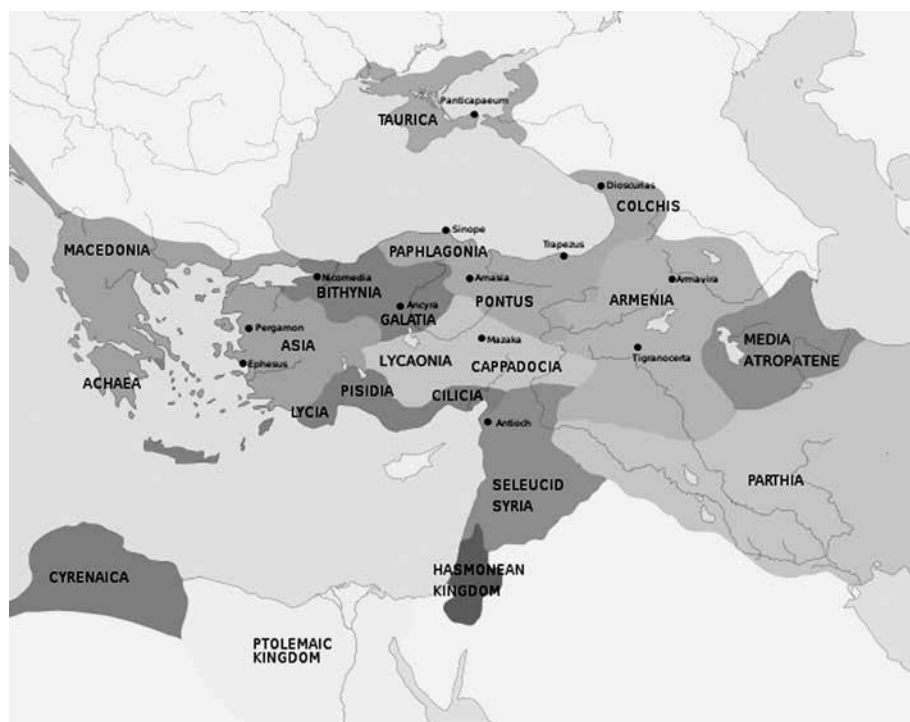
Bevezetés

„Itt ér véget, a pontusi parton, Róma határa, szomszédunkban már Szarmataföld terül el.”¹

Az idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művének VI. könyvét a Pontus,² a Fekete-tenger és partvidékének bemutatásával kezdi, dél felé eljut Cappadóciáig, majd északon Maeotiszig, azután kelet felé Armenián, Albanián, Hiberián át halad a Caspi-tengerig.³ A tudós Plinius ebben a részben többször is büszkén említi, hogy további új ismeretekkel gazdagítja az eddigi szorgalmas gyűjtőmunkája során szerzett adatokat. Elsősorban kora legkiválóbb hadvezére, Domitius Corbulo keleti hadjáratai során szerzett tapasztalatait, illetve a kliens, vagy valamilyen függő helyzetbe került királyok, valamint túszul adott királyi gyermekek szóbeli beszámolóit használta fel munkájához (VI. 3; 23). Az udvarban Plinius személyesen is meghallgathatta ezeket az új információkat, és beépítette a művébe. Plinius a bevezetőjében megadja a VI. könyvhöz felhasznált szerzőket is, külön felsorolva a római és külföldi auktorkat. A Fekete-tengerről szóló részletben M. Agrippát (VI. 3), Aufidiust (VI. 27), Cornelius Nepost (VI. 5; 31) és Claudius császárt (VI. 27; 31) emeli ki, a görög szerzők közül pedig Eratosthenésre (VI. 3) és Timosthenésre (VI. 15) hivatkozik név szerint.

Plinius, az egykori katonatiszt, ha lehetősége van rá, utal a római hadjáratokra: említi a mithridatési háborúkat, Triarius és Pompeius küzdelmét VI. Mithridatész Eupatór pontusi királlyal (VI. 7; 10); Caius Caesar keleti expedícióját (VI. 3; 10), III. Mithridatész bosporusi királyt, akinek a Cotysszal kialakult trónviszályába Claudius császár beavatkozott, utóbbit segítve győzelemre (VI. 17), valamint ír a kortárs Corbulo hadjáratairól is (VI. 4; 23).

Plinius több helyen is hangsúlyozza a Fekete-tengeri régió fontos szerepét a kereskedelemben. Leírja a terület legjelentősebb folyóját, a Phasist (VI. 12–13), amelyen 120 híd található, és több mint 50 kilométeren át még a nagy hajók is tudnak közlekedni rajta; Dioscurias városát, ahol 300 nyelven beszélnek, és 130 tolmács segíti a jobb megértést (VI. 15); említi az aranybányákat (VI. 30), foglalkozik a kapuk kérdésével (VI. 30),⁴ és Seleucus Nicator csatornaépítési tervével is (VI. 31). Számtalan várost felsorol a térségben, köztük több olyan várost is, amely Augustus görög elnevezése alapján a Sebastopolis nevet kapta.⁵

A Fekete-tenger és környéke Kr. e. 1.sz

A Fekete-tengeri kereskedelem már jóval Róma térségbeli jelenléte előtt is virágzott. A Kr. e. 3. században már stabil kereskedelmi kapcsolat volt a Fekete-tengeri régió (főleg a Bosporusi Királyság) és Egyiptom között.⁶ Számos, erre az időszakra datálható egyiptomi kézműves tárgy, ékszer és üveg tárgy került elő a pontusi régióban. Panticapaeum/Pantikapaion városában például a ptolemaiosi Egyiptomban készített, arcképpel díszített gyűrűket találtak. Előkerült két, Kr. e. 259-re datált egyiptomi papirusz is, amelyek Pelusiumban⁷ import vámokat rögzítettek két hajón szállított sokféle áru után, köztük egy „pontusi mogoró”-t tartalmazó chiosi amfora után is.⁸ Ezen kívül nagy mennyiségű gabonát és egyéb magvakat is szállítottak. Már Strabón is említi *Geographica* című művében a Tauriké-félsziget (ma Krím-félsziget) kiváló termékenységét, és hogy a régi időkben már Hellasba is innen szállították a gabonát.⁹

A Fekete-tenger fontos összeköttetést jelentett az északi kereskedők számára is, akik így eljuthattak az Égei-tengerre és onnan a Földközi-tengerre is hajóval, ami sokkal előnyösebb és gyorsabb volt, mint a szárazföldön folytatott karaván kereskedelem. A tengeri kereskedelemhez hajókra volt szükség. Strabón pontos leírást ad a Fekete-tengeri területről, és annak erdőiről.¹⁰ Leírja, hogy a Tanais (ma Don) keleti részénél hatalmas erdőségek vannak, amelyek fáiból gyors, keskeny és könnyű hajókat építettek. Strabón hozzáteszi, hogy az egész Kaukázus nagyon gazdag erdőkben és különböző fafajtákban. A kereskedő hajók építéséhez főleg fenyőfákat alkalmaztak, mivel jól megmunkálható volt a korabeli eszközökkel, valamint gyantát tartalmaz, ezért viszonylag vízálló és így tovább bírta a hajózást. Fenyőfa híján cédrusfát is használhattak, vagy drágán vásároltak más kereskedőktől fenyőfát.¹¹

A Fekete-tengeri régió fontos élelmiszerforrást is jelentett az ókorban. A tengeren nagy volumenű halászat folyt, míg a partokon és a folyók mentén földműveléssel foglalkoztak. A rómaiak is importáltak a már említett pontusi mogoróból és a különféle magvakból. A területről az egyik legfőbb és legismertebb export a sózott hal volt, amelyet a birodalmon belül szinte mindenhol szállítottak.¹² Strabón leírja, hogy az Azo-vi-tenger és a Kercsi-szoros jege alól nagy halakat fognak ki (VII. 3, 18), és sópárlókat is említ (VII. 4, 7).

A Fekete-tenger és jelentős városai

Kézműves tárgyakkal is kereskedtek, például üres szállító amphorákkal, festett és mázas edényekkel, amelyek a birodalom különböző részeire jutottak így el.¹³ Díszített, kétfülű, fekete bosporusi hellenisztikus agyagvázák jó állapotban maradtak fenn, ezek luxuscikknek számíthattak Rómában. Az agyagedények minősége és díszítései eltértek a származási helyük és a fazekasmester technikájától függően. Feltételezhető, hogy a későbbi időszakokban készített edények megtartottak bizonyos elemeket a korábbi időszakokból, de a Kr. e. 1. században Róma jelentős hatást gyakorolt az egész pontusi régió stílusára.

A Fekete-tengeri partvonal érdekessége, hogy itt találták meg a legtöbb késői hellenisztikus agyagmécsest, majd római agyagmécseket is, amelyek a mindennapi élet nélkülözhetetlen részei voltak. Ezeket általában mintákból készítették, ezért számos egyforma darab került elő. A mécseseket főleg az északi partvonalnál találták meg, a kimmeri Bosporus (ma Kercsi-szoros) városainál.¹⁴ Nagy valószínűséggel ezek a városok tagjai voltak a bosporusi kereskedelmi útvonalnak. A Fekete-tengeri régióból rabszolgákat is szállítottak a Római Birodalom területére, főleg az északi partvonalról.¹⁵

A Plinius-részlet fordítása Kai Brodersen szövegkiadása alapján készült.¹⁶ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez felhasználtam ezen kívül Gian Biagio Conte¹⁷ munkáját is. A fordítás során a személyneveket, földrajzi neveket és mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztam.¹⁸

Jegyzetek

- 1 Ov. *Trist.* II. 197–198. Erdődy J. fordítása.
- 2 A név görögül eredetileg egyszerűen a Fekete-tenger neve. Később a tengernév kiegészült ógörögül: Pontos Euxinos, latinul *Pontus Euxinus* alakra. A Pontos mint földrajzi és politikai fogalom első említései idején déli partvidékének keleti felén létesített ógörög gyarmatvárosokat jelentette. A Pontusi Királyság Kr. e. 281 – Kr. e. 64-ig állt fenn. Kr. e. 63-tól lett *Bithynia et Pontus* néven római provincia, majd a diocletianusi közigazgatási reform után önállóan *Pontus*. A terület kutatásának legújabb eredményeit lásd a *Black Sea Studies* köteteiben (2000–2022, Aarhus University Press).
- 3 Pliniushoz lásd Gesztelyi 2001; Darab 2020.
- 4 A kapukhoz lásd Székely 2021, 74–75.
- 5 A ma leghíresebb ilyen nevű Krím-félszigeti város azonban nem az ókorban kapta a nevét, hanem 1783-ban II. Katalin császárnő „augusta” címére utal. A mai Szevasztopol városa mellett az ókori Khersonésos romjai láthatóak.
- 6 Reger 2007, 276–278.
- 7 Pelusium: fontos egyiptomi város a Nílus deltájának keleti részében, a külföldről érkező áruk számára az egyik belépési pont; vö. Plin. *NH* VI. 166; Székely 2022, 96; 100.
- 8 Reger 2007, 274–275.
- 9 „A Theodosiáig terjedő tengerparti hegyvidéket kivéve a félsziget többi része egészében sík és termékeny, nagyon jó gabonatermő, mert bármilyen szedett-vetett ekevassal felhasítva is harmincszoros magot ad. ... Régebbi időkben innen szállították Hellasba a gabonát és ebből a mocsárból sózott halakat.” (Strab. VII. 4, 6. Földy J. fordítása). Lásd még: Braund 2007, 39–68.
- 10 Strab. XI. 2.
- 11 Hannestad 2007, 85–100.
- 12 Lásd ehhez Opait 2007, 101–122.
- 13 Domžalski 2007, 161–182.
- 14 Žuravlev 2007, 209–238.
- 15 Lásd ehhez Avram 2007, 239–252.
- 16 Brodersen 1996.
- 17 Conte 1982.
- 18 A jegyzetekben is a latinos névalakokat használom, kivételt tettem Homéros, Strabón, Anaximandros, Hekataios, Ió és Héra neveinél.

Bibliográfia

- Avram, A. 2007. „Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th–1st Centuries BC)”: Gabrielsen–Lund 2007, 239–252.
- Braund, D. 2007. „Black Sea Grain for Athens? From Herodotus to Demosthenes”: Gabrielsen–Lund 2007, 39–68.
- Brodersen, K. 1996. C. Plinius Secundus d. Ä.: *Naturkunde. VI. Geographie: Asien*. München.
- Conte, G. B. 1982. Gaio Plinio Secundo: *Storia naturale*. Ed. (trad. e note). Torino.
- Darab Á. 2020. *A természet története. Plinius Természetrájának anekdotikus elbeszélésmódja*. Budapest.
- Domžalski, K. 2007. „Changes in Late Classical and Hellenistic Fine Pottery Production in the Eastern Mediterranean as Reflected by Imports in the Pontic Area”: Gabrielsen–Lund 2007, 161–182.
- Gabrielsen, V. – Lund, J. (szerk.) 2007. *Black Sea Studies 6 – The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus.
- Gesztelyi T. 2001. „Utószó”: Plinius Maior: *Természetráj. Az ásványokról és a művészetekről* (XXXIII–XXXVII). Ford. Darab Á. – Gesztelyi T. Budapest, 369–381.
- Hannestad, L. 2007. „Timber as a Trade Resource of the Black Sea”: Gabrielsen–Lund 2007, 85–100.
- Opait, A. 2007. „A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae”: Gabrielsen–Lund 2007, 101–122.
- Reger, G. 2007. „Traders and Travelers in the Black and Aegean Seas”: Gabrielsen–Lund 2007, 273–286.
- Sallmann, K. G. 1971. *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*. Berlin – New York.
- Székely M. 2015. „Plinius a Parthus Birodalomról és Mesopotamiáról (Nat. 6, 29, 112–141)”: Székely M. – Illés I. Á. (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, 95–111.
- Székely M. 2021. „A scytháktól a sérekig (Plinius: *Naturalis Historia* VI. 14, 33 – 20, 55)”: *Ókor* 20/1, 74–83.
- Székely M. 2022. „Plinius Egyiptomról és Aethiopiáról”: *Aetas* 37/2, 95–109.
- Žuravlev, D. V. 2007. „Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production”: Gabrielsen–Lund 2007, 209–238.

FORDÍTÁS

I. 1. A Pontus Euxinus,¹ melyet korábban vad és barátságtalan természete miatt Axinusnak neveztek, a természet különös rosszakarata folytán, mely a tenger mohó vágyának nem szab határt, mind Európa, mind Ázsia partjait érinti. Nem elég, hogy az óceán körülölelte a földeket, és azoknak egy részét vadságának növekedése miatt elragadta; nem elég, hogy a hegyek áttörése és Calpe² Afrikától való elszakítása után nagyobb területet árasztott el, mint amennyit meghagyott; nem elég, hogy újabb földeket elnyelve a Hellespontuson³ keresztül a Propontisba⁴ ömlött: de semmivel be nem telve a Bosporustól⁵ egy másik széles területen át is kiárad, míg a Maeotis-tó⁶ területével össze nem köti a saját hódítását.

2. Arról, hogy ez a föld akarata ellenére történt, tanúskodik az oly sok tengerszoros, és az ellenszegülő természet miatt oly kis távolságok: a Hellespontusnál 875 *passus*,⁷ a két Bosporusnál⁸ pedig még az ökrök számára is lehetséges az átkelés, innen származik mindkettőnek a neve. A testvéri összetartozás

a szétválás ellenére is megmaradt, mivel a két partról kölcsönösen hallani lehet a madarak énekét és a kutyák ugatását; még az emberi hang is áthallatszik, úgyhogy a két földrész között még beszélgetni is lehetne, ha a viharos szél ezt meg nem akadályozná.

3. A Pontus kiterjedését a Bosporustól a Maeotis-tóig egyesek 1438,5 [mérőföldre]⁹ becsülik, Eratosthenes¹⁰ 100 [mérőfölddel]¹¹ kevesebbre. Agrippa¹² [szerint] Calchadontól¹³ Phasisig¹⁴ 1000, innen a kimmeri Bosporusig 360 [mérőföldnyi] a távolság.¹⁵ Mi általában azt a távolságot fogadjuk el, amit a mi korunkban ismertünk meg,¹⁶ amikor éppen a kimmeri szorosnál¹⁷ vívtunk csatát.¹⁸

4. A Bosporus torkolatánál van tehát a Rebas folyó,¹⁹ melyet mások Rhesusnak neveztek. Ezután a Syrus,²⁰ majd Calpas kikötője²¹ és a híres Sangaris folyó²² következik. Ez a folyó Phrygiában²³ ered, s hatalmas folyók vizét gyűjti össze, köztük a Tembrogius²⁴ és a Gallus²⁵ is. A legtöbben Sagarius

1 Pontus Euxinus: Fekete-tenger (görögül Pontos Euxeinos); a jelentése: 'barátságos, vendégszerető tenger', mely valószínűleg a Pontos Axeinos ('barátságtalan tenger') eufemisztikus átértelmezése. Az *axeinos* valószínűleg óperzsa eredetű szó, jelentése: 'fekete'. Partvidékét részletesen leírta Arrianus *Periplus Euxeinu Pontu* című művében. Vö. Plin. IV. 76.

2 Calpe, -es f.: magas hegy a Gibraltári-tengerszorosnál. Hercules-oszlopainak egyike, a mai Gibraltár. Vö. Plin. III. 5.

3 Hellespontus: Helléspontos, a mai Dardanellák és vidéke. Hosszú, keskeny tengerszoros Kis-Ázsia és a thrák Khersonésos között, a Márvány- és az Égei-tenger közötti összeköttetés. Phrixos és Helle, valamint Héró és Leandros mondája kapcsolódik ehhez a helyhez; vö. Plin. IV. 49.

4 Propontis: a Márvány-tenger ókori neve, a Pontus Euxinus előtengere. vö. Plin. IV. 76.

5 Bosporus: a név valószínűleg thrák eredetű, a görög népetimológia alapján 'tehén gázló' a jelentése; a mítosz szerint Ió istennő Héra haragjától üzve fehér tehén alakjában kelt át a szoroson. Itt Plinius a thrákiai Bosporusra (Bosporus Thracicus) utal. Az Európa és Ázsia között található tengerszoros a Márvány-tengert köti össze a Fekete-tengerrel. Vö. Plin. IV. 76.

6 Maeotis-tó: a mai Azovi-tenger. Már a görög világ is ismerte a halban gazdag tengert. Vö. Plin. IV. 78.

7 *Passus*: a római kettőslépés neve, kb. 140–150 cm. Mértékegységként 148 cm-nek számolják. Ezer kettőslépés = 1 római mérőföld = 1480 méter. 875 *passus* = 1,3 km.

8 A Bosporus Thracicus mellett ismert a Bosporus Cimmerius (kimmeri Bosporus, Kercsi-szoros) is, amely a Fekete-tengert köti össze az Azovi-tengerrel; vö. Plin. IV. 76.

9 1438,5 mérőföld: 2129 km

10 Eratosthenes (kyrénei, Kr. e. 276 k. – 195/194 k.): görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandrosra, Hekataiosra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott.

11 100 mérőföld: 148 km.

12 Agrippa: M. Vipsanius Agrippa (Kr. e. 64/63 – Kr. e. 12): római hadvezér és államférfi, Augustus barátja, veje, egy ideig kijelölt utódja, befolyásos főparancsnoka. Íróként is működött, földrajzi kommentárokat írt. A Római Birodalom általa vezetett felmérése szolgált alapul egy nyilvánosan felállított világtérképhez vagy felirathoz, mely a *Tabula Peutingeriana* mintája lett. A műben az is-

mert világ területeit gyűjtötte össze méretük szerint, megadva a hosszanti kiterjedést és a vélhető szélességet is. Plinius a III–VI. könyveiben többször hivatkozik Agrippa művére, három esetben szó szerint is idéz tőle (V. 25; V. 38; VI. 37). A legtöbben úgy gondolják, hogy Agrippa munkáját egyfajta világtérképhez hasonló formában adták ki, de ez nem bizonyított és nem is nagyon valószínű: a méretdatoknak megfelelő rajzot nyilvánvalóan nem készítettek, inkább csak feljegyezték az adatokat. A mű talán egy nagy terjedelmű felirat formájában létezhetett. Két ránk maradt kisebb földrajzi munka, a *Demensuratio Provinciarum* és a *Divisio Orbis Terrarum* ugyancsak merített Agrippa művéből. Lásd még: Sallmann 1971, 91–95.

13 Calchadon: Chalkedón, vö. Plin. V. 149.

14 Phasis: határfolyó Kis-Ázsia és Colchis között.

15 360 mérőföld: 532,8 km.

16 Plinius a Domitius Corbulo által ekkor vezetett hadjárat során a rómaiak által megismert távolságokról beszél.

17 Kercsi-szoros.

18 Domitius Corbulo idején: Cn. Domitius Corbulo: római hadvezér a Kr. u. 1. században; Nero korának leghíresebb hadvezére, a keleti hadjáratok hadvezére 54 és 67 között; Nero parancsára öngyilkosságot követett el 67-ben; vö. Plin. VI. 23; 40.

19 Rebas: kisebb, de az Argonauták mítoszában való szereplése miatt (Dion. Periegetes 794) fontosabb folyó Bithyniában; a mai Riva.

20 Syrus: csak itt említett földrajzi név, bizonyára egy folyó; nem lokalizált.

21 Calpas: kikötő Bithyniában Byzantion és Heracleia között; lásd Xen. *Anab.* 6. 3. 4; Arr. *Periplus* 3; a mai Kaya Burun.

22 Sangaris: már Homéros (*Ilias* III. 187; 16. 719) és Hésiodos (*Theogonia* 344) által is megnevezett jelentős folyó Kis-Ázsiában; a mai Sakarya Nehri.

23 Phrygia: tájegység Kis-Ázsiában a Halystól nyugatra; vö. Plin. V. 145.

24 Tembrogius: a Sangaris mellékfolyója; vö. Liv. XXXVIII. 18. 8; a mai Porsuk Çayı.

25 Gallus: a Sangaris mellékfolyója; lásd még Strab. XII. 3. 7; a mai Göksu.

néven emlegetik. Azután a Coralius,²⁶ ahonnan a mariandynusok²⁷ földje kezdődik, Heraclea öble és városa,²⁸ mely a Lycus folyó²⁹ mellett található – a Pontus torkolatától 200 mérföldre³⁰ –, majd Acone kikötője,³¹ mely az aconitum mérge miatt hírhedt, Acherusia barlangja,³² a Paedopides,³³ a Callichoron,³⁴ a Sonautes folyók,³⁵ Tium városa,³⁶ mely Heracleától 38 mérföldre³⁷ található, és a Billis folyó.³⁸

II. 5. Ezen túl Paphlagonia³⁹ népe lakik, amelyet mások Pylaemenes⁴⁰ népének hívtak. A térséget Galatia⁴¹ zárja. A miletosiak városa, Mastya⁴² következik, azután Cromma,⁴³ ahol Cornelius Nepos⁴⁴ említést tesz az enetusokról, akikről szerinte az azonos nevű itáliai venetusok származtathatóak.⁴⁵ Azután Sesamon városa⁴⁶ következik, amelyet most Amastrisnak neveznek, majd a Cyturus⁴⁷ hegység, Tion⁴⁸ városától 63 mér-

földnyi⁴⁹ távolságra, Cimolis⁵⁰ és Stephane⁵¹ városai, és a Parthenius⁵² folyó.

6. A Carambis⁵³ hegyfok messzire kinyúlik, a Pontus kikötőjétől 325⁵⁴ vagy mások szerint 350 mérföld⁵⁵ távolságra van, s a kimmeri szorostól⁵⁶ is ugyanannyi a távolsága, vagy inkább – ahogyan néhányan gondolják – 312,5 mérföld⁵⁷. Volt itt egy város ugyanazzal a névvel,⁵⁸ és innen egy másik város, Armine.⁵⁹ Most itt egy Sinope⁶⁰ nevű colonia fekszik, amely Cytorustól⁶¹ 164 mérföldre⁶² van. Azután a Varecus folyó,⁶³ majd a cappadociai nép, továbbmenve a Caturia Gazelum,⁶⁴ majd a Halys folyó,⁶⁵ amely a Taurus⁶⁶ tövétől Cataonián⁶⁷ és Cappadocián keresztül folyik.

7. Az utána következő városok Gangre,⁶⁸ Carusa⁶⁹ és a szabad Amisum,⁷⁰ Sinopétől 130 mérföldre,⁷¹ és egy ugyanolyan

26 Coralius: csak itt említett folyó, nem lokalizált.

27 Mariandynusok: egykori thrák törzs Kis-Ázsia észak-nyugati részén, a Fekete-tenger partján; vö. Strab. XII. 3, 2.

28 Heraclea: jelentős kikötőváros a Fekete-tengernél (Herakleia Pontike); a mai Ereğli.

29 Lycus: kis folyó, amely Heracleától délre a Fekete-tengerbe ömlik; valószínűleg a mai Güllüncsu.

30 200 mérföld: 296 km.

31 Acone: kikötőváros a Fekete-tengeren Bithyniában, Heracleától keletre. A Pliniusnál található magyarázat – a név levezetése az *aconitum* (bizonyára sisakvirág) névből – valószínűtlennek tűnik; vö. Plin. XXVII. 4.

32 Acherusia: barlang az azonos nevű meredek hegyfokban, Heracleától északra; lásd még Xen. *Anab.* V. 10, 2.

33 Paedopides: csak itt említett folyó Paphlagoniában; nem lokalizált.

34 Callichoron: folyó Paphlagoniában Heracleától keletre.

35 Sonautes: csak itt megnevezett folyó; nem lokalizált.

36 Tium: kikötőváros a Fekete-tengeren, Bithynia és Paphlagonia határán; a mai Filyos.

37 38 mérföld: 56,25 km.

38 Billis: folyó Bithyniában, gyakran Paphlagonia határfolyójának tekintik; vö. Apollon. Rhod. II. 791; Arrian. *Peripl.* 13: Billaios; a mai Filyos Çayı.

39 Paphlagonia: tájegység Kis-Ázsia északi részén a Fekete-tenger partján; vö. Plin. V. 146.

40 Pylaemenes: csak itt említett név, mint Paphlagonia régi neve. Pylaemenes Homérosnál Paphlagonia vezére volt a trójai háborúban (*Ilias* II. 581).

41 Galatia: tájegység Kis-Ázsia középső részén; lásd még Plin. V. 146.

42 Mastya: csak itt megnevezett város Paphlagoniában; nem lokalizált.

43 Cromma: már Homéros által megnevezett város Paphlagonia tengerpartján (Hom. *Ilias* II. 855); lakossága Amastrisba települt át.

44 Cornelius Nepos: (Kr. e. 100 körül – Kr. e. 27 körül) római történetíró; Frg. 14 Peter (HRR II. 31.) = Frg. 23 Marshall.

45 (V)enetusok: törzs Paphlagoniában; vö. Hom. *Ilias* II. 852.

46 Sesamon/Amastris: parti város Paphlagoniában; a mai Amasra.

47 Cyturus: hegy és már Homéros által is megnevezett azonos nevű város Paphlagonia partvidékén (Hom. *Ilias* II. 853; a mai Cide).

48 Tion: vö. Plin. VI. 4.

49 63 mérföld: 93 km.

50 Cimolis: város Paphlagoniában a Pontusnál; lásd még Arrian. *Periplus* 14; Ptol. V. 4, 2.; a mai Ginolu.

51 Stephane: város Paphlagonia partvidékén; lásd még Arrian. *Periplus* 14; Ptol. V. 4, 2.; a mai Istifan.

52 Parthenius: már Homéros által is megnevezett folyó Paphlagoniában, a határt jelölte Bithyniával; a mai Bartinsu.

53 Carambis: Paphlagonia magas és meredek hegyfoka, amely az antik geográfiában a Fekete-tenger déli partjának közepének számított, lásd erről Dionysios Periégétés 151, 159; 785; a mai Kerempe Burnu.

54 325 mérföld: 481 km.

55 350 mérföld: 518 km.

56 Kimmeri szoros: kimmeri Bosporos, Kercsi-szoros; vö. Plin. VI. 2.

57 312,5 mérföld: 462,5 km.

58 Azonos nevű város (Carambis): nyilvánvalóan a fenti azonos nevű hegyfokon fekvő város; a mai Ilyasbey közelében.

59 Armine: kikötőváros Paphlagoniában; lásd még Arrian. *Periplus* 14; a mai Akliman.

60 Sinope: kezdetben thessaliai, azután miletosi colonia Paphlagonia Assyriának vagy Syriának nevezett vidékén; kikötővárosként és az Argonauták mítoszában játszott szerepe okán is jelentős az antik geográfia számára; a mai Sinop.

61 Cyturus: vö. Plin. VI. 5.

62 164 mérföld: 242,75 km.

63 Varecus: a Paphlagonia és Cappadocia közötti határfolyó csak itt megemlített neve.

64 Caturia Gazelum: csak itt megnevezett város, nem lokalizált.

65 Halys: Kis-Ázsia legnagyobb folyója, határfolyóként is jelentős; ma Kizilirmak.

66 Taurus: a kis-ázsiai Cariától és Lykiától nyugton Cilicián keresztül áthúzódó hegység.

67 Cataonia: tájegység Cappadocia délkeleti részén.

68 Gangre: város Paphlagoniában; vö. Plin. VI. 5; az utolsó paphlagon uralkodó, Deiotaros székhelye; a mai Cankiri, északkeletre Ankarától.

69 Carusa: paphlagoniai part városa, Sinopetől délkeletre; vö. lásd Plin. VI. 6; Arrian. *Periplus* 14; a mai Gerze.

70 Amisum: parti város Pontusban az azonos nevű tengeröböl partján, a Halys és az Iris torkolata között. Igen nagy jelentősége van a kereskedelem és tengerhajózás szempontjából, mivel ez az egyetlen kikötőhely Sinope és Trapezus között. VI. Mithridates Eupator (pontusi király Kr. e. 120–63) alatt az egyik székváros lett. Változatos történelem után még a bizánci időkben is jelentős; a mai Samsun.

71 130 mérföld: 192,5 km.

nevű tengeri öböl akkora homorulattal, hogy Asiát csaknem szigetté teszi:⁷² nem több mint 200 mérföld⁷³ a távolsága a szárazföldön keresztül az issicusi Ciliciai öbölhöz. Az egész vidéken valójában csak három görög népről számolnak be: dór, ión, aiol, a többi barbár nép. Közvetlenül Amisus mellett épült a Mithridates által alapított Eupatoria városa.⁷⁴ Miután legyőzték őt, mindkettőt Pompeiopolisnak nevezték el.

III. 8. Cappadocia⁷⁵ belsejében van Claudius császár Archelais⁷⁶ nevű coloniája, ami mellett folyik a Halys folyó, Comana városa,⁷⁷ amit Saliusnak, Neocaesarea,⁷⁸ amit Lycusnak, és Amasia,⁷⁹ amit Irisnek is neveznek, mindez Gazacena⁸⁰ vidékén; Colopenében⁸¹ pedig Sebastia⁸² és Sebastopolis⁸³ – ezek kicsi, de a fentebb említettekhez hasonló városok –, a területének fennmaradó részén a Semiramis⁸⁴ alapította Melita⁸⁵ az Euphratestől⁸⁶ nem messze; Diocaesarea,⁸⁷ Tyana,⁸⁸ Castabala,⁸⁹ Magnopolis,⁹⁰ Zela⁹¹ és az Argaeus-hegy⁹² lábánál Mazacum,⁹³ amit most Caesareának neveznek.

9. Cappadociának azt a részét, amely Armenia⁹⁴ Maior előtt fekszik, Melitenének hívják, a Commagene⁹⁵ felé eső részét Cataoniának,⁹⁶ a Phrygia⁹⁷ felé esőt Garsauritisnak,⁹⁸ a Cammane felé esőt Sargaurasanának,⁹⁹ a Galatia¹⁰⁰ felé esőt pedig Morimenének,¹⁰¹ ahol a Cappadox¹⁰² folyó határolja ezeket, amiről a terület lakói a nevüket kapták, korábban ugyanis leucosyreknek¹⁰³ nevezték őket. A fent említett Neocaesareától a Lycus folyó¹⁰⁴ választja el Armenia Minort. A belsejében Coeranus¹⁰⁵ is jól ismert, a parton pedig Amisus¹⁰⁶ után a Chadisia¹⁰⁷ nevű város és folyó következik, valamint Lycastum,¹⁰⁸ ahonnan Themiscyrene¹⁰⁹ vidéke elkezdődik. Azután az Iris folyó, amibe a Lycus torkollik.¹¹⁰

IV. 10. A belsejében van Ziela városa,¹¹¹ ami Triarius¹¹² vereségéről és C. Caesar győzelméről ismert;¹¹³ a partvidékén a Thermodon folyó,¹¹⁴ ami a Phanoriának¹¹⁵ nevezett várnál ered és az Amazonius-hegy¹¹⁶ lába mentén folyik. Volt egy ilyen

72 Csaknem sziget: az antik geográfiában elterjedt, valójában hamis nézet, hogy a Sinopei öböl és a Ciliciában – tehát Kis-Ázsia délkeleti vidékén – lévő Issosi öböl között 200 mérföld a távolság, tehát Kis-Ázsia csaknem egy sziget.

73 200 mérföld: 296 km.

74 Eupatoria: a várost VI. Mithridates Eupator alapította, akit Kr. e. 66-ban Pompeius legyőzött a 3. mithridatesi háborúban (Kr. e. 74–64) a Lycus folyónál. A várost ezután átnevezték Pompeiopolisnak vagy Magnopolisnak. Ezekhez a nevekhez vö. Strab. XII. 3, 30; Appian. *Mithridateios* 115, 561.

75 Cappadocia: vö. Plin. VI. 6.

76 Archelais: város Cappadociában; Claudius császár (41–54) coloniává emelte; az, hogy a Halys mellette folyik, nem felel meg a valóságnak.

77 Comana/Salius: város a cappadociai Cataonia vidékén; vö. Strab. XII. 3, 32; Ptol. V. 6, 22.

78 Neocaesarea/Lycus: jelentős város Pontusban; a mai Niksar.

79 Amasia: jelentős város a Fekete-tengernél, egy mély, az Iris folyó által keresztülfolyt medencében; a pontusi királyok székhelye; Strabón szülővárosa, amiről részletesen ír: XII. 3, 39; a mai Amasya.

80 Gazacena: vidék Kis-Ázsia északi részén.

81 Colopene: vidék Kis-Ázsia északi részén.

82 Sebastia: Augustus Caesar után elnevezett város Pontusban; vö. Ptol. V. 6, 9; a mai Sivas.

83 Sebastopolis: Augustus Caesar után elnevezett város Pontusban; vö. Ptol. V. 6, 8; a mai Sulusaray.

84 Semiramis: Babilon legendás királynője; lásd még Hdt. II. 184; III. 154.

85 Melita: nagyon régi, Melitenének is nevezett város Cappadociában; vö. Plin. V. 84; a mai Malatya.

86 Euphrates: Előázsia leghosszabb folyója, nyugati főfolyója; vö. Plin. V. 83; a mai Al-Furat.

87 Diocaesarea: város Cappadociában; vö. Ptol. V. 6, 13.

88 Tyana: régi és jelentős város Cappadociában a Taurus partján; vö. Strab. XII. 2, 7; a mai Kemerhisar.

89 Castabala: Hieropolis városának eredeti, csak az irodalomban hagyományozott neve Cilicia délkeleti részén; lásd még Strab. XII. 2, 7; a mai Bodrum-Kalesi közelében.

90 Magnopolis: Eupatoria új neve; vö. Plin. VI. 7.

91 Zela: a Ziela másik írásmódja; vö. Plin. VI. 10.

92 Argaeus-hegy: cappadociai hegy a Halystól délre; 3900 méter feletti magasságával Kis-Ázsia legmagasabb hegye; lásd még Strab. XII. 2, 7; Ptol. V. 6, 7; a mai Erciyes Dağı.

93 Mazacum: város Ciliciában; vö. Strab. XII. 2, 7; Ptol. V. 6, 15; Kr. u. 17-ben Tiberius Caesareának nevezte át és Cappadocia provincia fővárosává tette; a mai Kayseri.

94 Armenia: hegyvidéki terület, felföld Kis-Ázsia keleti részén; Nyugaton Cappadocia, északon Colchis és Hiberia, keleten és délkeleten Media Atropatene és Adiabene, délen és délnyugaton Osrhoene és Commagene határolja. Armenia Maior az Euphratestől keletre, Armenia Minor az Euphratestől nyugatra fekvő terület; vö. Plin. V. 83; VI. 37.

95 Commagene: táj Észak-Syriában, a Taurus hegylánc déli lejtőitől az Euphratesig; vö. Plin. VI. 41.

96 Cataonia: vö. Plin. VI. 6.

97 Phrygia: vö. Plin. VI. 4.

98 Garsauritis: vö. Strab. XII. 2, 10.

99 Cammane és Sargaurasana: vö. Strab. XII. 1, 4.

100 Galatia: vö. Plin. VI. 5.

101 Morimene: vö. Strab. XII. 1, 4.

102 Cappadox: a Halys csak itt említett mellékfolyója; nem azonosított.

103 Leucosyrek: görög szó, 'fehér syrek' a jelentése.

104 Neocaesarea, Lycus folyó: vö. Plin. VI. 8.

105 Coeranus: csak itt említett folyó; nem azonosított.

106 Amisus: vö. Plin. VI. 7.

107 Chadisia: nem pontosan lokalizált város és azonos nevű folyó Kis-Ázsia északi partvidékén.

108 Lycastum: nem pontosan lokalizált város Kis-Ázsia északi partvidékén; vö. Pomp. Mela I. 105.

109 Themiscyrene: vidék Themiskyranál, vö. Plin. VI. 10.

110 Iris: folyó; vö. Plin. VI. 8.

111 Ziela: város az Iris egy mellékfolyóján; Caesar Kr. e. 47-es győzelmének helyeként ismert.

112 Triarius: C. Valerius Triarius a 3. Mithridates-féle háborúban Lucullus egyik legatusa; Kr. e. 73-ben elfoglalta Bithyniában Apameát, Kr. e. 68-ban Mithridatest a pontusi Comana mellett megverte. Kr. e. 67-ben magára hagyva Gaziura és Ziela (Zela) közt vereséget szenvedett. Vö. Caes. b. *Alex.* 72. Dio *Caes.* XXXV. 10, 12.

113 C. Caesar győzelme: a pontusi II. Pharnaces (Kr. e. 63–47, VI. Mithridates Eupator fia) elleni háborúban Kr. e. 47-ben. Caesar ezt a győzelmét jelentette állítólag a *veni, vidi, vici* szavakkal; vö. Suet. *Caes.* 37, 2.

114 Thermodon: kisázsiai folyó, amely a Fekete-tengerbe torkollik; a mai Terme Çayı.

115 Phanoria: csak itt említett vár.

116 Amazonius-hegy: mitikus hegység Pontusban; az amazonok hazája; vö. Apollon. Rhod. II. 979.

nevű város is,¹¹⁷ és még további öt: Amazonium,¹¹⁸ Themiscyra,¹¹⁹ Sotira,¹²⁰ Amasia és Comana,¹²¹ most Matium.¹²²

11. Azután a geneta és a chalib törzsek,¹²³ Cotyorum városa,¹²⁴ a tibaren és a mossyn törzsek,¹²⁵ akik testüket jelekkel látják el, a macrocephal törzs,¹²⁶ Cerasus városa,¹²⁷ Cordule kikötője,¹²⁸ a bechir¹²⁹ és a buxer törzs,¹³⁰ a Melas folyó,¹³¹ a machoron¹³² és a siden törzs¹³³ és a Sidenus folyó,¹³⁴ ami átfolyik Polemonium városán,¹³⁵ Amisumtól 120 mérföldnyire.¹³⁶ Azután az Iasonius és Melanthius folyók,¹³⁷ és Pharnacea városa¹³⁸ 80 mérföldre¹³⁹ Amisustól, Tripolis¹⁴⁰ vára és folyója, valamint Philocalia¹⁴¹ és a folyó nélkül Liviopolis,¹⁴² valamint 100 mérföldre¹⁴³ Pharnaceától a szabad, kietlen hegységétől körülzárt Trapezus.¹⁴⁴

12. Ezen túl az armenochalyb törzs él,¹⁴⁵ és Armenia Maior 30 mérföldre¹⁴⁶ innen. A parton Trapezus előtt van a Pyxites folyó,¹⁴⁷ azon túl pedig a henioch sann törzs,¹⁴⁸ az Absarrus¹⁴⁹ folyó az ugyanilyen nevű várral a torkolatában, 140 mérföldre¹⁵⁰ Trapezustól. A hegyek mögött ezen a helyen van Hiber-

ria,¹⁵¹ a parton pedig a heniochok, az ampreuták és a lazok,¹⁵² az Acampseon, Isis, Nogrus és Bathys folyók,¹⁵³ a colch törzs,¹⁵⁴ Matium városa, a Heracleum folyó és az ugyanilyen nevű hegyfok,¹⁵⁵ valamint a Pontus leghíresebb folyója: a Phasis.¹⁵⁶

13. Ez a moschusok¹⁵⁷ vidékén ered, 38 és fél mérföld¹⁵⁸ hosszan minden nagy hajó számára hajózható, onnan a kisebbeknek még sokkal tovább is, és 120 híd található rajta. A partjain több város volt, a legnevesebbek ezek közül Tyndaris¹⁵⁹, Circaeum, Cygnum¹⁶⁰ és a torkolatnál Phasis.¹⁶¹ A legismertebb mégis Aea¹⁶² lett, 15 mérföldre¹⁶³ a tengertől, ahol az óriási folyók, a Hippos¹⁶⁴ és a Cyaneos¹⁶⁵ két oldalról a Phasisba folynak. Most már csak Surium¹⁶⁶ van ott, amit egy folyóról neveztek el, ami azon a helyen torkollik, ameddig – mint mondtuk – nagy hajókkal hajózható. Felvesz még más, nagyságuk és számuk alapján figyelemre méltó folyókat is, többek között a Glaucust.¹⁶⁷ A torkolatnál fekszik egy név nélküli szigete, 70 mérföldre¹⁶⁸ Absarrumtól.¹⁶⁹

117 Város (Thermodon): nem pontosan lokalizált.

118 Amazonium: város Pontosban; vö. Mela I. 105; nem lokalizált.

119 Themiscyra: város Thermodon területén; az irodalomban gyakran az amazonok székhelyeként említik; vö. Mela I. 105; nem azonosított.

120 Sotira: csak itt említett város Cappadokiában; nem azonosított.

121 Amasia, Comana: vö. Plin. VI. 8.

122 Matium: Comana régi neveként csak itt említett.

123 Geneta, chalib törzsek: a Fekete-tenger déli partján élő törzsek; utóbbi rézmegmunkálás miatt híres; vö. Plin. VII. 197.

124 Cotyorum: Sinope gyarmatvárosa a Fekete-tenger partján; vö. Arrian. *Peripl.* 16.

125 Tibaren, mossyn törzsek: a Fekete-tenger déli partján élő törzsek.

126 Macrocephal törzs: görög eredetű szó, jelentése: nagyfejű; Colchistól nyugatra élő törzs; vö. Strab. XI. 11, 8; Mela I. 107.

127 Cerasus: város a Fekete-tenger partján; később Pharnacea; vö. Arrian. *Peripl.* 16; a mai Giresun.

128 Cordule: kikötő a Fekete-tenger partján; vö. Ptol. V. 6, 10.

129 Bechir törzs: a Fekete-tenger déli partján élő törzs, Trapezustól keletre; vö. Mela I. 107.

130 Buxer/buzer törzs: a Fekete-tenger déli partján élő törzs; vö. Mela I. 197.

131 Melas: csak itt említett folyó Pontusban; nem azonosított.

132 Machoron törzs: a Maeotishoz egészen közel éltek, majd a Fekete-tenger déli partjára vándoroltak; vö. Arrian. *Peripl.* 11; Dio LXVIII. 19, 2.

133 Siden törzs: Kis-Ázsia északi részén élő törzs; vö. Ptol. VI. 7, 4.

134 Sidenus: csak itt említett folyó a sidenek területén; valószínűleg a mai Bolaman Çayı.

135 Polemonium: valaha Side, vö. Strab. XII. 3, 16; majd I. Polemon (Kr. e. 38–8) vagy II. Polemon (38–64) által átnevezett város a Fekete-tenger déli partján; vö. Arrian. *Peripl.* 16; valószínűleg a mai Bolaman mellett

136 120 mérföld: 177,5 km.

137 Iasonius, Melanthius: folyók a Pontus partja mentén; utóbbihoz vö. Arrian. *Peripl.* 16; a mai Meletirmak.

138 Pharnacea: Pharnaces, VI. Mithridates Eupator nagyapja által alapított/átnevezett parti város Pontusban; a mai Giresun.

139 80 mérföld: 118,5 km.

140 Tripolis: város várral a Fekete-tenger déli partvidékén, csak itt említett azonos nevű folyó torkolatánál; vö. Arrian. *Peripl.* 16; a mai Tirebolu.

141 Philocalia: többször említett, de nem pontosan lokalizált hely a Fekete-tenger déli partján.

142 Liviopolis: csak itt megnevezett város.

143 100 mérföld: 148 km.

144 Trapezus: jelentős város a Fekete-tenger déli partján; Miletos és annak coloniája, Sinope alapította; 64-től *civitas libera* státuszú; a mai Trabzon.

145 Armenochalyb törzs: csak itt és a Plin. VI. 29-nél említett törzs.

146 30 mérföld: 44,5 km.

147 Pyxites: kis folyó a Fekete-tenger délkeleti partján; vö. Arrian. *Peripl.* 7.

148 Henioch sann törzs: a heniochokhoz tartozó törzs; vö. Arrian. *Peripl.* 11.

149 Absarrus: folyó és vár a Fekete-tenger déli partjánál; vö. Arrian. *Peripl.* 6.

150 140 mérföld: 207,25 km.

151 Hiberia: körülbelül a mai Grúzia területe.

152 Heniochok, ampreuták, lazok: törzsek a Fekete-tenger déli partján.

153 Acampseon, Isis, Nogrus és Bathys: folyók a Fekete-tenger délkeleti partján.

154 Colch: törzs Colchis területén a Fekete-tenger délkeleti partján Armenia és a Caucasus között.

155 Heracleum: folyó és hegyfok; vö. Arrian. *Peripl.* 18.

156 Phasis: vö. Plin. VI. 3.

157 Moschusok: nagyobb törzsszövetség Colchis déli részén; vö. Plin. V. 99; VI. 29.

158 38 és fél mérföld: 57 km.

159 Tyndaris: csak itt említett város Colchisban

160 Circaeum, Cygnum: colchisi városok a Phasisnál.

161 Phasis: az azonos nevű folyó torkolatánál fekvő város, milétosi alapítású; a mai Poti.

162 Aea: mitikus város a Phasisnál.

163 15 mérföld: 22,25 km.

164 Hippos: folyó Colchisban; vö. Strab. XI. 2, 17; Arrian. *Peripl.* 10; talán a mai Kodori.

165 Cyaneos: görög eredetű név, jelentése 'sötét'; folyó Aea mitikus vidékén; nem lokalizált.

166 Surium: város Colchisban az azonos nevű folyó torkolatánál; vö. Ptol. V. 9, 5.

167 Glaucus: görög eredetű név, jelentése 'világos'; folyó Aea mitikus vidékén; nem lokalizált.

168 70 mérföld: 103,5 km.

169 Absarrum: vö. Plin. VI. 12.

14. Ezután egy másik folyó a Charien,¹⁷⁰ a saltius törzs,¹⁷¹ akiket a régi időkben phthirophagoknak neveztek, és egy másik: a sannok. Azután a Chobus folyó,¹⁷² ami a Caucasusból¹⁷³ ered, a suanok¹⁷⁴ vidékén keresztülfolyik, azután Rhoan¹⁷⁵ és Egritice vidéke,¹⁷⁶ a Sigama,¹⁷⁷ a Thersos, az Astelephus¹⁷⁸ és a Chrysorrhoea folyók,¹⁷⁹ az absil törzs,¹⁸⁰ Sebastopolis vára,¹⁸¹ 100 mérföldre¹⁸² Phasistól,¹⁸³ a sanig törzs,¹⁸⁴ Cygnus városa, a Penius¹⁸⁵ nevű folyó és város. Ezután következtek a soknevű henioch törzsek.

15. Ez alatt fekszik a pontusi Colica¹⁸⁶ vidéke, ahol – mint már mondtuk – a Caucasus magaslatai a Ripaeus-hegységhez¹⁸⁷ fordulnak; egyfelől az Euxinus- és a Maeotis-tenger irányába húzódik, másfelől a Caspi- és Hyrcani-tenger felé.¹⁸⁸ A fennmaradó partokon vad népek élnek: a melanchlaenok¹⁸⁹ és a coraxok¹⁹⁰, a colchok városában, Dioscuriasban¹⁹¹ az Anthemus folyónál,¹⁹² ami most elhagyatott, de egykor olyan híres volt, ahogy Timosthenes¹⁹³ írja, hogy ott 300 különböző nyelvet be-

szélő nép jött össze.¹⁹⁴ Még később is 130 tolmácsunk bonyolította ott az ügyleket.

16. Némelyek szerint Amphitus és Telchius, Castor és Polux kocsihajtói alapították, akikről csaknem bizonyos, hogy a henioch törzs származik. Dioscuriastól 100 mérföldre,¹⁹⁵ Sebastopolistól 70 mérföldre¹⁹⁶ van Heracleum városa.¹⁹⁷ Azután az achaeusok, mardusok és cerceták, utánuk a seracusok és a cephalotomusok.¹⁹⁸ Ennek a vidéknek egészen a belsejében van Pityus,¹⁹⁹ egy nagyon gazdag város, amit a heniochok leromboltak. Hátuk mögött az epagerriták,²⁰⁰ egy sarmata nép él a Caucasus gerincein, ezek után a sauromaták.²⁰¹

17. Hozzájuk menekült Claudius császár idejében Mithridates,²⁰² és később azt mesélte, hogy a thalok²⁰³ voltak a szomszédaik, akik keleten eljutottak a Caspi-tenger bejáratáig, és hogy ez apály idején kiszáradt. A tengerparton azonban a cerceták mellett ott volt az Icarus folyó,²⁰⁴ az achaeok a Hieron folyóval és várossal,²⁰⁵ Heracleontól 136 mérföldre.²⁰⁶ Azután a Cru-

170 Charien: görög eredetű név, jelentése 'kecses, kedves' folyó Colchisban; vö. Arrian. *Peripl.* 10; Ptol. V. 10, 2; ma Nabida.

171 Saltius törzs: régebbi nevük (phthirophagok) görög eredetű, jelentése 'fenyőtobozevők'.

172 Chobus: folyó a colchisi parton; vö. Arrian. *Peripl.* 10; a mai Chobi.

173 Caucasus: magas hegység a Fekete-tenger és a Caspi-tenger között. Az antik geográfiában a közép-ázsiai hegység nyúlványának tartották. Vö. Plin. VI. 37.

174 Suanok: vö. Strab. XI. 2, 14; Ptol. V. 8, 13.

175 Rhoan: csak itt említett folyó a Fekete-tenger kaukázusi partján; valószínűleg a mai Kuria.

176 Egritice: nem pontosan lokalizált terület a Fekete-tenger kaukázusi partján.

177 Sigama: folyó a Fekete-tenger kaukázusi partján; vö. Arrian. *Peripl.* 10; Ptol. V. 9, 2; valószínűleg a mai Zehali.

178 Thersos, Astelephus: folyók a Fekete-tenger kaukázusi partján; utóbbihoz vö. Arrian. *Peripl.* 11.

179 Chrysorrhoea: csak itt említett folyó a Fekete-tenger kaukázusi partján; görög eredetű a név, jelentése 'arany folyó'.

180 Absil: csak itt és Arrian. *Peripl.* 11-ben említett, a a Fekete-tenger kaukázusi partján élő törzs.

181 Sebastopolis: Augustus császárról elnevezett város a a Fekete-tenger kaukázusi partján.

182 100 mérföld: 148 km.

183 Phasis: város az azonos nevű folyónál (vö. Plin. VI. 3); vö. Plin. VI. 14.

184 Sanig: henioch törzs a Fekete-tenger kaukázusi partján; vö. Arrian. *Peripl.* 11.

185 Penius: csak itt és Ovidiusnál (*Epist. ex Ponto* IV. 10, 47) megnevezett folyó Colchis fekete-tengeri partján, és csak itt említett azonos nevű város; nem azonosított.

186 Colica: a Fekete-tenger keleti partján fekvő terület; vö. Mela I. 110.

187 Ripaeus-hegység: mitikus hegység, amely az antik felfogás szerint Ázsiát és Európát északon határolja; vö. Plin. IV. 78; VI. 33.

188 Caspi- és Hyrcani-tenger: mindkét név a mai Kaszpi-tengert jelöli, az elnevezések az egyes parton lakó törzsek nevére vezethetők vissza. A Hyrcani-tenger a mai Kaszpi-tenger déli-délkeleti partvidékét jelöli. Vö. Plin. VI. 35.

189 Melanchlaenok: törzs Colchis partján; vö. Scylax *Periplus* 79; Mela I. 110; II. 14; Amm. Marc. XXXI. 5.

190 Coraxok: törzs Colchis partján, vö. Mela I. 110.

191 Dioscurias: jelentős Fekete-tengeri kikötő; Milétos által Kr. e. 540 körül alapított görög város, egy korábbi, Kr. e. második évezredbeli település helyén; Kr. e. 30-tól 640-ig Sebastopolis a város neve Augustus után; vö. Arrian. *Peripl.* 10; Strab. XI. 2, 14–16; a mai Suhumi.

192 Anthemus: csak itt említett folyó Colchisban.

193 Timosthenes: rhodusi görög hajós, földrajztudós; a Kr. e. 280–270-es években flottaparancsnokként II. Ptolemaios egyiptomi uralkodó szolgálatában állt. Tíz könyvben írt egy mára már elveszett peripluszt, melyet Eratosthenes és Strabon is sokat idéz.

194 Strab. XI. 2. 16: „Összejön ott mintegy 70, sőt némelyek szerint, akik nemigen törődnek az igazsággal, 300 néptörzs is, de ez mind más nyelven beszél... Legnagyobb részük sarmata, de mind kaukasosi.”

195 100 mérföld: 148 km.

196 70 mérföld: 103,5 km.

197 Heracleum: város a Fekete-tenger kaukázusi partjának egyik hegyfokán; nem lokalizált.

198 Achaeusok, mardusok, cerceták, seracusok, cephalotomusok: törzsek a Fekete-tenger keleti (achaeusok, mardusok) és északkeleti (cerceták) partján.

199 Pityus: város a Fekete-tenger északkeleti partján; vö. Strab. XI. 2, 14; Arrian. *Peripl.* 18; a mai Pitsunda.

200 Epagerriták: csak itt említett sarmata törzs.

201 Sauromaták: a sarmaták másik neve.

202 Mithridates: III. Mithridates bosporusi király (Kr. u. 38–46), Aspurgos fia, VI. Mithridates Eupator leszármazottja. III. Mithridates és Cotys (46–63) között trónviszály alakult ki, Claudius császár Cotyst támogatta és győzelemre segítette. Miután a római csapatokat visszavonták a térségből, Mithridates fellázadt, de nem járt sikerrel; vö. Tac. *Ann.* XII. 15–21; Plut. *Galba* 13; Cassius Dio LX. 8, 2.

203 Thalok: népcsoport a Maeotisnál; vö. Mela I. 19; Ptol. V. 8, 12.

204 Icarus: csak itt megemlített folyó.

205 Hieron: város azonos nevű folyóval; görög eredetű szó, jelentése 'szent'; vö. Arrian. *Peripl.* 18; a mai Novorossijsk.

206 136 mérföld: 201,25 km.

noe-hegyfok,²⁰⁷ e mögött a toreták által lakott sziklás ormok, Sindica város,²⁰⁸ 67 és fél mérföldre²⁰⁹ Hierontól, és a Setheries folyó.²¹⁰ Innen a távolság a kimmeri Bosporus²¹¹ bejáratához 88 és fél mérföld.²¹²

VI. 18. Magának a félszigetnek, ami a Pontus és a Maeotis-tó között terül el, a hossza nem több mint 67 és fél mérföld,²¹³ a szélessége soha nincs 2 iugerum²¹⁴ alatt; Eionnak²¹⁵ hívják. A Bosporus partja mindkét oldalon, Ázsia és Európa felől is behajlik a Maeotis-tóba. A bejáratánál a városok: Hermonasa,²¹⁶ azután a miletosiak Cepoe városa,²¹⁷ azután Stratoclia²¹⁸ és Phanagoria,²¹⁹ a csaknem elhagyatott Apaturos,²²⁰ és a torkolat legkülső részénél Cimmerium, amit egykor Chimerionnak²²¹ hívtak. Innen kezdődik a Maeotis-tó, amit Európánál már említettünk.

VII. 19. Cimmeriumtól kezdődően laknak a maoticusok,²²² a valusok, a serbusok, a serreusok, a scizusok, a gnissusok.²²³ Azután a Tanais folyónál,²²⁴ amelynek két torkolata van, laknak a sarmaták,²²⁵ akik állítólag a médek leszármazottai, és maguk is sok törzsre tagolódnak: először az asszonyuralom alatt élő sauromaták,²²⁶ akikkel az amazonok²²⁷ házasságot kötnek; azután a naevazák, a coiták, a cizicusok, a messenianusok, a costobocusok, a zeceták, a zigák, a tindarusok, a thussageták, a tyrcák az erdős völgyekkel tarkított pusztaságokig, ezeken túl az arimphaeusok,²²⁸ akik a Ripaeus-hegységig terjeszkednek.

20. A Tanaist a scythák²²⁹ Silisnek nevezik, a Maeotist Temarundának, amivel a tenger anyját²³⁰ jelölik. A Tanais torko-

latánál fekszik egy város. A szomszédos területeket először a carok birtokolták, majd a clazomenusok²³¹ és a maeonok, azután a panticapaeumiak.²³² Néhányan a Maeotis körül a Ceraunius-hegységben²³³ a következő törzseket adják meg:

21. a parton a napiták, és fentebb a colchisiakkal szomszédos essedonák²³⁴ a hegyekben, azután a camacák,²³⁵ az oranok, az autacák, a mazamacák, a cantiocapták, az agamathák, a picusok, a rymosolusok, az acascomarcusok,²³⁶ és a Caucasus hegyhátain az icatalák, az imadochusok, a ramusok, az anclacák, a tydiusok, a carasteseusok, az authiandák.²³⁷ A Lagous folyó²³⁸ a Catheus-hegységből²³⁹ ered, ebbe torkollik az Opharus folyó,²⁴⁰ ott a cauthadák, az ophariták²⁴¹ népei vannak. A Menotharus és az Imityen folyók a Cissius-hegységből²⁴² erednek; lentebb az acdeusok, a carnák, az uscardeusok, az accisusok, a gabrusok, a gegarusok élnek; és az Imityis forrásánál az imityusok és az apartaeusok.²⁴³

22. Mások úgy adják meg, hogy az aucheta, az atherneus és az asampata scythá törzsek²⁴⁴ vándoroltak be ide, akik a tanaitákat²⁴⁵ és a napaeusokat²⁴⁶ egytől egyig megsemmisítették. Néhányak szerint az Ocharius folyó²⁴⁷ a canticusok és a sapaeusok²⁴⁸ területén keresztül folyik, a Tanais azonban a satharcheusok, a herticheusok, a spondolicok, a synhieták, az anasusok, az issusok, a cataeták,²⁴⁹ a tagorák, a caronusok, a neripusok, az agandaeusok, a meandaraeusok, a satharcheusok és a spalaesusok²⁵⁰ területén folyik. VIII. 23. Végére értünk

207 Crunoe-hegyfok: előhegység a Fekete-tenger északkeleti partján.

208 Sindica: az ázsiai Sarmatia fekete-tengerparti kikötővárosa; vö. Mela I. 111; Arrian. *Peripl.* 18; Ptol. V. 8, 4; a mai Anapa.

209 67 és fél mérföld: 100 km.

210 Setheries: csak itt megemlített folyó az ázsiai Sarmatiában.

211 Kimmeri Bosporus: mai neve Kercsi-szoros; vö. Plin. VI. 2.

212 88 és fél mérföld: 131 km.

213 67 és fél mérföld: 100 km.

214 Iugerum: római mértékegység; 1 iugerum = 28 800 négyzetláb = 0,252 ha.

215 Eion: csak itt említett félsziget a Pontus és a Maeotis között.

216 Hermonasa: görög kikötőváros; vö. Arrian. *Peripl.* 16; a mai Akçaabat közelében.

217 Cepoe: miletosi alapítású város a Fekete-tenger északi partján; görög eredetű név, jelentése 'kertek'; vö. Strab. XI. 2, 10.

218 Stratoclia: csak itt említett város.

219 Phanagoria: a Bosporusi Királyság ázsiai részének fővárosa; vö. Strab. XI. 2, 10; Mela I. 112; romok a mai Sennoj közelében.

220 Apaturos: vö. Strab. XI. 2, 10.

221 Cimmerium, Chimerion: város a Taurica-félszigeten (ma Krím); vö. Mela I. 112; Ptol. III. 6, 6.

222 Maeoticusok: a Maeotis mellett élő törzsek; vö. Plin. VI. 1.

223 Valusok, serbusok, serreusok, scizusok, gnissusok: csak itt említett törzsek az ázsiai Sarmatiában; nem lokalizáltak.

224 Tanais: jelentős folyó, a Maeotisba ömlik; ma Don.

225 Sarmaták: a Visztula és a Volga közötti steppei területeken élő törzsek gyűjtőneve; vö. Plin. VI. 39.

226 Asszonyuralom alatt élő sauromaták: vö. Mela I. 116.

227 Amazonok: harcos nők mitikus népe, az antik geográfiában leginkább az ismeretlen északkeletre helyezik őket; vö. Plin. VI. 35.

228 Naevazák, coiták, cizicusok, messenianusok, costobocusok, zeceták, zigák, tindarusok, thussageták, tyrcák, arimphaeusok: nem azonosított, csak itt említett sarmata törzsek.

229 Scythák (szkiták): a Caspi-tengertől keletre élő lovasnomádok gyűjtőneve. Herodotus írja, hogy a perzsákkal gyakran háború-

tak (Hdt. IV. 1). A scythák szokásairól lásd: Hdt. IV. 2. Vö. Solin. 49, 6; Mart. Cap. VI. 693; Isid. *Orig.* IX. 2, 62; XIV. 8, 2; Plin. VI. 33.

230 Tenger anyja: a Maeotis öslakos/helybeli elnevezése; vö. Mela II. 7.

231 Carok, clazomenusok: csak itt említett törzsek.

232 Panticapaeumiak: a Bosporusi Királyság Panticapaeum/Pantikapaion fővárosának lakói; vö. Plin. IV. 87.; a mai Kercs.

233 Ceraunius-hegység: az antik geográfiában a Caucasus keleti részéként felfogott hegygerinc.

234 Essedonák: scythá törzs a Fekete-tenger keleti partján

235 Camacák: csak itt és Plin. VI. 50-ben említett törzs.

236 Oranok, autacák, mazamacák, cantiocapták, agamathák, picok, rymosolok, acascomarcok: csak itt említett kaukasszi törzsek.

237 Icatálák, imadochok, ramok, anclacák, tydiok, carastesek, authiandák: csak itt megnevezett törzsek a Caucasus északi részén.

238 Lagous: folyó, valószínűleg a mai Kuban.

239 Catheus-hegység: csak itt említett hegység.

240 Opharus folyó: a Lagoos csak itt említett mellékfolyója.

241 Cauthadák, ophariták: csak itt említett caucasusi hegyi törzsek.

242 Menotharus, Imityen folyók, Cissius-hegység: csak itt megnevezett folyók és hegység.

243 Acdeok, carnák, uscardeusok, accisok, gabrok, gegarok, imityusok, apartaeusok: csak itt említett törzsek.

244 Aucheta, atherneus, asampata: csak itt megnevezett scythá törzsek.

245 Tanaiták: scythá törzs a Tanaisnál (ma Don); vö. Amm. Marc. XXXI. 3, 3.

246 Napaeusok: csak itt említett törzs

247 Ocharius: csak itt megnevezett folyó Sarmatiában.

248 Canticusok és a sapaeusok: csak itt említett törzsek.

249 Satharcheusok, herticheusok, spondolicok, synhieták, anasusok, issusok, cataeták: csak itt megnevezett törzsek.

250 Caronusok, neripusok, agandaeusok, meandaraeusok, satharcheusok, spalaesusok: csak itt említett törzsek.

a belső partnak, a hegyeinek, folyóinak és lakosainak. Most a szárazföld hatalmas területét kell bemutatnom, nem akarom tagadni, hogy sok mindent máshogy adok meg, mint a régi-ek, miután nagy gondossággal vizsgáltam, tekintetbe véve azokat a tetteket, amelyeket Domitius Corbulo²⁵¹ hajtott végre ezen a területen, és az onnan küldött, alávetett királyok és a túszként tartott királyi gyermekek kijelentéseit. A cappadociaiak törzsével kezdjük.

24. Az összes pontusi vidék közül ez terjed a legmesszebbre befelé, Armenia Minor és Maior, valamint Commagene bal oldalán halad el, jobbról pedig minden Ázsiában említett törzs mellett, sok népet magában foglalva, majd nagy lendülettel halad kelet felé a Taurus magaslatain, elhalad Lycaonia,²⁵² Pisidia²⁵³ és Cilicia mellett, feljut Antiochia magasabb tájaira,²⁵⁴ és egészen az ehhez tartozó Cyrrestica²⁵⁵ vidékéig terjed, azzal a résszel, amit Cataoniának neveznek. Így ázsiai hosszán 1250, szélességében 640 mérföldet²⁵⁶ tesz ki.

IX. 25. Armenia Maior pedig a Parihedrus hegységnél²⁵⁷ kezdődik, mint mondtuk, az Euphrates folyó választja el Cappadociától, és ott, ahol az Euphrates elkanyarodik, egy nem kevésbé híres folyó, a Tigris²⁵⁸ választja el Mesopotamiától.²⁵⁹ Mindkét folyó innen ered és így alkotják Mesopotamia kezdetét, ami a két folyó között fekszik. A köztes területen az orroeus arabok²⁶⁰ élnek. Határaival Adiabénéig²⁶¹ terjed, onnan keresztirányú hegyhátak zárják le. Szélessége pedig baloldalon a Cyrus folyóig²⁶² terjed, keresztül az Araxesen,²⁶³ a hossza Armenia Minorig, amelytől a Pontosba ömlő Absarrum és a Parihedrus hegység választja el, ahonnan az Absarrum ered.

X. 26. A Cyrus folyó a Heniochus hegységben²⁶⁴ ered, melyet mások Coraxicusnak neveznek; az Araxes ugyanabból a

hegyből ered, mint ahonnan az Euphrates is, 6 mérföld²⁶⁵ távolság van köztük; az Usis folyó²⁶⁶ vizével megnövekedve ömlik a Cyrus a Caspi-tengerbe, mint ahogyan azt sokan tartják. Armenia Minorban a következő városok nevezeteseek: Caesarea,²⁶⁷ Aza,²⁶⁸ Nicopolis;²⁶⁹ Armenia Maiorban Arsamosata,²⁷⁰ mely az Euphrates közelében fekszik; Carcathiocerta²⁷¹ a Tigris partján terül el, a magaslaton pedig Tigranocerta,²⁷² az Araxes fennsíkján Artaxata.²⁷³

27. Aufidius²⁷⁴ szerint Armenia teljes nagysága 5000 mérföld,²⁷⁵ Claudius császár közlése szerint²⁷⁶ a hosszúsága Dascusától²⁷⁷ a Caspi-tenger partjáig 1300 mérföld,²⁷⁸ szélessége Tigranocertától Hiberiáig ennek a fele. Bizonyos, hogy ezt *praefecturákra* osztották, amelyeket *strategiáknak*²⁷⁹ neveznek. Ezek közül néhány egykor még önálló királyság volt, a barbár elnevezéseket figyelembe véve 120 van belőlük. Keletről hegyek zárják el, de nem közvetlenül a Cerauni-hegyek és Adiabene területe.

28. A közöttük levő területet a cephenusok²⁸⁰ tartják ellenőrzésük alatt; az ezen túl fekvő hegygerincet az adiabenusok²⁸¹ uralják; az Armenia mellett elterülő völgyekben a menobardusok és moschenusok²⁸² élnek. Adiabent járhatatlan hegyek és a Tigris fogja körül. Az ettől balra elterülő vidéket a médek népesítik be egészen addig, míg az ember meg nem pillantja a Caspi-tengert; ez a tenger az óceánból ered, ahogy azt majd a megfelelő helyen el fogjuk mondani, és a Caucasus hegység teljesen körülveszi. Most pedig az Armenia határán élő népek sorát adjuk elő.

XI. 29. A Cyrusnál²⁸³ kezdődő egész síkságot az albanus nép²⁸⁴ uralja, majd a hiberusok²⁸⁵ következnek, akiket tőlük az Ocazane folyó²⁸⁶ választ el, mely a Cyrusba ömlik a Caucasus

251 Domitius Corbulo: Frg. 4. Peter (HRR II 100); vö. Plin. VI. 3; 40.

252 Lycaonia: terület Kis-Ázsia középső részén; vö. Plin. V. 95.

253 Pisidia: kisázsiai terület a Taurus nyugati hegynyúlványán; vö. Plin. V. 145.

254 Antiochia tájai: a mai Antakya vidéke; vö. Plin. V. 79.

255 Cyrrestica: terület Észak-Syriában az Amanos-hegység és az Euphrates között; vö. Plin. V. 81.

256 1250 mérföld: 1850 km; 640 mérföld: 947,25 km.

257 Parihedrus hegység: ma Elburz-hegység Teherántól északra; vö. Plin. V. 98; 99.

258 Tigris: Mesopotamia keleti főfolyója; vö. Plin. V. 66.

259 Mesopotamiához vö. Székely 2015, 95–111.

260 Orroeus arabok: Osrhoene vidékének lakói az Euphratestől keletre és északra; vö. Plin. V. 85.

261 Adiabene: terület a Tigris felső folyásától keletre; vö. Plin. V. 66

262 Cyrus: a Caucasuson túli terület (ma Azerbajdzsán) főfolyója; a mai Kura.

263 Araxes: Armenia főfolyója; a mai Araks/Aras.

264 Heniochus hegység: a heniochok területén húzódó hegység.

265 6 mérföld: 8,75 km.

266 Usis: csak itt említett folyó.

267 Caesarea: csak itt megnevezett város Armenia Minorban.

268 Aza: város Armeniában; vö. Ptol. V. 6, 11.

269 Nicopolis: város Armenia Minorban; Cn. Pompeius Magnus VI. Mithridates Eupator feletti győzelme alkalmából alapította; vö. Cassius Dio XXXVI. 50, 3; XLIX. 39, 3; Strab. XII. 3, 28; a mai Pjark.

270 Arsamosata: erődtített város Armeniában az Euphrates közelében

271 Carcathiocerta: az armeniai Sophone tartomány székhelye; vö. Strab. XI. 14, 2.

272 Tigranocerta: I. Tigranes által alapított város; a mai Ardasher/Farkin romvárosok.

273 Artaxata: az Artaxias király által Kr. e. 188-ban alapított város Armenia fővárosa volt a királyság északi részén, az Araxes folyó egy kanyarulatában; vö. Strab. XI. 14, 5; Plin. VI. 42; a mai Artasat.

274 Aufidius Bassus: Frg. 4. Peter (HRR II 98).

275 5000 mérföld: 7400 km.

276 Claudius császár közlése szerint: Frg. 5. Peter (HRR II 93).

277 Dascus: város Cappadociában az Euphratesnél; vö. Plin. V. 84.

278 1300 mérföld: 1924 km.

279 *Strategiák*: görög szó, közigazgatási kerületeket jelöl.

280 Cephenusok: az irodalomban többször említett mitikus törzs, lakóhelyüket változóan adják meg.

281 Adiabenusok: Adiabene lakói; vö. Plin. VI. 25.

282 Menobardusok, moschenusok: csak itt említett törzsek.

283 Cyrus: vö. Plin. VI. 25.

284 Albanus nép: a kelet-caucasusi Albania különböző törzsekhez tartozó lakói.

285 Hiberusok: Hiberia (vö. Plin. VI. 12) lakói.

286 Ocazane: csak itt említett folyó.

hegységből. A leginkább figyelemre méltó városok Albániában²⁸⁷ Cabalaca,²⁸⁸ Hiberiában Harmastus²⁸⁹ a folyó mentén és Neoris,²⁹⁰ továbbá a Thasie és a Thiare nevű vidékek²⁹¹ a Parihedrus hegységig.²⁹² Ezen túl a colchisi pusztaság található, melynek határától a Ceraunius-hegység²⁹³ irányában az armenochalybok²⁹⁴ élnek, és itt terül el a moschusok²⁹⁵ vidéke is, egészen a Hiberus folyóig,²⁹⁶ mely a Cyrosba folyik; tőlük délre a sacasanusok²⁹⁷ élnek, és utánuk a maceronok²⁹⁸ az Absarus folyóig.²⁹⁹ Így vagy síkságokat, vagy lejtőket birtokolnak. Albania határától visszafelé a hegyek összes ormát a silvusok³⁰⁰ vad népe uralja, és tőlük délre a lupeniusok,³⁰¹ majd a didurusok³⁰² és a sodusok.³⁰³

XII. 30. Ezeken át jutunk a Caucasus-kapuig,³⁰⁴ amelyet sokan igen hibásan Caspi-kapunak neveznek: a természet óriási alkotása, amely hirtelenül kettészeli a hegységet. Ott kapu emelkedik ki vasveretes szárnyakkal és gerendákkal, a közepe alatt valami szörnyű büzt árasztó folyó folyik, s a kaputól innen egy sziklaszirten vár áll, amelyet Cumaniának³⁰⁵ neveznek, s amelyet azért építettek, hogy megakadályozza a megszállhatatlanul sok nép átvonulását. A föld ezen helyén kapu osztja ketté a világot, s ez pontosan szemben áll a hiberus várossal, Harmastusszal. A Caucasus-kaputól kezdve, a Gurdinius hegység³⁰⁶ területén a vallusok³⁰⁷ és a suanusok élnek, akik civilizá-

latlan népek, de aranybányákat működtetnek. Ezek után, végig a Pontusig a heniochok nagyszámú törzse él, majd az achaeusok.³⁰⁸ Így fest ez a vidék, a leghíresebb szerzők alapján.

31. Egyesek szerint a Pontus és a Caspi-tenger között kevesebb mint 375 mérföld³⁰⁹ a távolság, míg Cornelius Nepos³¹⁰ 250 mérföldben³¹¹ határozza meg: ismét egy keskeny földszoros keríti be Asiát. Claudius császár³¹² a távolságot 150 mérföldben³¹³ adja meg a kimmeri Bosporus³¹⁴ és a Caspi-tenger között, és azt állítja, hogy Seleucus Nicator³¹⁵ abban az időben, amikor Ptolemaios Ceraunus³¹⁶ megölte, azt tervezte, hogy egy csatornát vágat keresztül ezen a földszoroson. Csaknem bizonyos, hogy a Caucasus-kaputól a Pontusig a távolság 200 mérföld.³¹⁷

XIII. 32. A Pontus szigetei a Planctae, Cyanae vagy Symplegades;³¹⁸ azután Apollonia,³¹⁹ amit Thyniának is neveznek, hogy megkülönböztessék az azonos nevű európai várostól;³²⁰ ez egy mérföldre³²¹ van a szárazföldtől, és kerülete 3 mérföld;³²² szemben van Pharnacea³²³ városával, ami Chalceritis³²⁴ szigetén helyezkedik el, amit a görögök Ariának (Ares szigetének) neveznek, és Mars szent szigetének tartanak. Azt mesélik, hogy ezen a szigeten olyan madarak élnek, amelyek az érkezőket szárnycsapásaikkal támadták meg.

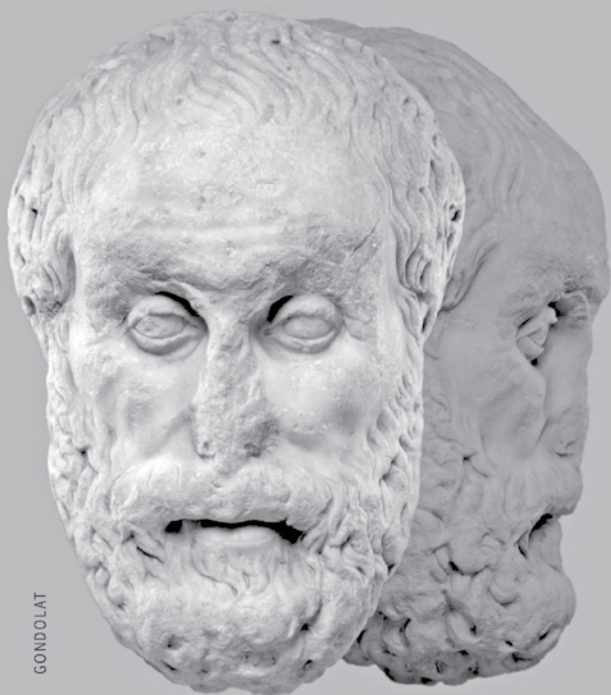
- 287 Albania (Kaukázusi Albania): a Caucasus és a Caspi-tenger között helyezkedett el, Armeniától a Cyrus (a mai Kura) folyó választotta el. Albaniát görög néven ismerjük, amelyet a rómaiak is átvettek; a név a harcias albanus törzsről utal, amely a vezető réteget alkotta; vö. Plin. VI. 36.
288 Cabalaca: Albania fővárosa a Caucasus déli lejtőjén; vö. Ptol. V. 12, 6.
289 Harmastus: a Cyrus déli partján fekvő város Hiberiában; vö. Strab. XI. 3, 5; Ptol. V. 11, 3; VIII. 19, 4.
290 Neoris: csak itt említett város Hiberiában.
291 Thasie és a Thiare nevű vidékek: csak itt megnevezett területek Hiberiában.
292 Parihedrus hegység: vö. Plin. VI. 25.
293 Ceraunius-hegység: vö. Plin. VI. 20.
294 Armenochalybok: vö. Plin. VI. 12.
295 Moschusok: vö. Plin. VI. 13.
296 Hiberus: csak itt említett folyó Hiberiában.
297 Sacasanusok: Armenia Maior Sakasene területének lakói; vö. Strab. XI. 8, 4.
298 Maceronok: csak itt megnevezett törzs.
299 Absarus folyó: vö. Plin. VI. 12.
300 Silvusok: csak itt említett törzs.
301 Lupeniusok: törzs a Cyrus torkolatánál; vö. Plin. VI. 25; Tab. Peut.
302 Didurusok: caucasusi hegyi törzs; vö. Ptol. V. 9, 22.
303 Sodusok: csak itt megnevezett törzs.
304 Caucasus-kapu: más néven Hiberiai-kapu; Ptolemaeus Sarmata-kapunak, vagyis a szarmaták felé vezető kapunak nevezi (V. 8, 9); a mai Darjal-szoros. A kapuk kérdéséhez lásd még Székely 2021, 74–75.

- 305 Cumania: csak itt megnevezett vár.
306 Gurdinius hegység: csak itt említett hegység.
307 Vallusok: csak itt megnevezett törzs a Caucasus középső részén.
308 Heniochok, achaeusok: vö. Plin. VI. 16.
309 375 mérföld: 555 km.
310 Cornelius Nepos: Frg 15 Peter (HRR II 32); vö. Plin. VI. 5.
311 250 mérföld: 370 km.
312 Claudius császár: Frg. 6 Peter (HRR II 93); vö. Plin. VI. 8.
313 150 mérföld: 222 km.
314 Kimmeri Bosporus: vö. Plin. VI. 2.
315 Seleucus Nicator: (Kr. e. 358 – Kr. e. 281 szeptembere) Nagy Sándor hadvezére; a diadochosok háborúi után megalapította a Seleukida Birodalmat.
316 Ptolemaios Ceraunus: (Kr. e. 318 – Kr. e. 279 februárja), I. Ptolemaios fia, az ókori Makedónia királya (uralkodott Kr. e. 281-től haláláig).
317 200 mérföld: 296 km.
318 Planctae, Cyanae vagy Symplegades: két kisméretű, a tengeri hajózás számára veszélyes szirt/sziklás sziget a thrák Bosporus torkolatánál a Fekete-tengeren; vö. Plin. IV. 92; a mai Urek Yaki.
319 Apollonia: kis sziget a Fekete-tengeren azonos nevű kikötővárossal Bithynia északi partja közelében; az antik irodalomban gyakran említik az Argonauták állomásaként; a mai Kefken/Kepek.
320 Azonos nevű európai város: város a Duna-torkolatnál; vö. Plin. IV. 45; a mai Szópol (Bulgária).
321 Egy mérföld: 1,5 km.
322 3 mérföld: 4,5 km.
323 Pharnacea: vö. Plin. VI. 11.
324 Chalceritis: sziget a Fekete-tengeren.

ARISZTOTELÉSZ

Organon

LOGIKAI ÉRTEKEZÉSEK

GONDOLAT

A GONDOLAT KIADÓ AJÁNLATA

Kötetünk Arisztotelész hat logikai értekezésének *Organon* (a szó görögül „eszköz” jelent) címen fennmaradt gyűjteményét tartalmazza új – és az első teljes – magyar fordításban. Ez a korpusz az európai filozófiai hagyomány egyik alapvető, máig megkerülhetetlen szövegegyüttese, amelyben Arisztotelész a minden filozófiai vizsgálódáshoz nélkülözhetetlen logika alapjait fektette le, és amely 12. századi latin fordításának köszönhetően kiemelkedő jelentőséggel bírt a skolasztika, majd pedig a későbbi európai filozófia számára is. Az értekezések nemcsak a szillogizmusok, vagyis az Arisztotelész által érvényesnek tekintett következtetési formák szerkezetét és a bizonyítás vagy az érvelés kérdését vizsgálják részletesen, de alapvető ontológiai, nyelvi és ismeretelméleti fejtegetéseket is tartalmaznak. A szövegek értelmezését az új és pontos magyar fordítás mellett előszó és számos jegyzet is segíti, amelyek a modern logika nézőpontjából világítják meg Arisztotelész gondolatait.

A Gondolat Kiadó könyvei 30 % kedvezménnyel megvásárolhatók a webáruházban.
www.gondolatkiado.hu

Schreiber Gábor: *Honszu szent páviánjai: Egy thébai kultusz története/ The sacred baboons of Khonsu: History of a Theban cult. Archaeolingua Series Minor 44. Budapest, 2020.*

Az elmúlt 20 év egyiptológiai kutatásai egyre intenzívebb figyelmet fordítottak a Kr. e. első évezredi Théba teológiai hagyományaira és az azok középpontjában álló istenségek kultuszaira. Meglepő módon azonban nem csupán a kisebb kultuszok maradtak ezelőtt érintetlenül, de egyes jelentősebb, a thébai szent táj egészére kiterjedő istenkultuszok átfogó tanulmányozására is csak nemrég került sor. A Luxorban és környékén az elmúlt években végzett nagyszabású régészeti és epigráfiai munkáknak köszönhetően a könyvtárak és kutatóintézetek polcai számos publikációval gyarapodtak. Jellegükből adódóan ezen kutatások főként a thébai szent táj egészét vagy jelentősebb központjait érintő jelenségekre fókuszálnak, míg a szerényebben adatolt templomi kultuszokról sok esetben hiánysak az ismereteink.

Az *Archaeolingua Series Minor* 44. köteteként megjelent munkájában Schreiber Gábor egy ilyen, a karnaki templomkörzetben működő „kis kultusz” történetét mutatja be, amelynek középpontjában a thébai triász legfiatalabb tagja, Honszu speciális állatalakban tisztelt formája, az Élő Pávián és az őt megtestesítő szent majmok álltak. A könyv tehát a későkori egyiptomi vallás egy igen sajátos jelenségével, a szent állatok kultikus tiszteletével és az e mögött meghúzódó teológiai tanokkal foglalkozik. A szerző ennek a szerteágazó témának az egyes aspektusait már több alkalommal tárgyalta különböző platformokon, így többek között 2019-ben az Ókor folyóirat hasábjain is. Honszu szent páviánjainak kultusza ugyanakkor nem volt teljesen ismeretlen az egyiptológia számára, hiszen Dieter Kessler *Die heiligen Tiere und der König* című 1989-es monográfiájában röviden említést tett az akkor ismert releváns forrásokról. A téma alaposabb kidolgozását az azóta előkerült új adatok tették lehetővé, amelyek érdekes módon nem templomi és nem papirológiai, hanem halotti kontextusból kerültek elő, nevezetesen az ELTE egyiptomi expedíciójának *South Khokha Projectje* által feltárt thébai -400-as számú magánsír egyik Ptolemaiosz-kori csoporttemetkezéséből.

A könyv szerkezetileg három, jól elkülönített fejezetből áll: az első a -400-as számú sír történetét, a Teosz-család temetkezését, valamint a Honszu és az Élő Pávián köré épült komplex teológiai rendszert mutatja be; a második a tágabb kontextust, azaz a szent állatok kultikus tiszteletét tekinti át; a harmadik pedig a karnaki Honszu-körzet szent majmainak papságát és templomi személyzetét vizsgálja meg kilenc személy karriertörténetén keresztül.

A -400-as számú magánsír a thébai nyugati parti temető központi részén, a Khokha-domb déli lejtőjének első sírutcájában helyezkedik el. A sziklába vajt, ramesszida kori sír építmény egy Hamin nevű kincstári írnok számára készült, akinek tevékenysége az I. Thotmesz által Észak-Karnakban létesített kincstárhoz kötődött, míg papi minőségében a szintén ezen a területen található Maat-templomban szolgált. A szomszédos 32-es és 61-es számú sírokban 2006-ban befejeződött ásatásokat követően a magyar régészeti misszió 2007 és 2016 között tárt fel a sírt. Az első fejezet a sír történeti fázisait mutatja be a Kr. e. 13. és a Kr. u. 2. század között, röviden kitérve a kapcsolódó 18. dinasztiai struktúrákra is. A leletanyagban az egyetlen hiátust a 21–22. dinasztiai sírmellékletek jelentik. A téma szempontjából a Ptolemaiosz-kori temetkezések közül a *Structure 4* jelű aknasírból előkerült anyag a legjelentősebb, ahonnan a Honszu-páviánok szolgálatában álló Teosz (egyiptomi: Dzsedhór) és Petenephotész (egyiptomi: Padinoférhotep) halotti felszerelése került elő. A csoporttemetkezés esetében jól kivehető, hogy sem a mumifikálás technikája, sem az alkalmazott *cartonnage*- és koporsóegyüttesek összetétele nem mutat egységes mintázatot. A koporsók technikai kivitelezése, illetve az alkalmazott ikonográfia is arra utal, hogy azok Théba egyik vezető műhelyében készültek, ugyanakkor mégsem első élvonalbeli, hanem a kortárs ízlést híven és magas szinten mutató archaizáló stílusú darabokról van szó. A többi tárgytípussal, valamint a feltárt kerámiaanyaggal összevetve Schreiber a Teosz-család temetkezését a kora Ptolemaiosz-korra, a Kr. e. 3. századra keltezi.

Bár a család hét ismert tagja három generációt ölel fel, a szerző csupán Teosz és fia, Petenephotész karrierjére fókuszál. A személynevek vizsgálatát a

hozzájuk köthető tárgyak stíluskritikai elemzése követi. Figyelemreméltó, hogy a Petenephotész múmiáját őrző belső koporsó fedelét 74 darabból sikerült részlegesen rekonstruálni, amelyet a könyv egy kihajtható táblája külön is bemutat. Külön táblázatban olvashatók az apa és fia által viselt címek és pontos előfordulási helyük a halotti felszerelés egyes darabjain. Mindezekből megtudjuk, hogy a fiú csupán „a Pávián szolgája” címet viselte. Ezzel szemben apjához hat különböző titulus is köthető, melyek közül csak az egyik takart papi hivatal, míg a többi öt a karnaki Honszu templom páviánjainak szolgálatához kapcsolódott.

Az első fejezet a thébai Honszu- és páviánkultusz, más szóval az Amon-birtok délnyugati oldalán elhelyezkedő Benenethez fűződő teológiai tanok részletes elemzésével zárul. A szerző elsősorban a III. Ptolemaiosz Euergetész által építtetett Bab el-Amara 59. jelenetét veszi górcső alá, amelyen az Élő Pávián más thébai templomreliefről eddig nem ismert alakja látható. A jelenet egy ünnepi áldozatot ábrázol, melyet az uralkodó mutat be a lunáris istennek, a Thottal azonosított Honszunak, akit a címkeszöveg egyszerre nevez teremtető istennek és a differenciált kozmoszt irányító istenségnak. A Benenet köré kiépült teológiai rendszer komplexitása jól érzékelhető már pusztán a tekintetben is, hogy Honszu helyi formáját hogyan igyekeztek megfeleltetni mind Suval, mind Thottal – ahogyan azt a jelenet kapcsán Schreiber is rendkívüli alaposítással tárgyalja. Mindezek mellett az 59. jelenetben alkalmazott ikonográfiai repertoár sem került el a szerző figyelmét. Honszu holdsarlóval ékesített sólyomfejes ikonográfiájához hasonlóan a majom alak is az isten kettős, szoláris-lunáris természetét volt hivatott hangsúlyozni. Az erre vonatkozó legkorábbi, újbírodalmi források áttekintését követően Schreiber a harmadik átmeneti kori amulettpapiruszokon, valamint Montuemhatnak a karnaki Mut-templomban felvett önéletrajzi feliratában megjelenő Honszu-páviánok kérdésével foglalkozik. Mindebből kiderül, hogy a Honszu-templomhoz kapcsolódó későkori páviánkultusz összes lényeges eleme, ugyan még nem egységesen, de már a ramesszida kortól kezdve fokozatosan kimutatható. A későkori innovációt Honszu-szemwaszet-Noferhotep majom alakban

elképzelt avatárja, az Élő Pávián és kultuszának bevezetése jelentette, amelyet a 30. dinasztia idején alapíthattak és legálább VIII. Ptolemaiosz uralkodásáig dokumentált.

A második tematikai egység a szent állat fogalmával és a későkori állatcultuszok sajátosságaival foglalkozik. Saját vallásuk kidolgozóiként az egyiptomiak nagyon pontos különbséget tettek a szent állatok és az általuk megtestesített istenek tisztelete között. Nem magát az állatot feleltették meg az adott istennel vagy istenekkel; az állat csupán közvetítő volt, ami lehetővé tette az isteni hatalom hosszabb időn át tartó földi megtestesülését. Schreiber a fejezetben először a jól dokumentált egyedi inkarnációs állatok (az Ápisz és a Buhisz bika, valamint a Mendészi Kos) segítségével járja körül az ókori Egyiptomban tisztelt szent állatok életének fontosabb állomásait, azaz kiválasztásukat, beiktatásukat és hivatali működésüket, valamint halálukat és temetésüket. Ezt követően pedig a Szakkarában, Tuna el-Gebelben és Thébában tisztelt szent majmok pályafutását ismerteti. Előbbi két központ esetében a majmok jellemzően Thot, míg utóbbinál Honszu szent állatai voltak. Egyiptomban elsősorban pávián, cercóf és makákó nemzetségek egyedei kerültek, amelyeket a Vörös-tenger partvidékén kialakított telepekről, valamint a Nílus és a Kék-Nílus által határolt Meroé-szigetről és a Kék-Nílus mentén elterülő élőhelyekről szállíthattak az országba.

Haláluk után a szent állatokat külön erre a célra kialakított állattemetőkhöz temették el, amelyek gyakran katakombaszerű folyosós sírok voltak. A majmok külön csoportot alkottak, ugyanis a hermapoliszi és szakkarai anyagból jól látszik, hogy egyszerre mindig több szent állatot tartottak a templomban, azonban mindegyik inkarnáció saját névvel és így önálló identitással rendelkezett. A fejezet a Thébából eddig egyetlen ismert majomtemető, a Vádi Gabbanet el-Gurud leleteinek vizsgálatával zárul. A temető feltárását két francia zoológus végezte el a 20. század legelején, régészeti tereptápasztalatuk hiányából adódóan azonban a leletkörülmények rekonstruálása ma csak korlátozottan lehetséges. A nekropoliszt, ahonnan galléros és Anubisz-páviánok gyengébb minőségű múmiái is előkerültek, a szerző a késő-dinasztikus/görög-római korra datálja. Meggyőző

érv születik továbbá arra vonatkozóan is, hogy melyik isten szent állatainak szolgált végső nyughelyként a vádiban kialakított temető. A thébai nyugati parton található Kaszr el-aguz-i templom alapján a korábbi kutatók egyértelműen Thot mellett érveltek, a templom dekorációs programjában azonban nem szerepel az istenséggel kapcsolatosan majom ikonográfia. Egy Kr. e. 2. századi démotikus jogsemmisségi nyilatkozatban azonban a páviánokat Suhoz kötik, aki thébai kontextusban Honszuval vagy Honszu-Suval azonosítható, így Schreiber nem tartja kizártnak, hogy a Vádi Gabbanet el-Gurudban eltemetett majmok a karnaki Honszu templomból kerülhettek oda.

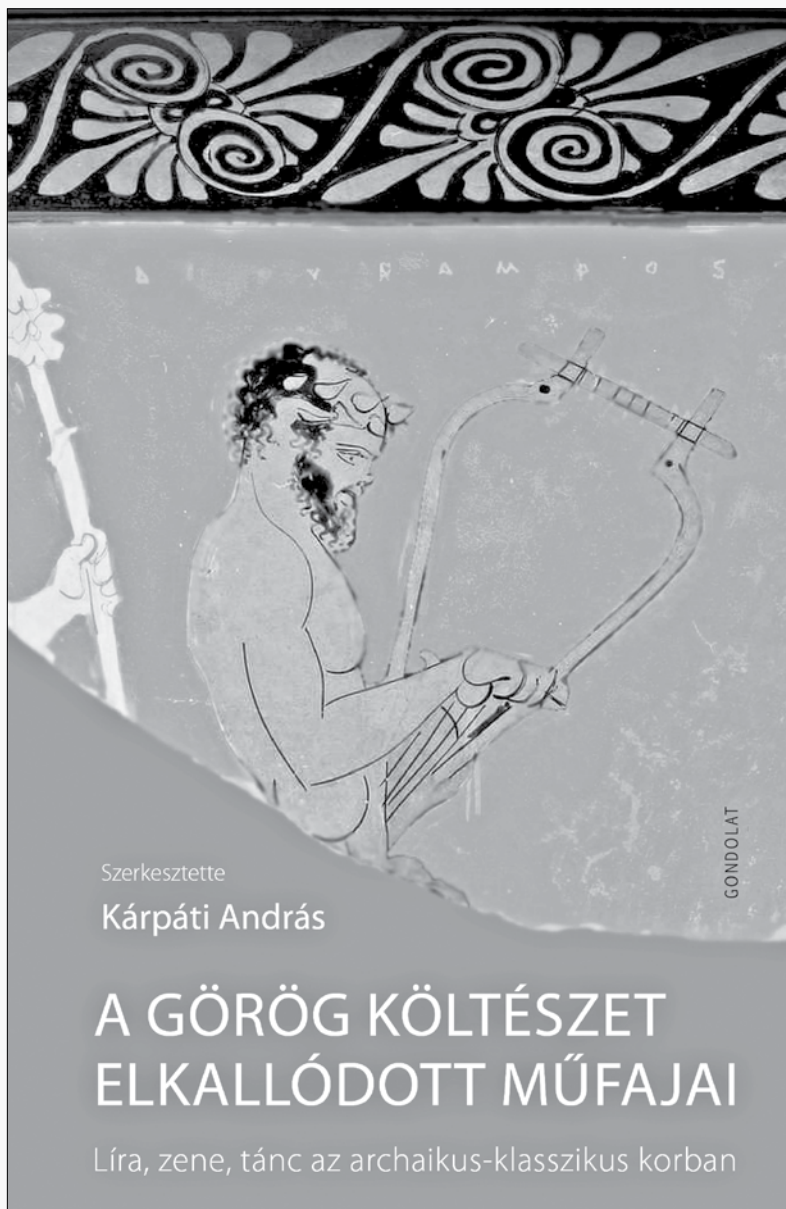
A harmadik és egyben utolsó tematikai egység a Honszu templomban tisztelt Élő Pávián és a hozzá kapcsolódó szent majmok kultuszának felépítését tárgyalja. Az egyes fejezetek a kultuszt irányító papságra, az Élő Pávián halotti ritualistáira, valamint annak templomi személyzetére koncentrálnak. A legkorábbi, a kultuszhoz köthető személy Hór volt, akinek szituláján több cím is utal a Honszu-templomban tisztelt páviánok kultuszára, illetve az ahhoz kapcsolódó gazdasági egységekre. Két taniszi főpap pályafutásából pedig az is világosan kiderül, hogy a szent majmok tisztelete Thébához hasonlóan itt is Honszemwaszet-Noferhotep lokális kultuszához kötődött. A Ptolemaiosz-kori démotikus anyagban a kultusz kapcsán lektorpapok szerepelnek, míg az állatok napi gondozását egy specializált személyzet látta el, akik Honszu páviánjainak esetében leggyakrabban a „*sḏm*-‘s-szolgáló’” címet viselték, melynek értelmezéséhez minden esetben további specifikációra van szükség, hiszen szolgálók az élet minden területén dolgoztak.

Schreiber végül a -400-as számú sírban eltemetett Teosz címeit és munkaköreit tanulmányozta behatóan, aki pályáját egyszerű szolgálóként kezdte, majd vált a Benenetben dolgozó templomi személyzet főnökévé, végül főgondozóvá és *wabet*-felügyelővé. Érdemeinek elismeréseként pedig két további, feltehetően honorifikus címben is részesült: Honszemwaszet-Noferhotep őrzője és Hathor papja lett. A szerző a Petenephotész/Padinoferhotep személynév, valamint egy, a sírból előkerült, az ifjú, újjászületett Honszut ábrázoló bronzamulett és a Petenephotész-koporsó pektorálisának

egyik ikonográfiai részlete alapján összegezte kutatását. Ezek ugyanis mind egy bensőségebb viszonyt sejtetnek, amely valaha Honszu és az Élő Pávián, valamint az őket szolgáló apa-fia páros között létezhetett.

A könyv a szerzőtől megszokott magas szakmai színvonalon íródott, lényegre törő, olvasmányos és egyben informatív. A kultuszhoz kapcsolódó, meglehetősen szűkös forrásanyag ellenére igen mély betekintést enged annak történetébe, a páviánokat szolgáló személyzet szerepkörébe, illetve a szent állatok kultikus tiszteletének tágabb kontextusába. Külön öröm, hogy az olvasó bepillantást nyerhet a -400-as számú sírból előkerült, ezidáig publikálatlan anyagba is. Az A/5-ös könyvformátum ellenére az illusztrációk jól kivehetők, a könyv végén található név- és tárgymutató pedig rendkívül hasznos segítség az olvasónak.

Varga Dániel

A GONDOLAT KIADÓ AJÁNLATA

A kötetben olvasható tanulmányok a görög líra, avagy a görög „ének- és kartánckultúra” jobbára eltűnt formáit vizsgálják. Az olvasó találkozhat athéni vázákat díszítő ábrázolásokon zenélő és táncoló szatírok képeivel, akik utánzásra, vagyis egyedül az emberre jellemző tevékenységre képesek. Megismerkedhet szövegekkel (olykor zenelejegyzéssel együtt), melyek kultuszok keretébe illesztve mítoszokról énekelő, kardalokból (*paian*, *dithürambosz*) vagy versenykoncerten előadott szólisztikus énekformából (*nomosz*) maradtak ránk, nagyrészt töredékesen. Olvashat egy jól ismert műfaj, a tragédia egyik enigmatikus kardaláról, amely a kartánckultúra visszfényétől megvilágítva újabb értelmezést adhat a drámának. Képet kaphat a kartánccénekversenyezhöz kapcsolódó athéni poliszideológia működéséről és e versenyek jelentőségéről az ifjak katonai felkészítésében. A kötet lapjain istenek, ünnepek, épületek és városi terek, mitikus hősök és történeti személyiségek, mindenki által ismert és a szélesebb közönség körében ma már kevésbé ismert szerzők vonulnak fel. A tanulmányok szerzői olyan jelenségeket igyekeznek megérteni, mint a béke és a háború, az azonosulás és az elutasítás, az egyéni és kollektív identitás – hogy így valamivel közelebb jussanak ismeretlen ismerősünkhöz: az ókori, jelenkori, mindenkori emberhez.

A Gondolat Kiadó könyvei 30 % kedvezménnyel megvásárolhatók a webáruházban.
www.gondolatkiado.hu

BOETHIUS

Tanítás a zenéről

A GONDOLAT KIADÓ AJÁNLATA

„A zene bennünk van természettől fogva, olyannyira, hogy még ha akarnánk, se tudnák meglenni zene nélkül.” A *Tanítás a zenéről* (*De institutione musica*) erre hivatkozva invitálja meg az olvasót az útra, melynek célja az antik görög zeneelmélet elsajátítása – latin nyelven. A tárgyalt tudásanyag a mű keletkezésekor, az ókor és a középkor fordulóján közel kilencszáz éves múltra tekint vissza, és további kilencszáz évig ez volt az első számú forrás a zeneelmélet-írók számára, szerzője pedig a legfőbb autoritás. Boethius (kb. 480–526) az előkelő római, a keresztény teológus és újplatonikus filozófus, akit az osztrigót Theodorik császár főtisztviselőjévé emel, majd börtönbe vet és kivégeztet, korai művében a hét szabad művészet tudásrendszerében tárgyalja a *musicát*, a négy matematikai tudomány, a *quadrivium*, a magasabb tudáshoz vezető *négyesút* egyikeként. Az értekezés a fő hangsúlyt a számokban testet öltő püthagoreus zeneelméletre helyezi, emellett az Arisztotelész-tanítvány Arisztoksenosz (Kr. e. 4. sz.), valamint a földrajz-tudós-csillagász Ptolemaiosz (Kr. u. 2. sz.) zeneelméleti nézetei is szóba kerülnek. Az egyik fő attrakció a mérőruddal ellátott egyhúros zeneelméleti instrumentum, az ún. *kanón* beosztásának ismertetése, kiegészítve a görög hanglejegyzésben használt jelekkel, a tetrakhordokra épülő hangrendszerből levezetve és a görög modális hangsorokba illesztve. A *Tanítás* filozofikus igényű bevezetője a forrása a muzsika (*musica*) sok helyen visszaköszönő hármas felosztásának: *humana*, *mundana*, *instrumentalis*. A mű első teljes magyar fordítását tartja a kezében az olvasó.

A Gondolat Kiadó könyvei 30 % kedvezménnyel megvásárolhatók a webáruházban.
www.gondolatkiado.hu